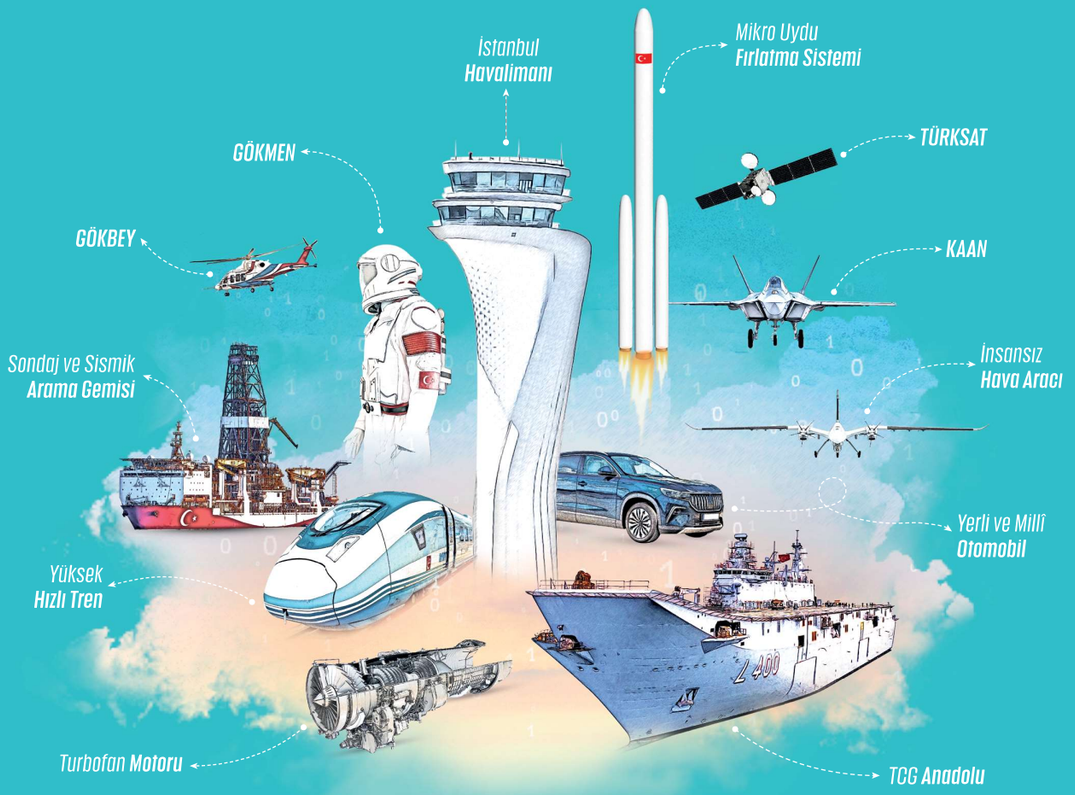
Bu kitaba sığmayan daha neler var!

eba
www.eba.gov.tr

Karekodu okut, bu kitapla ilgili EBA içeriklerine ulaş!

Teknoloji Yolculuğumuz

BU DERS KİTABI MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞINCA ÜCRETSİZ OLARAK VERİLMİŞTİR.
PARA İLE SATILAMAZ.

Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin Beşinci Maddesinin İkinci Fıkrası Çerçevesinde Bandrol Taşıması Zorunlu Değildir.

ORTAÖĞRETİM ANADOLU İMAM HATİP LİSESİ **İSLAM FELSEFESİ** 11. Sınıf Ders Kitabı

T.C. MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI | ORTAÖĞRETİM | DERS KİTABI

ANADOLU İMAM HATİP LİSESİ

İSLAM FELSEFESİ

11. Sınıf

ORTAÖĞRETİM
ANADOLU İMAM HATİP LİSESİ

İslam Felsefesi

11. Sınıf

Ders Kitabı

Yazarlar

Dr. Merve Esra KAPLAN
Mithat BALA
Muhammet Esat ŞENGÜL

DEVLET KİTAPLARI
Kitabın Basıldığı Matbaa Adı, 2026

Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No 11045
Ders Kitapları Dizisi No 2571

Her hakkı saklıdır ve Millî Eğitim Bakanlığına aittir. Kitabın metin, soru ve şekilleri kısmen de olsa hiçbir surette alınıp yayımlanamaz.

Editör
Seyit Enes GENÇ

Dil Uzmanı
Mustafa ALTINGÖZ

Görsel Tasarımcı
Emel AYDIN

Çoklu Ortam Tasarımcısı
Arzu SULA
Sevilay BİRYAN

Program Geliştirme Uzmanı
Mustafa ÇALIŞKAN

Ölçme ve Değerlendirme Uzmanı
Fatih ALPAYDIN

Rehberlik Uzmanı
Semanur KUZÖREN

ISBN 978-975-00-0000-0

Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 30.06.2026 tarih ve 163340331 sayılı yazısı ile eğitim aracı olarak kabul edilmiştir. Kurulca bu kitabın kabul edilmiş olması ders kitabından yayınevi ve yazarın/yazarların sorumluluğunu kaldırmaz.

İSTİKLÂL MARŞI

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilâl!
Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl.
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl.

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
Medeniyyet dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın;
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı:
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:
Verme, dünyaları alsan da bu cennet vatanı.

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şüheda fışkıracak toprağı sıksan, şüheda!
Cânı, cânânı, bütün varımı alsın da Huda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.

Ruhumun senden İlâhî, şudur ancak emeli:
Değmesin mabedimin göğsüne nâmahrem eli.
Bu ezanlar -ki şehadetleri dinin temeli-
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.

O zaman vecd ile bin secde eder -varsa- taşım,
Her cerîhamdan İlâhî, boşanıp kanlı yaşım,
Fışkırır ruh-ı mücerret gibi yerden na'şım;
O zaman yükselerek arşa değer belki başım.

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;
Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyyet;
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl!

Mehmet Âkif Ersoy

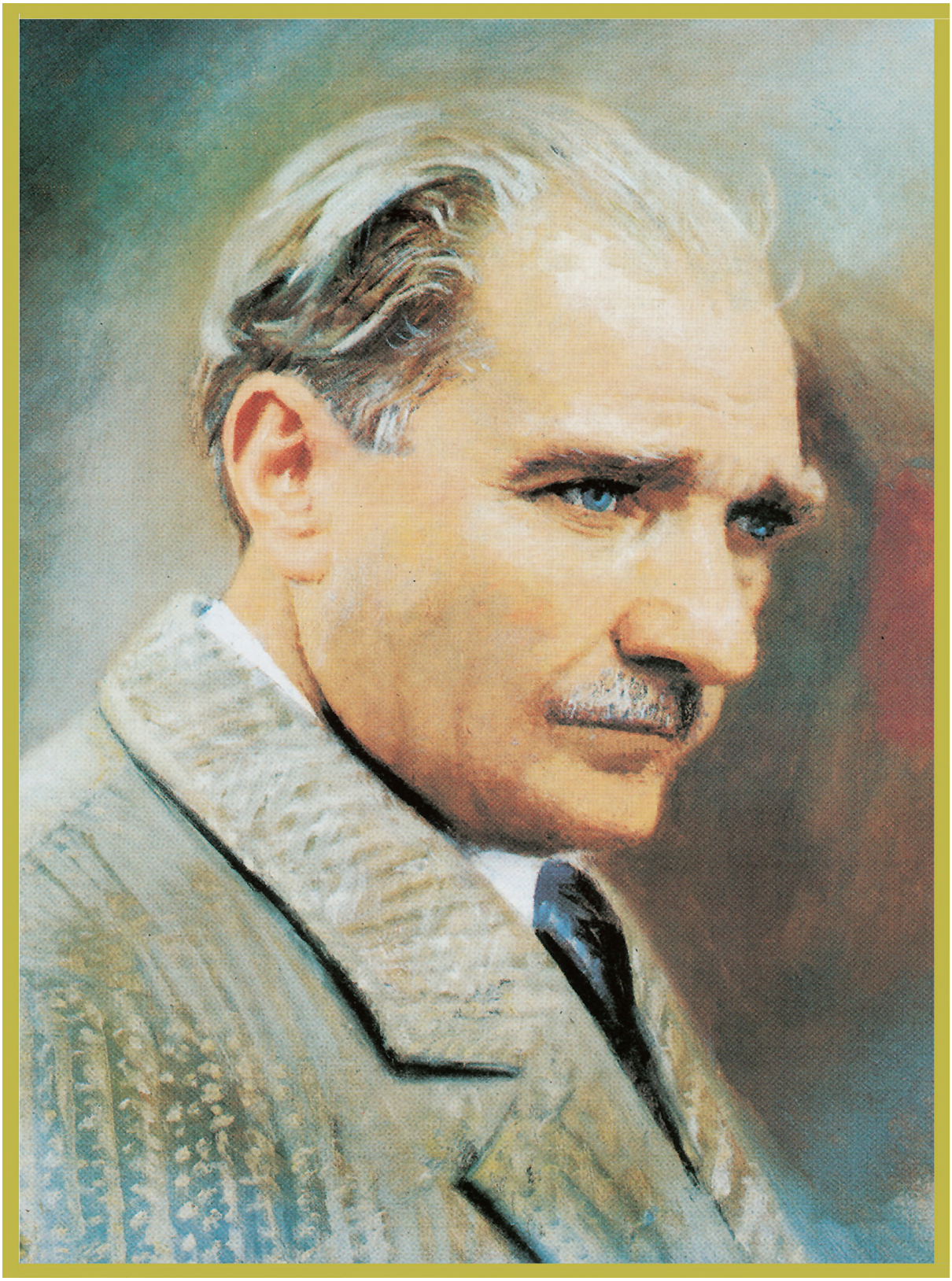
GENÇLİĞE HİTABE

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dâhilî ve hâricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasî emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakr u zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.

Mustafa Kemal Atatürk

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Kitabın dijital kopyalarında "İçindekiler" sayfasında başlıklar üzerine tıklayarak ilgili sayfalara, iç sayfalarda Ünite/Tema isimleri üzerine tıklayarak "İçindekiler" sayfasına ulaşabilirsiniz.

İçindekiler

Kitabın Tanıtımı 8

1. Ünite İslam Felsefesinin Tanımı, Kaynak ve Kapsamı **12**

1.1. İslam Felsefesinin Tanımı 14
1.2. İslam Felsefesinin Gelişimine Kaynaklık Eden Faktörler 20
1.3. İslam Felsefesinin Geliştiği İlim ve Kültür Havzaları 27
1.4. İslam Felsefesinin İlişkili Olduğu Disiplinler 36
Ölçme ve Değerlendirme Soruları 43
Sonnot 46

2. Ünite İslam Felsefesinin Ana Konuları **48**

2.1. Varlık 50
2.2. Bilgi 56
2.3. Ahlak 64
Ölçme ve Değerlendirme Soruları 73
Sonnot 77

3. Ünite İslam Felsefesindeki Temel Ekoller **78**

3.1. Meşşai Felsefe 80
3.2. İşrak Felsefesi 92
Ölçme ve Değerlendirme Soruları 99
Sonnot 103

4. Ünite Endülüs, Osmanlı ve Yakın Dönem İslam Felsefesi Çalışmaları **104**

4.1. Endülüs'te Felsefe Çalışmaları 106
4.2. Osmanlıda Felsefe Çalışmaları 112
4.3. Yakın Dönem İslam Felsefesi Çalışmaları 124
4.4. İslam Felsefesinin Batı'ya Etkileri 136
Ölçme ve Değerlendirme Soruları 142
Sonnot 145

Sözlük 147
Kaynakça 152
Cevap Anahtarları Karekodu 161
Görsel ve Genel Ağ Kaynakçası Karekodu 161
Türkiye'nin Mülki İdare Bölümleri ile Kara ve Deniz Komşuları Haritası 162
Türk Dünyası Haritası 163

Kitabın Tanıtımı

Bu kitap ünitelerden oluşmaktadır. Her ünite başında ünite kapak sayfası yer almaktadır.

Ünite kapaklarında o ünitenin adı, ünite alt konu başlıkları, anahtar kavramlar, ünitede öğrenciden beklenen öğrenme hedefleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca ünite ile ilgili hazırlanan sunu ve diğer e-içeriklere ulaşmak amacıyla karekodlar yerleştirilmiştir.

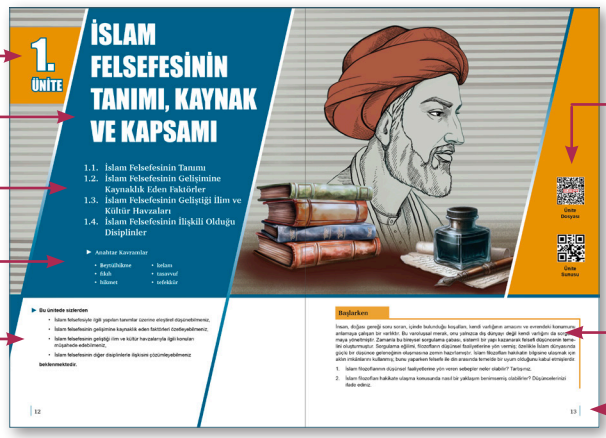
Ünite numarası

Ünite adı

Ünite konu başlıkları

Anahtar kavramlar

Öğrenme hedefleri

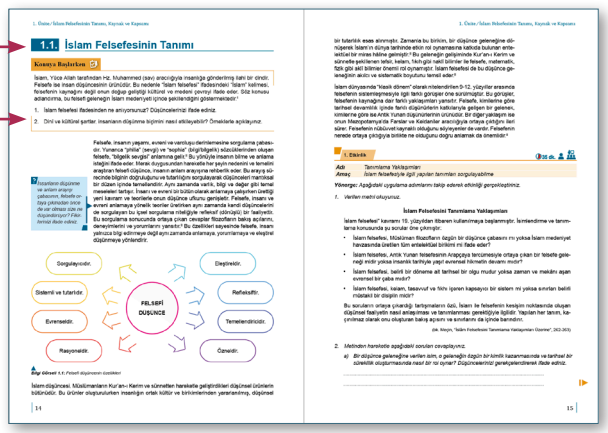
Üniteye ait sunum ve diğer e-içeriklere yönlendiren karekodlar

Öğrencinin önceki öğrenmeleri ile ünite arasında köprü kuran "Üniteye Başlarken" alanı

Sayfa numarası

Desimal sistemle gösterilen ünite konu başlığı

Derse hazırlık ve ön değerlendirme yapılan "Konuya Başlarken" alanı

Öğrencilere önemli görülen kelime, kavram veya tanımların açıklandığı metin alanları

varlık bilimi

Konu olarak eski Yunan felsefesinden itibaren var olanların özü üzerine araştırma yapan bilim; ontoloji.

(bk. Güncel Türkçe Sözlük, "varlık bilimi")

Kitap genelinde kullanılan tüm karekodlar akıllı cihazlarla okutularak ya da kitabın dijital kopyalarında karekod üzerine tıklanarak kitaba ait e-içeriklere ulaşılabilmektedir.

? *İslam filozofları neden varlıklar arasında bir hiyerarşi kurma ihtiyacı hissetmişlerdir? Arkadaşlarınızla tartışınız.*

Öğrencileri araştırma yapmaya yönlendiren veya verilen görevleri açıklayan metin alanlarıdır.

! *Türkçe, Arapça ve Farsçanın bir arada kullanıldığı bölgedir.*

Bölgedeki şehirlerden Tebriz; İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerine; Nişabur, Rey, İsfahan ve Merv ise Selçuklulara başkentlik yapmıştır.

(bk. Özgüdenli, "Selçuklular", 36/371-375)

Öğrencilere yol gösteren, ek bilgiler veren, metin alanları

Farklı Kaydet

Ünitede öğrendiğiniz temel bilgileri kısaca bu alana not edebilirsiniz.

Öğrenme çıktısı sonrası öğrenmelerin özetlenip yazılacağı "Farklı Kaydet" alanı

Kaynakça

Vural, Mehmet. "Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Bibliyografik Bir Monografi Denemesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21/41 (2023), 51-131.

Yalın, Salih. "İbn Sînâcı Açılım II: Sühreverdî ve Işrâkîlik". *İslam Felsefesi*. ed. İrfan Görkaş - Kamil Sarıtaş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.

Yaran, Cafer. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

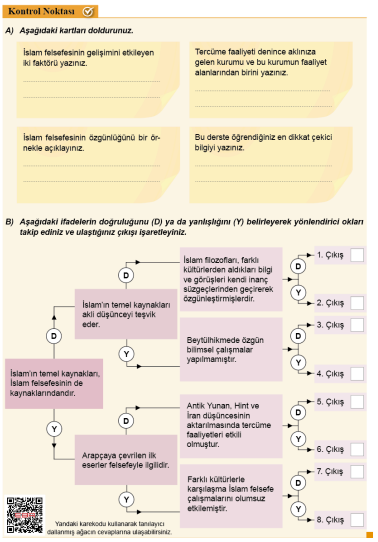
Kaynakça, İsnad sonnot yazım kuralları ve kaynak gösterme biçimine göre düzenlenmiştir. Karekoddan yararlanarak İsnad Atıf Sistemi Kılavuzu'na ulaşabilirsiniz.

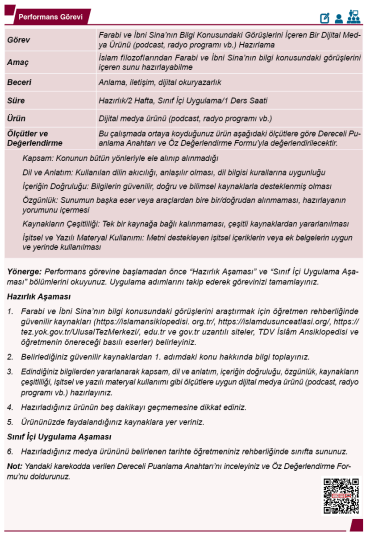
Cevap Anahtarları

Görsel ve Genel Ağ Kaynakçası

Kitap cevap anahtarlarını ve kaynakçaları içeren karekodlar

Öğrenme çıktısı sonrası öğrenme kontrollerinin yapıldığı “Kontrol Noktası” alanı

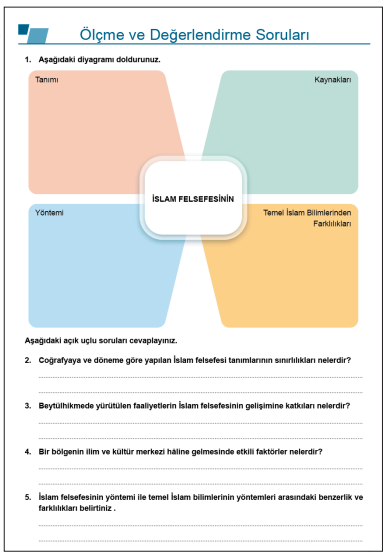

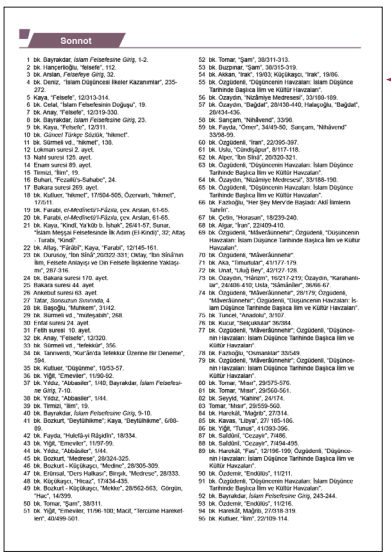

Öğrenme çıktısı ile ilgili “Performans Görevi” alanı

“Performans Görevi” değerlendirme formlarına ilişkin karekod

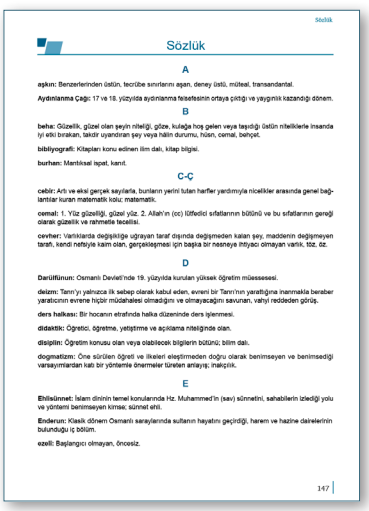
Ünite sonrası öğrenme kontrollerinin yapıldığı “Ölçme ve Değerlendirme Soruları” alanı

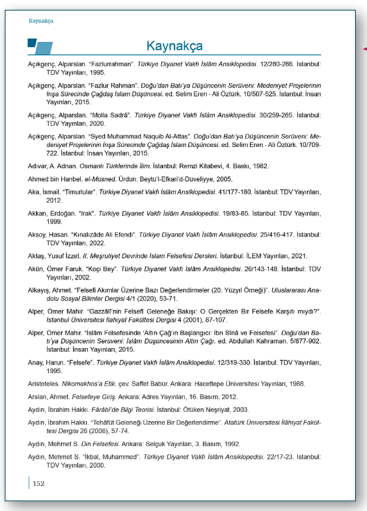

Ünitede yer alan sonnotları gösteren sayfa

Kitapta yer alan bazı kelime ve kavramların açıklandığı sayfa

Kitabın kaynakçasını gösteren sayfa

SEMBOLLERİN AÇIKLAMASI

"Başlarken" alanı	
"Konuya Başlarken" alanı	
"Kontrol Noktası" alanı	
"Farklı Kaydet" alanı	
Çalışmanın bittiği yer	
Etkinliğin başladığı yer	
Etkinliğin bittiği yer	
Bireysel etkinlik	
Grup etkinliği	
Rehberli etkinlik	
Etkinliğin süresi	
Sonraki sayfada devam eden çalışma	
Önceki sayfadan devam eden çalışma	
Ders öncesi hazırlık gerektiren çalışma	

KISALTMALARIN AÇIKLAMASI

as	: Aleyhisselam
b.	: Bin/binti
bk.	: Bakınız
cc	: Cellecelalüh
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İLEM	: İlmi Etüdler Derneği
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
ra	: Radıyallahüanh
sav	: Sallallahü aleyhi vesellem
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri

Kitap genelinde

- kavramlar, ayet ve sure isimlerinin yazımında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kavramları Yazım Kılavuzu,
- içerik çerçevesi ve öğrenme çıktıları ele alınırken Anadolu İmam Hatip Lisesi İslam Felsefesi Dersi Öğretim Programı,
- kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun "Kısaltmalar Dizini",
- ayet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığına ait yayınlar kullanılmıştır.

Kullanılan metinler aslına sadık kalınarak aktarılmıştır. Bu sebeple yazıldıkları dönemin dil özelliklerine ve hazırlayıcıların üslubuna bağlı olarak yazım ve noktalama farklılıkları görülebilmektedir. Ara metinlerdeki kısaltmalar (...) ile belirtilmiştir.

1. ÜNİTE

İSLAM FELSEFESİNİN TANIMI, KAYNAK VE KAPSAMI

1.1. İslam Felsefesinin Tanımı
1.2. İslam Felsefesinin Gelişimine Kaynaklık Eden Faktörler
1.3. İslam Felsefesinin Geliştiği İlim ve Kültür Havzaları
1.4. İslam Felsefesinin İlişkili Olduğu Disiplinler

▶ **Anahtar Kavramlar**

- Beytülhikme
- fıkıh
- hikmet
- kelam
- tasavvuf
- tefekkür

▶ **Bu ünitede sizlerden**

- İslam felsefesiyle ilgili yapılan tanımlar üzerine eleştirel düşünebilmeniz,
- İslam felsefesinin gelişimine kaynaklık eden faktörleri özetleyebilmeniz,
- İslam felsefesinin geliştiği ilim ve kültür havzalarıyla ilgili konuları müşahede edebilmeniz,
- İslam felsefesinin diğer disiplinlerle ilişkisini çözümleyebilmeniz

beklenmektedir.

Ünite Dosyası

Ünite Sunusu

Başlarken

İnsan, doğası gereği soru soran, içinde bulunduğu koşulları, kendi varlığının amacını ve evrendeki konumunu anlamaya çalışan bir varlıktır. Bu varoluşsal merak, onu yalnızca dış dünyayı değil kendi varlığını da sorgulamaya yöneltmiştir. Zamanla bu bireysel sorgulama çabası, sistemli bir yapı kazanarak felsefi düşüncenin temelini oluşturmuştur. Sorgulama eğilimi, filozofların düşünsel faaliyetlerine yön vermiş; özellikle İslam dünyasında güçlü bir düşünce geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. İslam filozofları hakikatin bilgisine ulaşmak için aklın imkânlarını kullanmış; bunu yaparken felsefe ile din arasında temelde bir uyum olduğunu kabul etmişlerdir.

1. İslam filozoflarının düşünsel faaliyetlerine yön veren sebepler neler olabilir? Tartışınız.
2. İslam filozofları hakikate ulaşma konusunda nasıl bir yaklaşım benimsemiş olabilirler? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

1.1. İslam Felsefesinin Tanımı

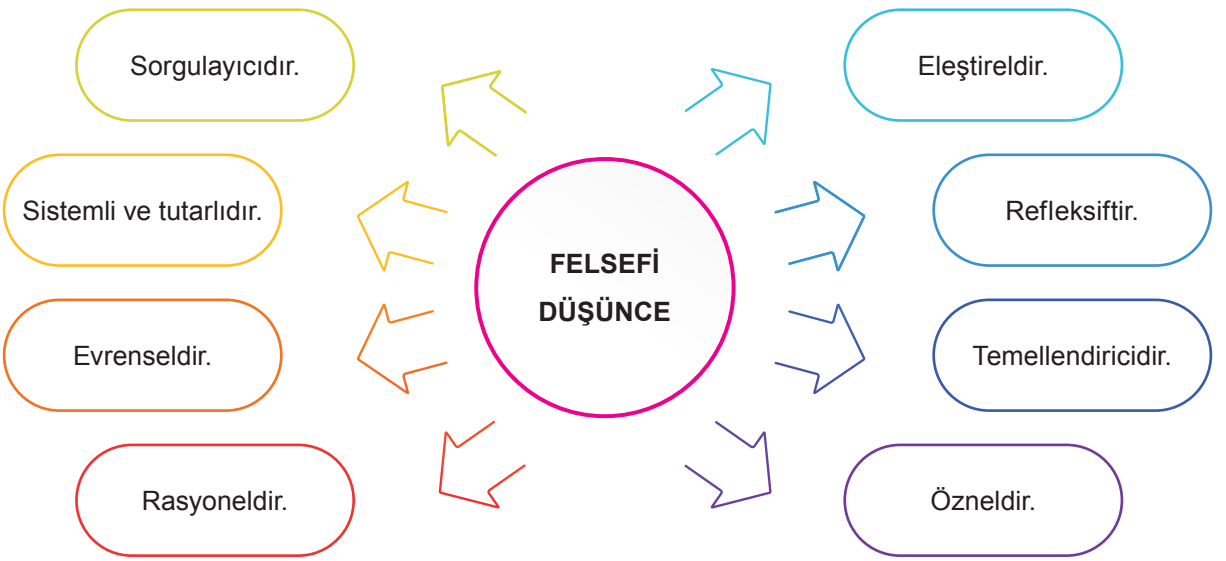
Konuya Başlarken

İslam, Yüce Allah tarafından Hz. Muhammed (sav) aracılığıyla insanlığa gönderilmiş ilahi bir dindir. Felsefe ise insan düşüncesinin ürünüdür. Bu nedenle "İslam felsefesi" ifadesindeki "İslam" kelimesi, felsefenin kaynağını değil onun doğup geliştiği kültürel ve medeni çevreyi ifade eder. Söz konusu adlandırma, bu felsefi geleneğin İslam medeniyeti içinde şekillendiğini göstermektedir.[1]

1. İslam felsefesi ifadesinden ne anlıyorsunuz? Düşüncelerinizi ifade ediniz.
2. Dinî ve kültürel şartlar, insanların düşünme biçimini nasıl etkileyebilir? Örneklerle açıklayınız.

? İnsanların düşünme ve anlam arayışı çabasının, felsefe ortaya çıkmadan önce de var olması size ne düşündürüyor? Fikirlerinizi ifade ediniz.

Felsefe, insanın yaşamı, evreni ve varoluşu derinlemesine sorgulama çabasıdır. Yunanca "philia" (sevgi) ve "sophia" (bilgi/bilgelik) sözcüklerinden oluşan felsefe, "bilgelik sevgisi" anlamına gelir.[2] Bu yönüyle insanın bilme ve anlama isteğini ifade eder. Merak duygusundan hareketle her şeyin nedenini ve temelini araştıran felsefi düşünce, insanın anlam arayışına rehberlik eder. Bu arayış sürecinde bilginin doğruluğunu ve tutarlılığını sorgulayarak düşünceleri mantıksal bir düzen içinde temellendirir. Aynı zamanda varlık, bilgi ve değer gibi temel meseleleri tartışır. İnsanı ve evreni bir bütün olarak anlamaya çalışırken ürettiği yeni kavram ve teorilerle onun düşünce ufkunu genişletir. Felsefe, insanı ve evreni anlamaya yönelik teoriler üretirken aynı zamanda kendi düşüncelerini de sorgulayan bu içsel sorgulama niteliğiyle refleksif (dönüşlü) bir faaliyettir. Bu sorgulama sonucunda ortaya çıkan cevaplar filozofların bakış açılarını, deneyimlerini ve yorumlarını yansıtır.[3] Bu özellikleri sayesinde felsefe, insanı yalnızca bilgi edinmeye değil aynı zamanda anlamaya, yorumlamaya ve eleştirel düşünmeye yönlendirir.

Bilgi Görseli 1.1: *Felsefi düşüncenin özellikleri*

İslam düşüncesi, Müslümanların Kur'an-ı Kerim ve sünnetten hareketle geliştirdikleri düşünsel ürünlerin bütünüdür. Bu ürünler oluşturulurken insanlığın ortak kültür ve birikimlerinden yararlanılmış, düşünsel

bir tutarlılık esas alınmıştır. Zamanla bu birikim, bir düşünce geleneğine dönüşerek İslam'ın dünya tarihinde etkin rol oynamasına katkıda bulunan entelektüel bir miras hâline gelmiştir.[4] Bu geleneğin gelişiminde Kur'an-ı Kerim ve sünnetle şekillenen tefsir, kelam, fıkıh gibi naklî bilimler ile felsefe, matematik, fizik gibi aklî bilimler önemli rol oynamıştır. İslam felsefesi de bu düşünce geleneğinin akılcı ve sistematik boyutunu temsil eder.[5]

İslam dünyasında "klasik dönem" olarak nitelendirilen 9-12. yüzyıllar arasında felsefenin sistemleşmesiyle ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşler, felsefenin kaynağına dair farklı yaklaşımları yansıtır. Felsefe, kimilerine göre tarihsel devamlılık içinde farklı düşünürlerin katkılarıyla gelişen bir gelenek, kimilerine göre ise Antik Yunan düşünürlerinin ürünüdür. Bir diğer yaklaşım ise onun Mezopotamya'da Farslar ve Keldaniler aracılığıyla ortaya çıktığını ileri sürer. Felsefenin nübüvvet kaynaklı olduğunu söyleyenler de vardır. Felsefenin nerede ortaya çıktığıyla birlikte ne olduğunu doğru anlamak da önemlidir.[6]

1. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Tanımlama Yaklaşımları*
Amaç	*İslam felsefesiyle ilgili yapılan tanımları sorgulayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen metni okuyunuz.*

İslam Felsefesini Tanımlama Yaklaşımları

"İslam felsefesi" kavramı 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. İsimlendirme ve tanımlama konusunda şu sorular öne çıkmıştır:

- İslam felsefesi, Müslüman filozofların özgün bir düşünce çabasını mı yoksa İslam medeniyet havzasında üretilen tüm entelektüel birikimi mi ifade eder?
- İslam felsefesi, Antik Yunan felsefesinin Arapçaya tercümesiyle ortaya çıkan bir felsefe geleneği midir yoksa insanlık tarihiyle yaşıt evrensel hikmetin devamı mıdır?
- İslam felsefesi, belirli bir döneme ait tarihsel bir olgu mudur yoksa zaman ve mekânı aşan evrensel bir çaba mıdır?
- İslam felsefesi, kelam, tasavvuf ve fıkhı içeren kapsayıcı bir sistem mi yoksa sınırları belirli müstakil bir disiplin midir?

Bu soruların ortaya çıkardığı tartışmaların özü, İslam ile felsefenin kesişim noktasında oluşan düşünsel faaliyetin nasıl anlaşılması ve tanımlanması gerektiğiyle ilgilidir. Yapılan her tanım, kaçınılmaz olarak onu oluşturan bakış açısını ve sınırlarını da içinde barındırır.

(bk. Meçin, "İslâm Felsefesini Tanımlama Yaklaşımları Üzerine", 262-263)

2. *Metinden hareketle aşağıdaki soruları cevaplayınız.*

   a) *Bir düşünce geleneğine verilen isim, o geleneğin özgün bir kimlik kazanmasında ve tarihsel bir süreklilik oluşturmasında nasıl bir rol oynar? Düşüncelerinizi gerekçelendirerek ifade ediniz.*

.....

.....

b) *"İslam felsefesi" kavramını belirli bir tarihsel dönem ve coğrafyayla sınırlamanın doğuracağı muhtemel sonuçlar neler olabilir? Tartışınız.*

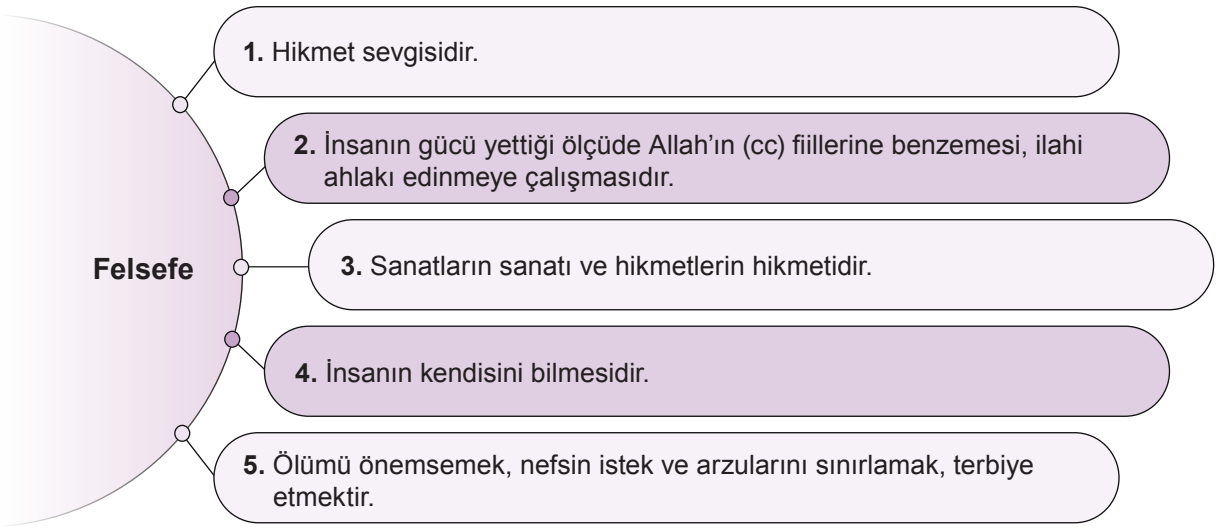
.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam felsefesi, İslam kültür ve medeniyeti içinde ortaya çıkan felsefi düşüncelerin tamamını kapsayan bir gelenektir. Onu yalnızca belirli bir coğrafya, dönem ya da Kindi, Farabi ve İbni Sina gibi bazı filozoflarla sınırlandırmak doğru değildir. Böyle bir yaklaşım, bu geleneğin geniş ve çok katmanlı yapısını göz ardı etmek anlamına gelir. Nitekim İslam felsefesi tarih boyunca farklı ekoller ve problemler etrafında şekillenmiş olup günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Ayrıca fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi dinî ilimlerle etkileşim kurmuş, kendisinden önceki felsefi mirastan da yararlanarak özgün bir sistem ortaya koymuştur.[7]

Hikmet, din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir kavram olup İslam düşünce tarihinde çoğu zaman felsefeyle aynı anlamda kullanılmıştır. Özellikle 9. yüzyıldan itibaren İslam filozofları, felsefe yerine hikmet kelimesini tercih etmiş,[8] felsefeyi de "hikmet arayışı" olarak tanımlamışlardır. İlk İslam filozofu kabul edilen Kindi'nin felsefe tanımları da bu yaklaşımın bir yansımasıdır.[9] **Hikmet** kelimesi sözlükte bir şeyin oluşundaki akıl erdirilemeyen gizli sebep, Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılamayan amacı, öğüt verici söz, hak ve hakikate uygun kısa söz anlamlarına gelir.[10] Ayrıca hikmet; insanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilip Allah'ı (cc) tanıması ve buna uygun davranmasıdır. Aynı zamanda Kur'an ve sünneti doğru anlayıp hayata geçirmeyi sağlayan her türlü faydalı bilgi ve söz hikmet olarak adlandırılır.[11]

Bilgi Görseli 1.2: *Kindi'nin felsefe tanımları*

Kur'an-ı Kerim ve hadisişeriflerde hikmet kavramı sıklıkla kullanılmıştır. **"Bunlar hikmetli Kitab'ın ayetleridir."**[12], **"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et…"**[13], **"Onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir…"**[14] ayetleri buna örnektir. Bununla birlikte Hz. Muhammed (sav)

"Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır."[15] hadisiyle hikmetin önemini vurgulamıştır. Yine onun Hz. Abdullah bin Abbas için ettiği *"Allahım, ona hikmeti öğret!"*[16] duası, hikmetin Allah (cc) tarafından verilen bir lütuf olduğunu göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de hikmetle ilgili şöyle buyrulur: **"O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar."**[17] İslam filozofları Yüce Allah'ın dilediğine hikmet vermesini "söz ve fiilde isabet"[18] olarak açıklamış ve felsefeyi bu doğrultuda bir hakikat arayışı olarak nitelendirmişlerdir. Bu bağlamda Farabi ise hikmeti erdemli toplumun ilkesi ve insanın mutluluğa ulaşmasının yolu olarak görür.[19]

İslam filozoflarına göre felsefenin temel amacı, insanın gücü ölçüsünde eşyanın hakikatini bilmesi ve bu bilgiyi erdemli davranışa dönüştürerek kâmil insan mertebesine erişmesidir. Bu süreç, bireysel olgunlaşmayı sağlamakla kalmaz aynı zamanda erdemli bireylerden oluşan bir toplum kurarak insanı hem dünya hem de ahirette gerçek mutluluğa ulaştırmayı hedefler.[20] İslam filozofları felsefe ile dini birbirini tamamlayan iki bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir. Kindi, Farabi ve İbni Sina'nın felsefe-din ilişkisine dair görüşleri bu yaklaşımın en önemli örneklerini oluşturur.

! *İbni Rüşd'ün Faslü'l-Makâl adlı eseri, İslam dünyasında felsefe-din ilişkisini ele alan ilk özgün çalışmalardan biridir. Filozof bu eserinde felsefeyle dini uzlaştırmaya çalışmış, felsefenin Müslümanlar için dinî bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir.*

(bk. Karlığa, "Faslü'l-Makâl", 12/217-218)

İSLAM FİLOZOFLARININ FELSEFE-DİN İLİŞKİSİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

KİNDİ

doğ. ? Kufe (Irak)

öl. 870 Bağdat (Irak)

İlk İslam filozofudur. Çalışma alanları felsefe, matematik, fizik, kimya, psikoloji, tıp, farmakoloji, kozmoloji, müzik ve astronomidir.

Bilimsel yöntem ve akıl yürütmeyi İslam dünyasında sistematik hâle getirmiştir.

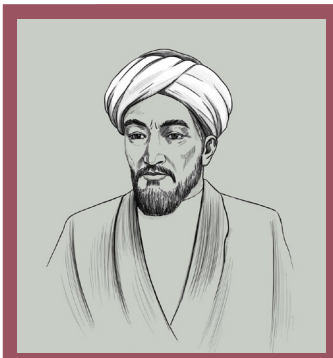
(bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/41-42)

Din ve felsefe, gerçeğe ulaşmada izledikleri yöntemler bakımından birbirinden ayrılır. Felsefenin yolu araştırma, akıl ve nazar; dinin yolu ise vahiydir. Buna karşılık din ve felsefe, konuları ve gayeleri bakımından aynıdır. Her ikisi de hakikati arar. Hakikat ise birdir ve ona ulaşmanın yolu da burhandır (mantıki ispat, kanıt). Dinin emrettiğiyle aklın delalet ettiği şey birbiriyle tam bir uyum içindedir. Bu sebeple felsefe de tıpkı din gibi insanı Allah'a (cc) götürür.

Felsefe, en yüce varlığı konu edinen en değerli ilimdir. İnsan ancak böyle bir ilimle kemale erer. Dinî hakikat ile felsefi hakikat arasında bir aykırılık bulunmaz. Her ikisinin de en yüce kaynağı Allah'tır (cc).

Tanrı, bütün hakikatlerin sebebi ve kaynağı olan "İlk Hakikat"tir. O, mutlak varlık olarak çokluktan arınmış ve varlıkları yoktan yaratmıştır. Bu mutlak varlığın insanla irtibatı ise vahiy yoluyla gerçekleşir. Vahiy, Yüce Allah'ın peygamberlerin temiz ruhlarını aydınlatmasıyla oluşan önemli bir bilgi kaynağıdır. Bu süreçte herhangi bir istek, irade, çaba veya belli bir yöntem söz konusu değildir. Varlık mertebelerinin farklı oluşu ve insanın Allah (cc) ile doğrudan ilişki kurmasının mümkün olmaması sebebiyle, O'nun iradesini bir elçi aracılığıyla bildirmesini akıl garip karşılamaz. Değer ve mertebe bakımından vahiy, felsefi bilgiden üstündür. Vahiy doğrudan, veciz, açık seçik ve hakikatin saf ifadesidir; insani düşünme süreçlerine özgü dolaylılık, karmaşıklık ve çelişki gibi eksikliklerden uzaktır.[21]

FARABİ

doğ. 872 Farab (Kazakistan)

öl. 950 Şam (Suriye)

Muallimisani ünvanıyla tanınır. Çalışma alanları felsefe, mantık, astronomi ve müziktir. Aristoteles'in mantığını sistemleştirmiştir.

(bk. Kaya, "Fârâbî", 12/145)

Felsefe ile din muhteva itibarıyla benzer olmakla birlikte dil, üslup ve yöntem bakımından farklılık gösterir. Felsefe burhan metodunu kullanırken din, genel kitleleri harekete geçirmek için ikna (retorik) metoduna başvurur. Eğer bir din burhan ile açıklanabiliyorsa o din, erdemli (fazıl) nitelik kazanır.

Din, bireylerin ve toplumun düzenini sağlamak için gereklidir. Felsefe ise bu düzenin teorik temelini oluşturur. Başka bir deyişle din, felsefenin ilkelerini yerel ve pratik düzeyde uygulanabilir hâle getirir.

Din hakikati vahiy yoluyla bildirirken felsefe aynı hakikati akıl yoluyla kavrar; bu iki alan hakikate farklı yöntemlerle ulaşır. Bu anlayışa göre gerçek din, felsefenin kavradığı evrensel hakikati temsil eder. Ancak vahye dayalı din kötü yorumlanıp burhani bir topluma aktarılırsa felsefe-din çatışması ortaya çıkar. Buna karşılık bir toplum erdemli yapıya kavuştuğunda din, felsefeyi harekete geçiren ve destekleyen bir unsur hâline gelir. Peygamber, *el-Medinetü'l-Fazıla* başkanı konumundadır. Hakikati hem teorik hem de pratik düzeyde uygular.[22]

İBNİ SİNA

doğ. 980 Buhara (Özbekistan)

öl. 1037 Hemedan (İran)

Şeyhürreis ünvanıyla tanınır. Orta Çağ tıbbının önde gelen isimlerindendir. Çalışma alanları felsefe, tıp, müzik, astronomi ve doğa bilimleridir. Farabi'nin felsefi çizgisini sürdürmüştür.

(bk. Alper, "İbn Sînâ", 20/319)

Felsefe ile din, akıl ile vahiy birbirine zıt değildir; tam tersine uyum içerisindedir. Din, hakikati vahiy yoluyla alır; bunu sembolik dil ve mecazlar aracılığıyla geniş kitlelere aktarır. Toplumsal düzeni sağlamak için gerekli ilkeleri ortaya koyar. Bu yönüyle din, birey ve toplumun düzeni için zorunludur. Felsefe ise akıl yürütme, mantık ve burhan metoduyla hakikate ulaşır, onu temellendirir, açıklar. Din, koyduğu ilkeler ve yasalarla felsefeye yol gösterir. Felsefe de dinin bildirdiklerini anlamaya ve açıklamaya çalışır. Tanrı, peygamberler aracılığıyla insanlara yol gösterirken yasaları anlama ve açıklama görevini burhan vb. yollarla filozoflara vermiştir.

Tanrı, ilahi inayetinin gereği olarak vahiy yoluyla ilke ve yasaları bildirirken, yarattığı varlıklar âlemini de insanın tefekkür edeceği bir bilgi kaynağı kılmıştır. İnsan, bu bilgileri zihinsel faaliyetler ve ahlaki davranışlar vasıtasıyla eyleme dökerek yetkinleşir; böylece Tanrı'ya yaklaşarak ebedî mutluluğa ulaşır.

İnsanların bir arada yaşayabilmeleri için onları yönlendirecek bir yasa koyucuya ihtiyaç vardır. Bu yasa koyucu Yüce Allah'tır; peygamberler ise Allah'tan (cc) vahiy alan ve bu vahiyleri insanlara tebliğ ederek toplum hayatında uygulanmasını sağlayan elçilerdir. Toplum içinden bir kişi ilahi inayetle peygamber olarak görevlendirilmiş, ona bireysel ve toplumsal hayatı düzenleme yönünde gerekli bilgi verilmiştir. Peygamberlik, toplumun düzeni ve bireyin yetkinleşmesi için ilahi inayetin vazgeçilmez şartıdır.[23]

2. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Eleştirel Düşünelim*
Amaç	*İslam felsefesiyle ilgili yapılan tanımlar üzerine eleştirel düşünebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Öğretmen rehberliğinde üç grup oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Tablodaki bilgileri okuyunuz ve boş bırakılan yerleri grup olarak doldurunuz.*

İslam Felsefesi	Açıklama	Açıklamanın Değerlendirilmesi ve Gerekçesi
Din/inanç merkezli	İslam felsefesi sadece Müslümanlar tarafından İslam'ın temel prensiplerine uygun olarak gerçekleştirilen düşünce faaliyetidir.	....
....	İslam felsefesi, İslam dünyasında yaşayan toplumların konuştukları diller ve geliştirdikleri düşünsel birikim aracılığıyla ortaya çıkan felsefi etkinlikleri ifade eder. Bu düşünce geleneği, İslam medeniyetinin tarihsel ve kültürel bağlamı içinde şekillenen felsefi faaliyetleri kapsar.	....
Dönem/tarih merkezli	....	Bu tanımlama 8 ile 12. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsamaktadır. Ancak İslam felsefesi çalışmaları 12. yüzyıldan sonra da kesintisiz devam etmiş, bir nehrin çağlar boyunca yeni kaynaklarla beslenerek yol alması gibi günümüze kadar ulaşmıştır. İslam felsefesi alanındaki çalışmalar günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

3. *Öğretmen rehberliğinde aşağıdaki soruların cevaplarını arkadaşlarınızla paylaşarak nezaketle tartışınız.*
   - *Tanımlarda vurgulanan kavramlar nelerdir?*
   - *Hangi tanım felsefeye daha akılcı, hangisi daha eleştirel yaklaşıyor?*
   - *Bu tanımlar birbirini tamamlıyor mu yoksa birbiriyle çelişiyor mu?*
4. *Tartışmadan hareketle İslam felsefesinin ne olduğu hakkındaki çıkarımınızı gerekçesiyle belirtiniz.*

   .....

   .....

   .....
5. *Yaptığınız çıkarımları öğretmen rehberliğinde sınıfta paylaşarak gerekçe, tutarlılık ve açıklık açısından değerlendiriniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

1. *Felsefi düşünceyi dinî düşünme biçimlerinden ayıran belirgin özellikler nelerdir?*
2. *İslam filozoflarına göre felsefenin amacı nedir?*
3. *Felsefenin bir "hikmet arayışı" olarak görülmesi İslam düşüncesinde bilginin ahlak ve eylemle olan bağını nasıl açıklar?*
4. *İslam filozoflarının felsefeyi tanımlarken kullandıkları "hikmet", "hakikat" ve "mutluluk" kavramları arasında nasıl bir ilişki vardır?*
5. *İslam filozofları felsefe-din ilişkisini nasıl açıklamışlardır?*
6. *İslam filozoflarına göre insanın kemale ulaşması hangi yollarla mümkün olur?*

1.2. İslam Felsefesinin Gelişimine Kaynaklık Eden Faktörler

Konuya Başlarken

İslam dini, aklı kullanmayı ve düşünmeyi insanın en temel sorumluluklarından biri olarak görür. Bu anlayışın bir sonucu olarak aklı, dinî yükümlülüklerin ön şartı olarak kabul eder. Bu nedenle akli melekeleri yerinde olmayan bireyleri dinî yükümlülüklerle sorumlu tutmaz. İslam, anlayarak gerçekleşen imanı esas alır. Kur'an-ı Kerim'de akıl, tefekkür, düşünce ve sorgulama üzerine yapılan çok sayıda vurgu, İslam'ın aklı kullanmaya ve düşünmeye verdiği değeri açıkça gösterir.

1. İslam'da dinî sorumluluğun ön şartının akıl olması, Müslümanların düşünme ve sorgulama becerilerinin gelişmesini hangi yönlerden etkilemiş olabilir?
2. İslam'da düşünmeye verilen önemin İslam felsefesinin gelişimine etkileri hakkında tahminleriniz nelerdir? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

? *İslam filozoflarının görüşleri, dinin temel kaynaklarından bağımsız olabilir mi? Niçin? Düşüncelerinizi ifade ediniz.*

İslam felsefesinin doğuş, oluşum ve gelişimine etki eden unsurlar, İslam felsefesinin kaynakları olarak isimlendirilir. Bunlar iç ve dış faktörler olarak iki grupta değerlendirilir. İç faktörler İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve sünnettir. Bu iki kaynak yalnızca İslam düşüncesinin değil aynı zamanda bu düşünce geleneğinin akılcı ve sistematik boyutunu temsil eden İslam felsefesinin de temelini oluşturur.

Kur'an-ı Kerim, inanç ve ibadet esaslarının yanı sıra doğaya ve insanlık tarihine ilişkin örnekler sunarak insanı hayatın her alanında akıl ve bilgiyle hareket etmeye yönlendirir. Gerçeğin akıl ve muhakeme yoluyla kavranabileceğini vurgulayarak körü körüne taklidi eleştirir.[24] **"... Aklınızı kullanmıyor musunuz?"**[25], **"... Fakat onların çoğu akıllarını kullanmazlar."**[26] gibi ifadelerle düşünmeyen insan tipini ortaya koyar.[27] İnsanları düşünmeye ve aklını kullanmaya davet eder.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in ayet yapısı da muhkem ve müteşabih ayrımı üzerinden Müslümanları zihinsel bir çabaya teşvik eder. Al-i İmran suresinin 7. ayetinde bu konuyla ilgili şöyle buyrulur: **"Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihtir (…) Onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler…"** Muhkem ayetler, başka bir ihtimal taşımayan açık manalı ayetlerdir.[28] Müteşabih ayetler ise birden fazla anlama gelebilen, anlaşılması için araştırma ve yorum gerektiren ayetlerdir. Anlamları doğrudan açık olmadığı için farklı yorumlara elverişlidir.[29] Örneğin **"… Allah kişi ile kalbinin arasına girer…"**[30], **"… Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir..."**[31] ayetlerinde geçen ifadeler günlük yaşamda kullanılan anlamlarıyla değil, daha derin ve mecazi anlamlarla ele alınmalıdır.

Hz. Muhammed (sav), Yüce Allah tarafından vahyi açıklamakla görevlendirilmiş ve Müslümanlara her konuda örnek olmuştur. O, Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen akletme, düşünme ve tefekkür çağrılarını sözleri ve yaşantısıyla hayata taşımış, ilim öğrenmeyi teşvik etmiştir. Hz. Peygamber'in ayetler hakkındaki açıklama ve yorumları, dinî düşüncede akıl temelli bir anlayışın ilk adımlarını oluşturur. İslam filozofları da düşünce sistemlerini inşa ederken bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde Kur'an ve sünneti referans almışlardır.[32]

Okuyalım Tartışalım

Yönerge: *Aşağıda verilen ayetleri ve hadisişerifleri okuyunuz. Soruları ayetlerden ve hadisişeriflerden hareketle cevaplayınız.*

AYETLER

- Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, (hakka karşı) sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır.

  (Enfal suresi 22. ayet)

- Andolsun ki Kur'an'ı düşünülsün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?

  (Kamer suresi 40. ayet)

- Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.

  (Bakara suresi 164. ayet)

HADİSİŞERİFLER

- Hz. Muhammed (sav), Muaz bin Cebel'i (ra) Yemen'e gönderirken karşılaşacağı problemleri nasıl çözeceğini sormuş, o da; "Önce Kur'an'a ve senin sünnetine bakarım. Orada bulmazsam aklımla hüküm veririm" cevabını vermiş, Hz. Muhammed (sav) de bunu onaylamıştır.

  (Tirmizi, "Ahkam", 3)

- "Allâh'ın yarattıkları üzerinde tefekkür edin..."

  (Deylemî, 2/56)

- "Bir saat tefekkür; kırk gece nâfile ibâdetten üstündür."

  (Süyuti, *Camiu's-Sağir*, 2/127)

1. *Bir filozofun düşüncelerini şekillendiren kaynaklar nelerdir, dinî metinler bu kaynaklar arasında nasıl rol oynar?*
2. *Düşünmeyi, tefekkürü ve ilim öğrenmeyi teşvik eden ayet ve hadisişeriflerden bildikleriniz nelerdir?*

Öğretmen rehberliğinde bu ayet ve hadisişeriflerin İslam filozoflarının çalışmalarına etkisini arkadaşlarınızla tartışınız.

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanları düşünmeye ve aklını kullanmaya çağırır. Kur'an'da bu çağrı farklı kavramlarla ifade edilir. Bu kavramlardan biri olan **tefekkür**, var olan bir şeyin manasını anlamaya çalışmak; Yüce Allah'ın ayetleri, yarattığı varlıklar ve meydana getirdiği olaylar üzerinde derinlemesine düşünmek demektir. Tefekkür süreci; ibret almayı, yaratılanlar ile Allah (cc) arasında bağ kurmayı ve O'nun Rabliğini kavrama çabasını içerir.[33]

Tefekkür, bilgiye yönelen bir zihinsel faaliyet ve bilme çabası gerektirdiğinden İslam felsefe geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Eşyanın hakikatini kavramak; hak ile batılı, güzel ile çirkini, iyi ile kötüyü, faydalı ile zararlıyı ayırt etmek; ayrıca oluş ve bozuluşa tabi durumlarla ilgili yasaları tespit etmek ancak tefekkürle mümkündür.[34] İnsan tefekkür sayesinde kendisini, dünyayı ve yaratıcısını daha iyi anlayabilir.

Bilgi Görseli 1.3: *Kur'an-ı Kerim'de düşünmeyle ilgili bazı kavramlar*[35]

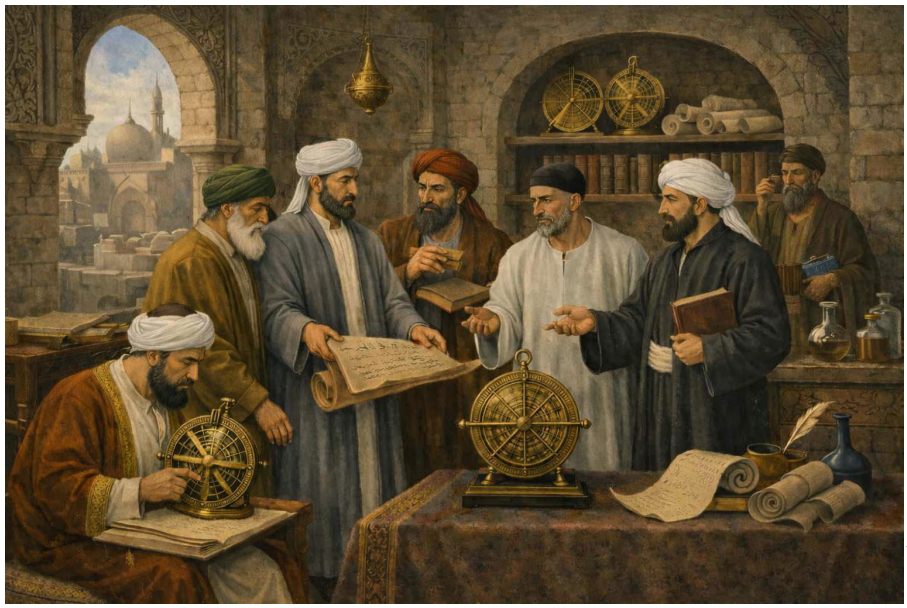
İslam felsefesinin doğuşunda ve gelişim sürecinde etkili olan dış faktörler, farklı kültür ve coğrafyalarda üretilen felsefi ve akli düşünce ürünlerinden oluşur. İslamiyet, Arabistan Yarımadası'nda doğmuş, kısa sürede yakın bölgelere yayılmış, Müslümanlar da bu bölgelerdeki kültürlerle etkileşime girmiştir. Örneğin Emeviler Dönemi'nde Suriye ve Mezopotamya'da yaşayan birçok ilim insanı, inançlarına bakılmaksızın devlet hizmetinde görev almıştır. Müslümanlar temas kurdukları toplumlardan tıp, matematik ve astronomi gibi ilimleri öğrenme ihtiyacı duymuş; bu alandaki eserleri 8. yüzyılın ortalarından itibaren Arapçaya tercüme etmeye başlamıştır.[36] Zamanla bilimsel eserlerin yanı sıra felsefi metinler de tercüme edilmiş; böylece Müslümanlar, Antik Yunan, Hint ve Sasani (İranlı) düşünürlerinin felsefi görüşlerini öğrenme imkânı bulmuştur. Bazı ilim insanları İslam dinini benimseyerek felsefi ve bilimsel faaliyetlerini devam ettirmiştir.[37] Ayrıca ticaret ve benzeri nedenlerle Hindistan gibi uzak memleketlere yapılan seyahatler de kültürel etkileşimi artırmıştır.[38]

Müslümanların farklı kültürlere ve o kültürlerdeki bilimsel çalışmalara ilgi duymalarının temel sebeplerinden biri, hikmeti müminin yitik malı[39] olarak görmeleridir. Bunun yanı sıra farklı inanç mensuplarına İslam'ı anlatma ve onlardan gelen eleştirilere karşı İslam düşüncesini temellendirme çabası Müslümanları diğer medeniyetlerin birikimlerini öğrenmeye yöneltmiştir. İslam filozofları, farklı kültürlerden aldıkları bilgi ve görüşlerin İslam'ın temel prensiplerine aykırı yönlerini, kendi düşünce sistemlerine uygun hâle getirerek yeniden yorumlamışlardır.[40]

? *İslam filozoflarının felsefeyle din arasındaki uyumu ortaya koyma çabalarını İslam felsefesinin özgünlüğü bağlamında tartışınız.*

Abbasiler Dönemi'nde ilim ve kültür faaliyetlerini desteklemek amacıyla 830 yılında Halife Memun tarafından Bağdat'ta kurulan **Beytülhikme**, dönemin bilim ve düşünce hayatında merkezî bir rol oynamıştır *(Görsel 1.1)*. Zengin bir kütüphaneye sahip olan Beytülhikmede Yunanca, Farsça, Süryanice ve Hintçeden birçok eser Arapçaya çevrilmiş, ayrıca matematik, astronomi, tıp, felsefe gibi alanlarda özgün çalışmalar yapılmış, öğretim faaliyetleri ve ilmî tartışmalar yürütülmüştür. Orta Çağ İslam ilim ve kültür tarihinde önemli bir merkez olan Beytülhikmede görev yapan ilim insanları dönemin yöneticileri tarafından desteklenmiştir. Dünya bilim tarihinde de önemli bir yere sahip olan Beytülhikme 1258'de Moğol hükümdarı Hülagu tarafından Bağdat istilası sırasında yıkılana kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.[41]

? *Beytülhikmenin çok kültürlü çalışma ortamı, günümüzdeki bilimsel iş birlikleri için nasıl bir model olabilir? Düşüncelerinizi ifade ediniz.*

Görsel 1.1
Beytülhikmedeki çalışmaları tasvir eden resim. (Temsilî)

Faaliyet Alanı	Açıklama	Örnek
Kütüphane Hizmetleri	Halifelerin desteğiyle zengin bir kitap koleksiyonu oluşturulmuştur.	El yazması eserlerle farklı dillerden bilimsel metinlerin ilim insanlarının istifadesine sunulması
Tercüme Faaliyetleri	Antik Yunan, Hint, Sasani ve Süryani kültürlerine ait eserler Arapçaya çevrilmiştir.	Aristoteles, Platon, Öklid ve Batlamyus'un eserlerinin çevrilmesi
Bilimsel Araştırmalar	Farklı dillerden eserler tercüme edilmiş, özgün çalışmalar yürütülmüş ve yapılan sistemli gözlemlerle gök cisimlerine dair kapsamlı bilgiler üretilmiştir.	Cebirin geliştirilmesi, astronomik hesapların düzeltilmesi, kurulan rasathanelerde ölçümlerin yapılması
Özgün Eser Yazımı	Çeviriler haricinde özgün bilimsel eserler yazılmıştır.	Harizmi'nin cebir, Kindi'nin felsefe alanında eserler yazması
Bilim İnsanlarının Desteklenmesi	Halifeler tarafından bilim insanları ve çalışmaları desteklenmiştir.	Çevirilere ve özgün telif eserlerine ücret ödenmesi
İlmî Tartışma Faaliyetleri	Felsefi ve teolojik münazaralar yapılmıştır.	Mutezile ile ehlisünnet kelamcılarının karşılıklı tartışmaları, felsefe-din ilişkisi münazaraları gibi çalışmaların yürütülmesi

Bilgi Görseli 1.4: *Beytülhikmede Yürütülen Faaliyetler*

3. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Çözümleyelim*
Amaç	*İslam felsefesinin gelişimine kaynaklık eden faktörleri çözümleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Öğretmeninizin rehberliğinde üye sayısı eşit gruplara ayrılınız ve her grup için bir grup sözcüsü seçiniz.*
2. *Grupça aşağıdaki sorunun cevabını beyin fırtınası tekniğiyle tartışınız.*

   İslam felsefesinin gelişimine kaynaklık eden faktörler neler olabilir?
3. *Grup sözcünüz aracılığıyla cevaplarınızı öğretmeninizin rehberliğinde paylaşınız ve doğruluğunu değerlendiriniz.*

4. *Aşağıdaki tabloyu doldurunuz.*

	İslam Felsefesinin Gelişimine Etki Eden Faktörler	İslam Felsefesine Etkisi	Örnek
1	İslam'ın temel kaynakları (Kur'an-ı Kerim ve sünnet)	Felsefi düşünceye temel oluşturur.	Düşünmenin dinî bir sorumluluk olması
2	....	....	....
3	....	....	....

5. *Tabloya yazdıklarınızı aşağıdaki sorulardan hareketle tartışınız.*
   - *İslam felsefesinin gelişiminde belirleyici rol oynayan başlık sizce hangisidir?*
   - *Tercüme faaliyetlerinin İslam felsefesinin gelişimine katkıları nelerdir?*
   - *Farklı kültürlerle etkileşim İslam felsefesi çalışmalarını nasıl etkilemiştir?*
6. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle İslam felsefesinin gelişiminde rol oynayan faktörleri, felsefi düşünceye katkıları açısından değerlendiriniz.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) *Aşağıdaki kartları doldurunuz.*

İslam felsefesinin gelişimini etkileyen iki faktörü yazınız.

.....

.....

Tercüme faaliyeti denince aklınıza gelen kurumu ve bu kurumun faaliyet alanlarından birini yazınız.

.....

.....

İslam felsefesinin özgünlüğünü bir örnekle açıklayınız.

.....

.....

Bu derste öğrendiğiniz en dikkat çekici bilgiyi yazınız.

.....

.....

B) *Aşağıdaki ifadelerin doğruluğunu (D) ya da yanlışlığını (Y) belirleyerek yönlendirici okları takip ediniz ve ulaştığınız çıkışı işaretleyiniz.*

İslam'ın temel kaynakları, İslam felsefesinin de kaynaklarındandır.

- D → İslam'ın temel kaynakları akli düşünceyi teşvik eder.
  - D → İslam filozofları, farklı kültürlerden aldıkları bilgi ve görüşleri kendi inanç süzgeçlerinden geçirerek özgünleştirmişlerdir.
    - D → 1. Çıkış
    - Y → 2. Çıkış
  - Y → Beytülhikmede özgün bilimsel çalışmalar yapılmamıştır.
    - D → 3. Çıkış
    - Y → 4. Çıkış
- Y → Arapçaya çevrilen ilk eserler felsefeyle ilgilidir.
  - D → Antik Yunan, Hint ve İran düşüncesinin aktarılmasında tercüme faaliyetleri etkili olmuştur.
    - D → 5. Çıkış
    - Y → 6. Çıkış
  - Y → Farklı kültürlerle karşılaşma İslam felsefe çalışmalarını olumsuz etkilemiştir.
    - D → 7. Çıkış
    - Y → 8. Çıkış

Yandaki karekodu kullanarak tanılayıcı dallanmış ağacın cevaplarına ulaşabilirsiniz.

1.3. İslam Felsefesinin Geliştiği İlim ve Kültür Havzaları

Konuya Başlarken

İnsanların bilgi üretme biçimleri, yaşadıkları toplumların kültürüyle yakından ilişkilidir. Bir toplumun düşünce yapısı, sanat anlayışı ve yaşam tarzı, ortaya koyduğu ilmî çalışmaları da etkiler. Bu nedenle ilim, kültür ve havza kavramları bir arada düşünüldüğünde belirli bölgelerde oluşan düşünce birikimi daha iyi anlaşılabilir.

1. İlim ve kültür havzası ifadesi sizde hangi çağrışımları uyandırıyor?
2. İlim ve kültür havzası olarak nitelendirilen bir bölgede hangi yapılar/kurumlar bulunmalıdır? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

İslam, Mekke'de doğmuş ve kısa sürede Arabistan Yarımadası'nın sınırlarını aşarak Suriye, Mısır, Irak, İran, Maveraünnehir gibi geniş coğrafyalara yayılmıştır. Bu süreçte bazı bölge ve şehirler ilmî ve kültürel faaliyetleriyle öne çıkmış, İslam kültür ve medeniyetinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

İslam'ın ilk yıllarından itibaren ilim öğrenmek, ayet ve hadisişeriflerde temel bir sorumluluk olarak kabul edilmiştir *(Görsel 1.2)*. Hz. Muhammed (sav) ve Dört Halife Dönemi'nde Kur'an öğretimi, hadis rivayeti ve fıkıh başta olmak üzere dinî ilimler alanında yoğun çalışmalar yapılmıştır.[42] Emeviler Dönemi'nde kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmış, dil ve edebiyat, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam çalışmaları ağırlık kazanmıştır.[43] Abbasiler Dönemi'nde ise Beytülhikmenin kurulmasıyla ilmî faaliyetler çeşitlenmiş; matematik, tıp, astronomi, coğrafya, tarih, felsefe gibi alanlarda önemli ilerlemeler sağlanmıştır.[44] Sonraki dönemlerde medreselerin kurulmasıyla ilmî faaliyetler kurumsallaşmış ve daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[45] Böylece İslam dünyasında ilmî faaliyetler gelişmiş, farklı alanlarda önemli bir bilgi birikimi oluşmuş ve bu birikim sonraki medeniyetleri de etkilemiştir.

Görsel 1.2
İslam'da ilim öğrenmek önemsenmiş ve teşvik edilmiştir.

4. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Konuları Belirleyelim*
Amaç	*İslam felsefesinin geliştiği ilim ve kültür havzalarıyla ilgili belirlenen konular hakkında soru sorabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *İslam felsefesinin geliştiği ilim ve kültür havzalarıyla ilgili merak ettiğiniz konular hakkında sorular üretmek için grup içinde beyin fırtınası yapınız.*
3. *Beyin fırtınası sürecinde ortaya çıkan soruları not ediniz.*
4. *Grubunuzun ürettiği soruları grup sözcüsü aracılığıyla sınıfla paylaşınız.*
5. *Paylaşılan soruları sınıfça değerlendirerek benzer olanları ayırınız ve tahtaya yazınız.*
6. *Tahtaya yazılan sorulardan üç tanesini aşağıya not ediniz.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam düşüncesinin gelişimine katkılarıyla öne çıkan bazı ilim ve kültür havzaları şunlardır:

Hicaz

Arabistan Yarımadası'nda Kızıldeniz'in doğu sahili boyunca uzanan Mekke ve Medine (Haremeyn) ile mikat yerlerini içine alan coğrafi bölgedir. İslam tarihinin ve düşünce geleneğinin doğuşuna zemin hazırlayan bu bölge Hicaz olarak adlandırılmıştır. İslam bu bölgede doğmuş, Hz. Muhammed'e (sav) ilk vahiy 610 yılında Mekke'de gelmiştir. Ancak Mekkeli müşriklerin baskıları, 622 yılında Medine'ye hicreti zorunlu kılmıştır. Medine'de Hz. Peygamber'in öncülüğünde kurulan İslam devleti, siyasi bir yapı olmasının yanında hukuk, toplum ve ahlak alanlarında ilk kurumsal uygulamaların hayata geçirildiği bir merkez olmuştur.[46] Mescid-i Nebevi'de başlayan ders halkaları İslam ilim geleneğinin temelini oluşturmuştur[47] *(Görsel 1.3)*.

Görsel 1.3: *İbadet ve eğitim merkezi olarak kullanılan Mescid-i Nebevi'nin günümüzden bir görünümü (Medine/Suudi Arabistan)*

Hicaz, Hz. Peygamber ve sahabilerin yaşadığı bölge olması nedeniyle İslam düşüncesinin doğuş ve gelişiminde önemli rol oynamıştır. Hadis, fıkıh ve kelam gibi disiplinlerin doğduğu bu bölge, aynı zamanda İslam medeniyetinin ilk ilim ve kültür merkezi olmuştur.[48] Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nden sonra da Hicaz, İslam dünyasında dinî, entelektüel merkez olmayı sürdürmüştür. Hac ibadeti nedeniyle farklı coğrafyalardan gelen âlimler burada buluşmuş ve karşılıklı fikir alışverişinde bulunmuşlardır.[49]

Suriye

Akdeniz'in doğusunda bulunan ve tarih boyunca önemli ticaret ve kültür yollarının kesiştiği bir bölgedir. Bir kısmı Hz. Ebu Bekir Dönemi'nde fethedilen bu bölgenin tamamı Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmıştır. Bu süreçten sonra Dımaşk (Şam), İslam dünyası için önemli bir merkez hâline gelmiş ve 661 yılında kurulan Emevilere başkentlik yapmıştır.[50]

Görsel 1.4: *Emevi Camii'nin panoramik görünümü (Şam/Suriye)*

Farklı etnik ve dinî toplulukları bünyesinde barındıran Şam, bu özellikleri nedeniyle siyasi bir merkez hâline gelmiştir *(Görsel 1.4)*. Aynı zamanda ilmî ve kültürel faaliyetlerin geliştiği önemli bir şehir olmuştur. Dil ve edebiyat, kıraat, hadis ve fıkıhla ilgili çalışmalar bölgedeki ilk ilmî faaliyetleri oluşturmuştur. Siyer, tarih ve kelam çalışmaları bunları takip etmiştir. Ayrıca ilk tercüme faaliyetleri de Emeviler Dönemi'nde bu bölgede gerçekleşmiş; tıp, kimya ve astronomi ile ilgili eserler Arapçaya çevrilmiştir.[51]

Şam, Emeviler'den sonra siyasi ve idari merkez olma özelliğini kaybetse de ilim ve kültür havzası olarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle fıkıh, hadis ve tarih alanında âlimler yetişmiş, zamanla Şam ve çevresinde kurulan medreselerin sayısı artmıştır.[52] 13. yüzyılda yaşanan Moğol istilası İslam dünyasının pek çok yerinde olduğu gibi Suriye'de de istikrarı bozarak ilmî faaliyetleri zayıflatmıştır. Moğol tehlikesinin ortadan kalkmasının ardından bölgede ilmî ve kültürel faaliyetler yeniden hız kazanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde de Suriye ilim ve kültür havzası olma özelliğini korumaya devam etmiştir.[53]

Irak

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Irak, tarih boyunca önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Hz. Ömer Dönemi'nde fethedilen bu bölge, uzun yıllar boyunca İslam dünyasının siyasi, idari, ilmî ve kültürel merkezlerinden biri olmuştur. Fetihlerin ardından kurulan ordugâh şehirleri Kufe ve Basra, kısa sürede dinî ilimlerin geliştiği önemli merkezler hâline gelmiştir. Abbasilerin iktidara gelmesiyle 8. yüzyılda Bağdat şehri kurulmuş ve devletin yönetim merkezi buraya taşınmıştır[54] *(Görsel 1.5)*. Bağdat'ta Beytülhikmenin kurulması ilmî ve kültürel faaliyetlerin artmasını sağlamıştır. Bu süreçte Yunan, İran ve Hint felsefesinin de etkisiyle çeşitli fikir ekolleri ortaya çıkmıştır. Başta Bağdat olmak üzere Basra, Kufe, Samerra, Musul, Erbil gibi şehirlerde yoğunlaşan ilmî ve kültürel faaliyetler zamanla İslam medeniyetinin temelini oluşturmuştur.[55]

Görsel 1.5: *Bağdat şehrinden bir görüntü (Bağdat/Irak)*

> ! *Hanefi ve Hanbeli mezhepleri de Bağdat'ta ortaya çıkmıştır.*
>
> *(bk. Dûrî, "Bağdat", 4/429)*

10. yüzyılda yaşanan siyasi parçalanma, ilmî ve kültürel faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Ancak bölgenin Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle birlikte başta, Bağdat'taki Nizamiye Medreseleri olmak üzere birçok eğitim kurumu açılmış, bu sayede kültürel hayat yeniden canlanmıştır. Selçuklu devlet adamlarının bu kurumları vakıf gelirleriyle desteklemesi, ilmî faaliyetlerin sürekliliğini ve ekonomik bağımsızlığını güvence altına almıştır.[56]

Selçukluların yıkılışından sonra Bağdat, farklı siyasi güçlerin mücadele sahası hâline gelmiştir. Şehir 1258'de Moğol istilasıyla büyük bir yıkıma uğramış, ilmî ve kültürel canlılığını kaybetmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise bölge sırasıyla Safevilerin ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.[57]

İran, Azerbaycan, Horasan

Görsel 1.6: *Cuma Camii (Bakü/Azerbaycan)*

İslam coğrafyasının doğusunda yer alan bu bölgeler, tarih boyunca kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Hz. Ömer Dönemi'nde yapılan Nihavend Savaşı (642) Sasani İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırmış,[58] böylece Müslümanlar İran içlerine doğru ilerleyerek Türkistan sınırlarına ulaşmışlardır. Bu gelişmenin ardından İslam orduları Horasan, Azerbaycan ve Fars bölgelerine yönelik fetih hareketlerini sürdürmüşlerdir.[59]

İran, Azerbaycan ve Horasan bölgelerindeki fetihler neticesinde Müslümanlarla bölge halkları arasında kültürel etkileşim başlamıştır *(Görsel 1.6)*. Özellikle Abbasiler Dönemi'nde İranlılar devlet yönetiminde etkin rol oynarken Halife Mutasım Dönemi'nden itibaren Türkler askerî ve idari kadrolarda görev almıştır.[60] Sasaniler Dönemi'nin önemli bir ilim merkezi olan Cündişapur, Abbasiler Dönemi'nde de önemini korumuş ve özellikle tıp alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır.[61] Ayrıca Farsçadan Arapçaya yapılan çeviriler İran bölgesindeki ilmî ve kültürel mirasın İslam dünyasına aktarılmasına imkân sağlamıştır. Zamanla İran, Azerbaycan ve Horasan bölgeleri Farsça, Arapça ve Türkçenin bir arada kullanıldığı zengin bir ilim ve kültür havzasına dönüşmüştür. Örneğin Buhara'da doğan İbni Sina, İsfahan ve Hemedan gibi şehirlerde ilmî çalışmalar yürütmüştür.[62] Bölgede fıkıh, tefsir, hadis gibi dinî ilimlerle birlikte felsefe, tıp, matematik, edebiyat gibi alanlarda da çalışmalar yapılmıştır.[63]

> ! *Türkçe, Arapça ve Farsçanın bir arada kullanıldığı bölgedir.*
>
> *Bölgedeki şehirlerden Tebriz; İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerine; Nişabur, Rey, İsfahan ve Merv ise Selçuklulara başkentlik yapmıştır.*
>
> *(bk. Özgüdenli, "Selçuklular", 36/371-375)*

Selçuklular Dönemi'nde Vezir Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye Medreseleri, bu bölgelerde ilim geleneğinin kurumsallaşmasını sağlamıştır.[64] Türklerin de yoğun bir şekilde yaşadığı Tebriz, Nişabur, İsfahan, Rey, Merv, Tus gibi şehirler ilmî ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezler olmuştur.[65] Selçuklulara uzun yıllar başkentlik yapan Merv'deki ilmî çalışmalar dönemin düşünce dünyasına yön vermiştir.[66] Horasan bölgesi tasavvufi düşüncenin gelişiminde de önemli rol oynamıştır.[67] Zamanla farklı siyasal ve sosyolojik gelişmelerle İran bölgesinde Şia geleneği kurumsallaşmıştır. Bu süreçte Kum ve Meşhed gibi şehirler ilmî ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezler olmuştur.[68]

Maveraünnehir

Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki geniş coğrafya, "nehir ötesi" anlamına gelen Maveraünnehir adıyla anılmıştır. Bu isim, bölgenin coğrafi kimliğini ifade ederken aynı zamanda yüzyıllar boyunca ilim ve kültür hayatında oynadığı merkezî rolü de hatırlatmaktadır. Emeviler Dönemi'nde İslamlaşmaya başlayan bu bölge, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde önemli rol oynamıştır. Maveraünnehir; medreseleri, kütüphaneleri ve âlimleriyle İslam dünyasının

önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bölgenin merkezinde yer alan Buhara ve Semerkant'ın yanında Harizm, Taşkent gibi şehirler ilmî ve kültürel faaliyetler açısından öne çıkmıştır.[69] Buhara ve Semerkant, özellikle Samaniler ve Karahanlılar Dönemi'nde medreseleri, kütüphaneleri ve yetiştirdiği âlimlerle önemli ilim merkezleri hâline gelmiştir. Bu dönemde yetişen İbni Sina, Buhari, İmam Maturidi gibi alimlerin yanı sıra Farabi'nin düşünceleri de bölgedeki ilim geleneğinin şekillenmesinde etkili olmuştur.[70] Moğol istilası bu gelişmeyi durdurmuş ancak Timurlular Dönemi'nde ilim ve kültür faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır.[71] Uluğ Bey'in Semerkant'ta kurduğu rasathane ve yürüttüğü çalışmalar astronomi ilminin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır[72] *(Görsel 1.7).*

> *Maveraünnehir, günümüzde Özbekistan'ın büyük bölümünü, Türkmenistan ve Kazakistan'ın ise bazı kesimlerini içine alan tarihî bir bölgedir.*
>
> *(bk. Özgüdenli, "Maveraünnehir", 28/180)*

Maveraünnehir'in önemli merkezlerinden biri de Harizm'dir. Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü bölgede kurulan şehir, ilk dönemlerden itibaren ilmî faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Özellikle Harizmşahlar Dönemi'nde şehrin siyasi ve kültürel önemi artmış;[73] bu dönemde Biruni ve Zemahşeri gibi önemli âlimler yetişmiştir. Ancak Moğol istilası bölgedeki şehirlerin yanı sıra Harizm'i de etkilemiştir. Maveraünnehir, Moğol istilasından etkilenmesine rağmen ilim ve kültür merkezi olarak önemini korumuştur. Bölgenin önemli âlimlerinden Hoca Ahmed Yesevi ve Bahaeddin Nakşibend, tasavvuf kültürünün kurumsallaşması ve geniş coğrafyalara yayılmasında önemli rol oynamıştır.[74]

Görsel 1.7: *Uluğ Bey Rasathanesi (Semerkant/Özbekistan)*

Bilad-ı Rum (Anadolu)

Araplar ve genel olarak Müslümanlar Anadolu'ya Rum (Roma) memleketi demişlerdir.[75] 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Selçuklu Devleti Anadolu'yu fethetmeye başlamış ve Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ardından Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri hız kazanmıştır. Bu tarihten kısa süre sonra kurulan Türkiye Selçuklu Devleti bölgenin siyasi ve kültürel yapısını önemli ölçüde değiştirerek İslam kültürünün yayılmasında etkili olmuştur. Selçuklular Dönemi'nde Anadolu'da medreseler kurulmuş, ilmî ve kültürel faaliyetler desteklenmiştir. Zamanla medreselerin sayısı artmış, Konya önemli bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir.[76]

Görsel 1.8: *Mevlana Müzesi (Konya/Türkiye)*

13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilası sonrasında Türkistan ve İran coğrafyasından pek çok âlim ve mutasavvıf Anadolu'ya göç etmiştir. Bu göçler, Anadolu'daki ilim ve kültür hayatının gelişmesine katkı sağlamış; Konya'ya yerleşen Mevlana Celaleddin Rumi de bu gelişimin önemli temsilcilerinden biri olmuştur *(Görsel 1.8).* Bu süreçte Konya'nın yanı sıra Selçuklular ve Beylikler Dönemi'nde Aksaray, Ankara, Erzurum, Tokat, Amasya, Diyarbakır gibi şehirler de ilim ve kültür merkezi olarak öne çıkmıştır.[77] Anadolu'daki ilim ve kültür faaliyetleri Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiş, Bursa başta olmak üzere pek çok şehirde yeni medreseler açılmıştır.[78]

Mısır

Kuzey Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alan Mısır, Antik dünyanın önemli ilim ve kültür merkezlerinden biridir. Hz. Ömer Dönemi'nde fethedilen Mısır'da ilmî faaliyetler, İslam ordularıyla bölgeye gelen sahabilerin Amr bin As Camii'nde Kur'an, hadis ve fıkıh halkaları kurmasıyla başlamıştır.[79] Abbasiler Dönemi'nde bölgedeki ilmî ve kültürel faaliyetler hızlanmış, hadis ve fıkıh ilimlerinin yanında edebiyat ve tarih alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Kahire'yle birlikte İskenderiye ve Fustat, ilmî ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı başlıca merkezler olmuştur[80] *(Görsel 1.9).*

▲ ***Görsel 1.9:*** *Sultan Hasan Medresesi Camii ve Er-Rifai Camii (Kahire/Mısır)*

Abbasilerden sonra Mısır'daki ilmî ve kültürel faaliyetler kesintisiz devam etmiştir. Fatımilerin Kahire'de kurduğu Darülhikmede felsefe, mantık, matematik ve tıp alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Eyyubiler Dönemi'nde Nizamiye Medreselerinin bir benzeri Mısır'da da kurulmuştur.[81] Memlüklüler Dönemi'nde de bu canlılık sürmüş; Bağdat ve Şam'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra Kahire, İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir.[82] Moğol istilasından kaçan pek çok ilim ve fikir insanı Mısır'a sığınmıştır. 1517'de Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da Mısır'daki ilmî ve kültürel faaliyetler sürmüştür.[83]

Mağrip

İslam kaynaklarında Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika ve Güney Sahra bölgesi Mağrip adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri yer almaktadır. Mağrip'te nüfusun büyük çoğunluğu Araplar ve Berberilerden oluşmaktadır. Bölge, Emeviler Dönemi'nde İslam hâkimiyetine girmiştir.[84]

Libya'da Trablus ve Mısrate şehirleri, Emeviler Dönemi'nde ilim ve kültür faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Endülüs'ün işgalinden sonra Kuzey Afrika'ya göç eden birçok âlim, bu şehirlerdeki faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Osmanlı idaresinde de bölgede medreseler açılmış, âlimler yetişmiştir.[85]

Tunus, tarih boyunca Kuzey Afrika'nın önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Ağlebiler, Hafsiler ve Horasaniler Dönemlerinde Kayrevan şehri, ilmî faaliyetlerde öne çıkmıştır. Endülüs ve Sicilya'dan gelen öğrenciler burada eğitim görmüş ve öğrendiklerini ülkelerine taşımışlardır. Ağlebiler Dönemi'nde Beytülhikme örnek alınarak kurulan araştırma merkezi ve kütüphane, tıp ve felsefe alanında âlimler yetiştirmiştir. Hafsiler Dönemi'nde ise başkent Tunus, medrese ve kütüphanelerle bölgenin önemli bir ilim merkezi hâline gelmiştir.[86]

Cezayir'de ilk dönemlerden itibaren mektep, zaviye, cami ve medreselerde İslami eğitim verilmiştir. Tilimsan, Cezayir, Konstantin gibi şehirler önemli ilim ve kültür merkezleri hâline gelmiştir.[87] Özellikle Endülüs'ten göç eden âlimler bu bölgedeki ilmî ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamışlardır.[88]

Mağrip'in önemli ilim merkezlerinden biri de Fas'tır. Merinîler Dönemi'nde kurulan şehirler cami, medrese ve kütüphanelerle donatılmıştır. Muvahhitler

Dönemi'nde Endülüs'ten gelen âlimler ilmî ve kültürel hayatı zenginleştirmişlerdir. Marakeş, bu dönemde ilim merkezi olarak öne çıkmış; İbni Tufeyl, İbni Rüşd ve İbni Zühr gibi filozof ve âlimler burada yetişmiş veya görev yapmıştır[89] *(Görsel 1.10)*.

Görsel 1.10: *Kütübiyye Camii (Marakeş/Fas)*

Endülüs

Müslümanların hâkimiyeti altında bulunduğu dönemde İspanya'ya verilen addır. Bölgenin fethi 711 yılında başlamış ve kısa sürede tamamlanmıştır. Müslümanların Endülüs'teki hâkimiyeti 1492'ye kadar sürmüştür.[90] Endülüs, Müslümanların hâkimiyetinde İslam felsefesinin geliştiği önemli ilim ve kültür havzalarından biri olmuştur. Bölgede kurulan medrese ve kütüphaneler sayesinde Kurtuba (Cordoba), Gırnata (Granada) ve İşbiliye (Sevilla) önemli birer ilim merkezi hâline gelmiştir *(Görsel 1.11)*. Bu şehirlerde coğrafya, botanik, felsefe, tıp, astronomi ve matematik alanında pek çok âlim yetiştirilmiştir.[91] Endülüs'te yetişen âlimlerin eserleri hem İslam dünyasında hem de Batı'da etkili olmuş, çeviriler aracılığıyla Avrupa'ya aktarılmıştır. Özellikle İbni Bacce, İbni Tufeyl ve İbni Rüşd felsefe çalışmalarıyla hem İslam dünyasını hem de Avrupa düşüncesini etkileyen önemli filozoflardandır.[92] Endülüs'ün işgaliyle birlikte Müslümanlar bölgeden çıkarılmış, onlara ait ilim merkezleri kapatılmış ve âlimler göç etmiştir. Bu da Endülüs'teki ilmî canlılığın son bulmasına neden olmuştur.[93]

Endülüs'teki İslam hâkimiyeti Benî Ahmer Emirliği'nin 1492 yılında yıkılmasıyla sona ermiştir. İşgal ve zorunlu göçle birlikte buradaki âlimler ağırlıklı olarak Mağrip bölgesine göç etmiş ve orada ilmî ve kültürel hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır.[94]

> ! *Endülüs'te özellikle 10-13. yüzyıllar arasında önemli filozoflar yetişmiştir. Burada yapılan çalışmalar Avrupa düşüncesini de etkilemiştir.*
>
> *(bk. Özdemir, "Endülüs", 11/216)*

Görsel 1.11: *Elhamra Sarayı (Granada/İspanya)*

5. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Çıkarımları Yansıtalım*
Amaç	*İslam felsefesinin geliştiği ilim ve kültür havzalarıyla ilgili konuları müşahede edebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Karekodda dilsiz haritada ilim ve kültür havzaları verilmiştir. Renklendirilmiş alanlara tıklayarak havzalarla ilgili bilgileri inceleyiniz.*

3. *Öğretmen rehberliğinde ilim ve kültür havzalarıyla ilgili merak ettiğiniz konuları belirleyiniz.*
4. *İlim ve kültür havzaları olarak bilinen bölgelerin öne çıkma nedenlerini grupça tartışınız.*
5. *Çıkarımlarınızı grup sözcüleri aracılığıyla sınıf arkadaşlarınızla paylaşınız.*
6. *Çıkarımlardaki ortak ve farklı bakış açılarını objektif bir şekilde değerlendiriniz.*
7. *Değerlendirme sonrasında bireysel olarak ilim ve kültür havzalarından birini seçiniz ve bu seçiminizin nedenini açıklayınız.*

   Seçtiğim havza: .....

   Nedeni: .....

8. *Seçtiğiniz bölgede yaşadığınızı farz ederek 4-5 cümleden oluşan bir günlük yazınız. Günlüğünüzde ilmî ve kültürel etkinlikler ile günlük yaşama yer veriniz.*

.....

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) Aşağıdaki bilgi kartlarını doldurunuz.

İslam'ın temel kaynaklarının doğduğu, teşekkül ettiği coğrafya

Tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı merkez

Günümüzde Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bazı kesimlerini içerisine alan bölge

İbni Sina'nın yetiştiği bölge

B) Aşağıda verilen ifadelerin sonuna ilgili olduğu kavramın başındaki harfi yazarak ifadelerle kavramları eşleştiriniz.

Mevlana Celaleddin Rumi'nin yerleştiği Konya başta olmak üzere pek çok şehirde medreseler kurulmuştur.	
Mekke ve Medine bu havzadadır. Hadis, fıkıh ve tefsir çalışmaları ilk olarak burada başlamıştır.	
Kahire, İskenderiye, Fustat gibi önemli ilim merkezlerinin bulunduğu havzadır.	
Libya, Tunus, Cezayir ve Fas bu bölgededir. Endülüs'ten göç eden âlimler buradaki ilmî ve kültürel hayatı canlandırmıştır.	
Beytülhikmenin kurulduğu Bağdat, Abbasiler Dönemi'nde ilmî ve kültürel faaliyetler açısından altın çağını yaşamıştır.	
İbni Sina, Farabi, Uluğ Bey, Ahmet Yesevi, Bahaeddin Nakşibend gibi düşünürlerin yetiştiği bölgedir. Tasavvuf geleneğinin yayılmasında etkili olmuştur.	
En önemli şehri Şam'dır. Bölgede kurulan medreselerde Osmanlı Dönemi'nde de ilmî ve kültürel faaliyetler devam etmiştir.	
Tasavvufi düşüncenin gelişmesinde etkili olmuştur. Dinî ilimlerle birlikte felsefe, tıp, matematik, edebiyat gibi alanlarda çalışmalar yapılmıştır.	

A	Anadolu
B	Endülüs
C	Hicaz
Ç	Irak
D	İran, Güney Azerbaycan, Horasan
E	Mağrip
F	Maveraünnehir
G	Mısır
Ğ	Suriye
H	Türkistan

Yandaki karekodu kullanarak eşleştirme tablosunun cevaplarına ulaşabilirsiniz.

1.4. İslam Felsefesinin İlişkili Olduğu Disiplinler

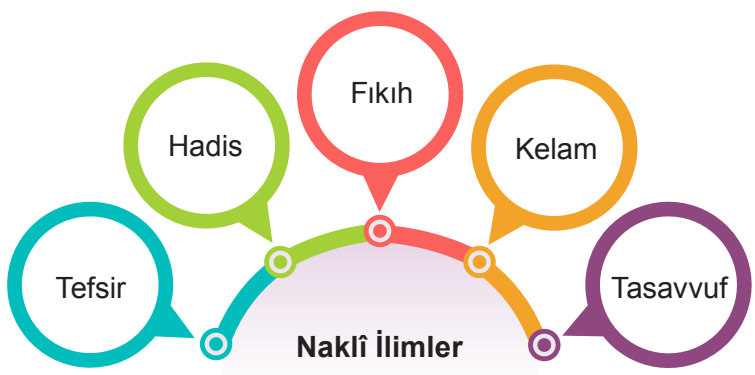
Konuya Başlarken

İslam felsefesi mantık ve doğa bilimleriyle olduğu kadar fıkıh, kelam ve tasavvufla da etkileşim içindedir. Mantık ve doğa bilimleri düşünceye akılcı bir temel sağlarken fıkıh, kelam, tasavvuf manevi ve dinî boyutu zenginleştirir. Bu disiplinler arası etkileşim İslam düşüncesinin hem teorik hem de pratik yönünü geliştirmiştir. Böylece akıl ve inanç arasında dengeli bir ilişki kurulmuştur.[95]

1. İslam felsefesinin farklı disiplinlerle etkileşim içinde olmasının insanların günlük yaşamına yansımaları neler olabilir?
2. Disiplinler arası yaklaşım, filozofa hangi imkânları sunar? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

İslam filozofları, düşüncelerini inşa ederken akıl ve mantık ilkelerinin yanı sıra Kur'an, sünnet ve tercüme faaliyetleriyle İslam dünyasına aktarılan felsefi mirastan yararlanmışlardır.[96] Farklı medeniyetlerden özellikle Antik Yunan'dan tercüme edilen eserler aracılığıyla karşılaştıkları yeni fikirleri, kendi birikimleri ve İslami ilimleri kapsayan bütünlüklü bir bakış açısıyla ele almış ve bilimleri bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Bu amaçla bilimleri sınıflandırmış ve bilgiyi bütünlüklü bir şekilde anlamak ile hakikatle ilişkilendirmek amacı taşımışlardır.[97] Disiplinler üstü bir yaklaşımla metafizik, matematik, müzik, tıp, astronomi, doğa bilimleri gibi birçok farklı alanda çalışmalar yapmışlardır. Örneğin Farabi felsefe, mantık, müzik, astronomi ve doğa bilimleri; İbni Sina tıp, psikoloji, fizik ve matematik; İbni Rüşd ise fıkıh ve tıp alanlarında eserler yazmıştır.[98] İslam filozoflarının bu yaklaşımı İslam felsefesinin çok yönlü karakterini ortaya koymuş; kendi özgün kimliğini korumasına ve evrensel felsefi tartışmalara katkı sunmasına imkân sağlamıştır. Böylece İslam felsefesi vahyin rehberliğini esas alırken aklın imkânlarını da kullanarak özgün bir düşünce geleneği ortaya koymuştur.[99]

İslam düşünce geleneğinde Kur'an-ı Kerim ve sünnet dinî metinler olmanın ötesinde tefsirden fıkha, kelamdan tasavvufa kadar birçok ilim dalının doğuşuna kaynaklık etmiştir. İslam'ın inanç, ibadet ve günlük hayatla ilgili hükümlerini anlama, yorumlama ve sonraki nesillere aktarmayı amaçlayan bu ilimler genel olarak temel İslam bilimleri olarak isimlendirilmiştir.[100] Bu bilimler Kur'an ve sünnet kaynaklı olduğundan naklî ilimler olarak da bilinir. Bunlardan özellikle fıkıh ilke ve metodolojiyle de ilgilenmektedir.[101]

Bilgi Görsel 1.5: *İslam filozofları, Kur'an-ı Kerim ve sünnet kaynaklı ilimleri naklî ilimler olarak isimlendirmişlerdir.*

6. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Tahminde Bulunalım*
Amaç	*İslam felsefesinin ilişkili olduğu disiplinleri belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *İslam felsefesinin ilişkide olduğu disiplinler neler olabilir? Tahminlerinizi ve gerekçelerinizi maddeler hâlinde yazınız.*

.....

.....

2. *Kendi belirlediğiniz disiplinleri arkadaşınızın belirledikleriyle karşılaştırarak benzer ve farklı olanları tespit ediniz.*
3. *Verilen cevaplardan hareketle İslam felsefesinin ilişkili olduğu temel İslam bilimlerini öğretmen rehberliğinde belirleyiniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Bilgiyi hakikatle ilişkilendirmeye çalışan İslam filozoflarına göre hakikat tektir. Akıl ve vahiy, bu tek hakikate ulaştıran iki yoldur. Bununla birlikte her iki kaynağın hakikati kavrama ve işleyiş biçimleri birbirinden farklıdır.[102] İnanma ve düşünme eylemleri arasındaki bu fark, disiplinler arasındaki yöntem ayrımının temelini oluşturur. İnanmak; bir şeyi doğru kabul etmek, birine güvenmek ve bir şeyin varlığını ya da doğruluğunu benimsemektir.[103] Bu yönüyle hem zihinsel bir kanaati hem de güven duygusunu içerir; insanın varoluşunu ve değerlerini şekillendirir.[104] Düşünmek ise bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, birbiriyle karşılaştırmak ve bu bilgiler arasındaki bağlantıları değerlendirerek yeni fikirler üretmektir.[105] Bu süreç aklın bağımsız ve özgün bir eylemi olarak problem çözme ve karar verme süreçlerini kapsar.[106]

İnanma Eylemi	Düşünme Eylemi
Bir şeyi doğru olarak kabul eder, tasdik eder.	Bilgi ve olguları akıl süzgecinden geçirir, değerlendirir, muhakeme eder.
Dinî otoriteye ve itaate dayanır.	Soru sorarak hakikati kavramaya yönelir. Karar verme ve problem çözmeyi destekler.
Dinî metinleri kaynak alır. Dinin emir ve yasakları belirleyicidir.	Sebep-sonuç ilişkilerini dikkate alarak olayları açıklamayı amaçlar.
Yüce Allah'ın emrettiği doğrultuda olması gerekene yönelir.	Olayları nedensellik içerisinde ele alır.
Dinî değerleri ve sembolleri dikkate alır.[107]	Doğrudan düşünülebilir olana, muhtevaya yönelir.[108]

Bilgi Görseli 1.6: *İnanma eylemiyle düşünme eyleminin farklılıkları*

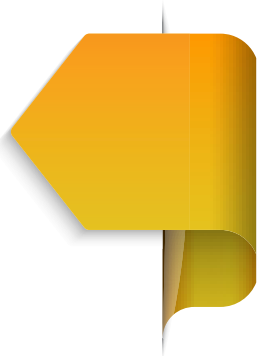
İslam düşüncesinin gelişimine katkı sunan fıkıh, kelam ve tasavvuf, dinî ve ahlaki meseleleri açıklarken aklın ilkelerinden yararlanır. Ancak bu disiplinler, hareket noktaları bakımından felsefeden ayrılır. İslam felsefesi ise İslam ilim geleneğinde mevcut ilimler arasındaki ilişkileri sorgulayan bir disiplinidir.[109] Aynı zamanda insanın imkânları ölçüsünde ebedî ve külli varlığın mahiyetini ve sebeplerini bilmeyi amaçlar.[110] Bu doğrultuda varlığı anlamaya, anlamlandırmaya, varoluşun amacını açıklamaya ve hakikati aramaya yönelir. Felsefede kesin bilgiye akıl yürütme yoluyla ulaşılır.[111]

edilleişeriye (dinî deliller)

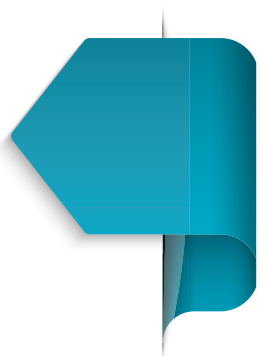
İslam fıkhının dört ana kaynağı Kur'an-ı Kerim, sünnet, icma ve kıyastır. Bu kaynaklara edilleyierbaa (dört delil) da denir.

(bk. Sürmeli vd., "edilleişeriyye", 66)

Fıkıh, kişinin günlük hayatta ve ahirette kendisine yararlı ve zararlı olanları bilmesidir. Bu sebeple insanların Allah'a (cc), diğer insanlara ve varlıklara karşı hak ve sorumluluklarını ayrıntılı biçimde ele alır.[112] Fıkıh usulü ise hükümlerin hangi yöntemlerle çıkarıldığını inceler ve bu süreçte dinî delilleri esas alır.[113] Bu delillerden biri olan kıyas; hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özellikten hareketle Kur'an-ı Kerim veya sünnette hükmü bulunan bir meseleye göre belirlemektir. Kıyas yönteminde belirli öncüllerden yola çıkılarak benzer durumlar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi değerlendirilir ve buradan mantıksal bir sonuca ulaşılır.[114]

Kelam, İslam dininin inanç esaslarını konu edinen bir ilimdir. Bu esasları temellendirmeyi ve dışardan yöneltilen eleştirilere karşı İslam inancını savunmayı amaçlar.[115] Bu görevi yerine getirirken vahiy, akıl ve duyulardan yararlanır. Vahiy ise tartışılmaz bilgi kaynağı olarak kabul edilir. Kelam, vahyin sınırları içinde kalmaya özen gösterir ve savunmacı yaklaşımıyla diğer disiplinlerden ayrılır.[116]

ilham

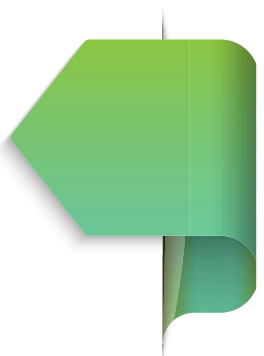
Kalbe gelen mana, akıl yürütme ve düşünmeye dayanmaksızın elde edilen bilgi.

keşif

Tasavvufta, aklın ve duyuların yetersiz kaldığı kabul edilen konularda ilham yoluyla bilgi edinme.

(bk. Sürmeli vd., "ilham", 163; "keşf", 202)

Tasavvuf, İslam'ın ruhi ve manevi yönünü öne çıkaran bir düşünce ve yaşam biçimidir. Kötü huyları terk edip güzel ahlakı benimseyerek manevi olgunluğa ulaşmayı ve Hz. Muhammed'in (sav) örnekliğini davranış hâline getirmeyi hedefler.[117] Tasavvuf bir ilim olarak Allah (cc), âlem ve insan hakkında manevi tecrübeye dayalı bir metafizik düşünce sistemi sunmaya çalışır. Dinin, insanın ve yaşamın anlamına dair sorulara insanın kendi iç dünyası üzerinden cevaplar arar. Bu süreçte akıl, duyular, vahiy gibi kaynakların yanı sıra tasavvufi düşüncede keşif ve ilhamdan da yararlanılır. Özellikle keşif ve ilham, tasavvufi düşüncede önemli rol oynar.[118]

7. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Tartışalım*
Amaç	*İslam felsefesiyle diğer disiplinler arasındaki ilişkileri belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen tabloyu inceleyiniz.*

FELSEFE, FIKIH, KELAM VE TASAVVUFUN HAREKET NOKTALARI

Disiplin	Kaynaklar	Amaç
Felsefe	Akıl yürütme, mantık. Vahiy, bilgi kaynaklarından biri olarak ele alınır.	Varlığın hakikatini anlamak, varoluşun amacını açıklamak
Fıkıh	Şeri delillerden hareket eder. Kıyasla mantıksal çıkarımda bulunur.	Kişinin yararına ve zararına olan şeyleri bilmesini sağlamak
Kelam	Vahiy kesin kaynaktır. Vahiy, akıl ve duyularla hareket eder.	İslam inanç esaslarını savunmak ve korumak
Tasavvuf	Vahiy, akıl ve duyuların yanı sıra keşif ve ilham da bilgiye ulaşma yolları arasında kabul edilmektedir.	Allah'ı (cc) görüyormuşçasına ibadet etme bilinci kazanmayı ve güzel ahlak edinmeyi sağlamak

2. *Öğretmen rehberliğinde üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
3. *Grup arkadaşlarınızla İslam felsefesi, fıkıh, kelam ve tasavvufun hareket noktalarını tartışınız.*
4. *Tartışma sürecinde fıkıh, kelam ve tasavvuf disiplinlerinin yaklaşımlarından yararlanınız.*
5. *Grupça İslam felsefesi, fıkıh, kelam ve tasavvufun hareket noktasıyla ilgili çıkarımlarınızı not ediniz.*
6. *Grup sözcüleri aracılığıyla çıkarımlarınızı sınıfla paylaşınız.*
7. *Çıkarımlardan hareketle öğretmen rehberliğinde İslam felsefesiyle diğer disiplinler arasındaki ilişkileri belirleyiniz.*
8. *Değerlendirme sonucu çıkarımlarınızı özetleyiniz.*

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam filozofları kendilerinden önceki felsefi mirastan yararlanarak vahyin rehberliğinde hakikatin bilgisine ulaşmayı amaçlamışlardır. Bu noktada felsefe ve din arasında bir uyum olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre akıl ve vahiy insanı hakikate götüren iki yoldur ve hakikat tektir. Disiplinler üstü bir yaklaşımla felsefeyle birlikte matematik, astronomi, tıp gibi alanlarda çalışmalar yürütmüş; aynı zamanda kelam ve tasavvufla etkileşim içerisinde olmuşlardır. İslam filozofları Tanrı'nın varlığı ve birliğini akıl yoluyla temellendirmeye çalışırken insanı erdemli kılmayı ve mutluluğa ulaştırmayı da amaçlamışlardır. Bu doğrultuda ahlak ve siyaset felsefesi alanında önemli çalışmalar yapmışlardır. Farabi'nin *el-Medinetü'l-Fazıla* (Erdemli Şehir) isimli eseri bu alanda öne çıkar.[119]

8. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Farklılıkları Tespit Edelim*
Amaç	*İslam felsefesiyle diğer disiplinler arasındaki ilişkileri belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki metni okuyunuz.*

> İslam medeniyetinin düşünce alanında felsefe, kelam ve tasavvuf olmak üzere üç önemli düşünce geleneği ortaya çıkmıştır.
>
> Bunlardan ilki olan felsefe, bir bilimler sistemi olarak kabul edilir. Teorik kısmında metafizik, matematik ve fizik; pratik kısmında ise ahlak, ev yönetimi ve siyaset yer alır. Bu alanlar İslam kültür tarihinde "felsefi", "akli" veya "hikemî" ilimler olarak adlandırılır. Kelam geleneği ise İslam düşüncesinde dinî bakış açısını temsil eder. Bu gelenek, İslam inancını akla uygun ve tutarlı bir şekilde açıklamak ve inanç esaslarına yöneltilen eleştirilere mantıklı cevaplar vermek amacıyla geliştirilmiştir. Kelam, başlangıçtan itibaren döneminin felsefi düşüncelerinden etkilenmiş, zamanla sonraki kelamcıların çalışmalarıyla daha felsefi bir özellik kazanmıştır. Tasavvuf ise İslam ahlakını dünya çıkarlarından uzak, manevi bir derinlik içinde yaşamayı amaçlamıştır. Kalbin ahlaki olarak arınmasıyla ilahi bilgiye ulaşılabileceğini savunmuş, zamanla Allah (cc), evren ve insan hakkında manevi deneyimlere dayalı bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Ayrıca insanın gönül dünyasına seslenen kendine özgü bir anlatım dili oluşturmuştur.
>
> (bk.Kutluer, "İslam", 23/24-25)

2. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
3. *İslam filozoflarının başarılı olduğu iki alanı örneklerle açıklayınız.*

.....

.....

.....

.....

4. *İslam filozoflarının bilim tarihine katkıları konusunda düşüncelerinizi ifade ediniz.*
5. *Grupça İslam felsefesinin ilişkili olduğu disiplinlerden (fıkıh, kelam, tasavvuf) birini seçiniz.*
6. *İslam felsefesinin yöntemi ile seçtiğiniz disiplinin kesişim noktalarının ve yöntem farklılıklarının neler olabileceğini tartışınız.*

7. *Paylaşılan notları öğretmen rehberliğinde değerlendirerek aşağıdaki tabloyu doldurunuz.*

İSLAM FELSEFESİNİN İLİŞKİDE OLDUĞU DİSİPLİNLER		
Disiplin adı	**Yöntemi**	**İslam felsefesinden ayrılan yönü**

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıdaki çıkış kartını doldurunuz.

3	İslam felsefesinin ilişkili olduğu disiplinler konusunda öğrendiğim üç bilgi	1. 2. 3.
2	İslam felsefesinin ilişkili olduğu disiplinler konusunda ilgimi çeken iki konu	1. 2.
1	İslam felsefesinin ilişkili olduğu disiplinler konusunda sormak istediğim bir soru	1.

Performans Görevi

Görev	*İbni Sina ve Farabi'nin İlimleri Tasnif Etme Çalışmaları ile Bu Çalışmaların Nedenleri Hakkında Sunum Hazırlama*
Amaç	*İslam filozoflarından İbni Sina ve Farabi'nin ilimleri tasnif etme çalışmalarının nedenlerini çözümleyebilme*
Beceri	*Araştırma, çözümleme, sınıflama, iletişim*
Süre	*Hazırlık/2 Hafta, Sınıf İçi Uygulama/1 Ders Saati*
Ürün	*Sunum*
Ölçütler ve Değerlendirme	*Bu çalışmada ortaya koyduğunuz ürün aşağıdaki ölçütlere göre Dereceli Puanlama Anahtarı ve Öz Değerlendirme Formu'yla değerlendirilecektir.*

Kapsam: Konunun bütün yönleriyle ele alınıp alınmadığı

Dil ve Anlatım: Kullanılan dilin akıcılığı, anlaşılır olması, dil bilgisi kurallarına uygunluğu

İçeriğin Doğruluğu: Bilgilerin güvenilir, doğru ve bilimsel kaynaklarla desteklenmiş olması

Özgünlük: Sunumun başka eser veya araçlardan bire bir/doğrudan alınmaması, hazırlayanın yorumunu içermesi

Kaynakların Çeşitliliği: Tek bir kaynağa bağlı kalınmaması, çeşitli kaynaklardan yararlanılması

Görsel ve Yazılı Materyal Kullanımı: Metni destekleyen görsel, tablo veya ek belgelerin uygun ve yerinde kullanılması

Yönerge: *Performans görevine başlamadan önce "Hazırlık Aşaması" ve "Sınıf İçi Uygulama Aşaması" bölümlerini okuyunuz. Uygulama adımlarını takip ederek performans görevinizi tamamlayınız.*

Hazırlık Aşaması

1. *İbni Sina ve Farabi'nin ilimleri tasnif etme çalışmaları ile bu çalışmaların nedenleri konusunu araştırmak için öğretmen rehberliğinde güvenilir kaynakları (https://islamansiklopedisi.org.tr/, https://islamdusunceatlasi.org/, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/ ve edu.tr. uzantılı siteler, TDV İslâm Ansiklopedisi ve öğretmenin önereceği basılı eserler) belirleyiniz.*
2. *Belirlediğiniz güvenilir kaynaklardan 1. adımdaki konu hakkında bilgi toplayınız.*

Sınıf İçi Uygulama Aşaması

3. *Edindiğiniz bilgilerden yararlanarak kapsam, dil ve anlatım, içeriğin doğruluğu, özgünlük, kaynakların çeşitliliği, görsel ve yazılı materyal kullanımı gibi ölçütlere uygun bir sunum hazırlayınız.*
4. *Sunumunuzun beş dakikayı geçmemesine dikkat ediniz.*
5. *Sunumunuzda faydalandığınız kaynaklara yer veriniz.*
6. *Hazırladığınız çalışmayı sınıf arkadaşlarınızla paylaşınız.*

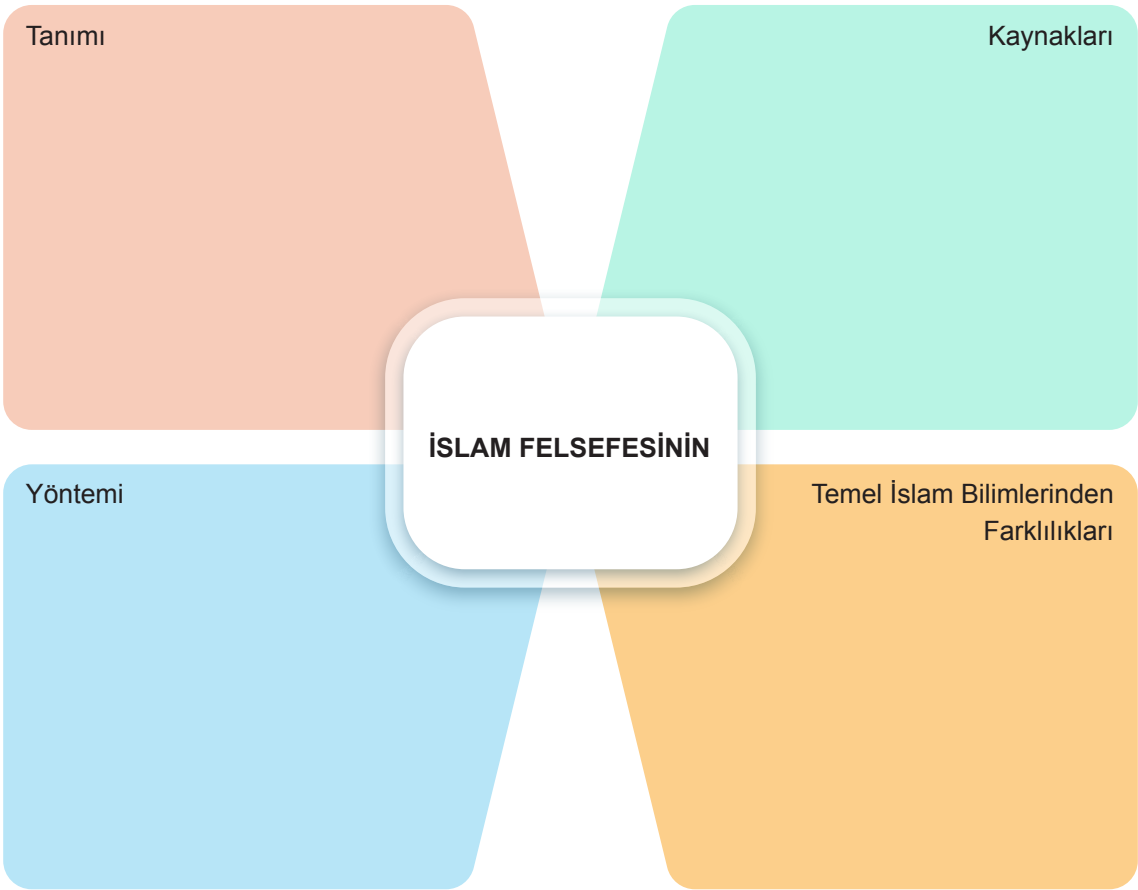
Değerlendirme: *Karekodda verilen Dereceli Puanlama Anahtarı'nı inceleyiniz ve Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Farklı Kaydet

Ünitede öğrendiğiniz temel bilgileri kısaca bu alana not edebilirsiniz.

Ölçme ve Değerlendirme Soruları

1. Aşağıdaki diyagramı doldurunuz.

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

2. Coğrafyaya ve döneme göre yapılan İslam felsefesi tanımlarının sınırlılıkları nelerdir?

.....

.....

3. Beytülhikmede yürütülen faaliyetlerin İslam felsefesinin gelişimine katkıları nelerdir?

.....

.....

4. Bir bölgenin ilim ve kültür merkezi hâline gelmesinde etkili faktörler nelerdir?

.....

.....

5. İslam felsefesinin yöntemi ile temel İslam bilimlerinin yöntemleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirtiniz .

.....

.....

Aşağıdaki parantezlerin içine cümlelerde verilen bilgiler doğru ise "D", yanlış ise "Y" yazınız.

6. ( ) İslam filozofları felsefe ile din arasında uzlaşı aramaz.

7. ( ) Felsefi düşünce kesin ve değişmez doğrulara dayanır.

8. ( ) İslam filozofları felsefeyi "hikmet arayışı" olarak tanımlar.

9. ( ) İslam filozofları bilgiyi bağımsız parçalar hâlinde ele almıştır.

10. ( ) İslam felsefesiyle fıkıh, kelam ve tasavvufun yöntemi aynıdır.

11. ( ) Kur'an'daki tefekkür kavramı, eleştirel düşünmeyi teşvik eder.

12. ( ) İslam filozofları fikirlerini temellendirirken aklı temel almışlardır.

13. ( ) İslam felsefesinin gelişiminde farklı medeniyet ve kültürlerin etkisi yoktur.

14. ( ) İslam filozofları farklı disiplinlerle ilgilenmiş ve bu alanlarda eserler vermiştir.

15. ( ) Hicaz bölgesi temel İslam bilimlerinin gelişmesinde önemli bir merkez olmuştur.

Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri verilen sözcüklerden doğru olanlarla tamamlayınız.

düşünmek | filozof | sünnet | tasavvuf | tefsir | tercüme | vahiy

16. Kur'an-ı Kerim ve ..... İslam düşüncesinin temel kaynaklarıdır.

17. İslam filozofları hakikati anlamak için ..... gerektiğini savunmuşlardır.

18. Beytülhikme, İslam dünyasında ..... faaliyetlerinin merkezi olmuştur.

19. İslam filozofları akıl ile ..... arasında uyum olduğunu savunur.

20. Horasan bölgesi ..... geleneğinin gelişmesinde etkili olmuştur.

Aşağıda verilen ifadelerin sonuna ilgili olduğu kavramın başındaki harfi yazarak ifadelerle kavramları eşleştiriniz.

21	Abbasiler Dönemi'nde kurulan bilim ve çeviri merkezi	
22	Türkistan'da ilim ve kültür merkezi olan bölge	
23	Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra	
24	İnsanın varlıkların hakikatini gücü oranında bilip ona göre hareket etmesi	
25	Varlık, bilgi ve değer üzerine sistemli düşünme	

A	Akıl
B	Beytülhikme
C	Felsefe
Ç	Hikmet
D	Mağrip
E	Maveraünnehir
F	Tefekkür

Aşağıdaki çoktan seçmeli soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

26. Ayşe, Emre, Fatma ve Mehmet "Kindi'nin felsefe tanımları" hakkında konuşmaktadır.

Emre : Felsefe, insanın kendisini bilmesidir.
Ayşe : Felsefe, hikmet sevgisidir.
Fatma : Felsefe, insanın gücü yettiği ölçüde Allah'ın (cc) fiillerine benzemesi, ilahi ahlakı edinmeye çalışmasıdır.
Mehmet : Felsefe, insanın siyaseti ve konuşma usullerini bilmesidir.

Buna göre öğrencilerden hangilerinin söyledikleri Kindi'nin felsefe tanımına uygundur?

A) Ayşe, Emre ve Fatma
B) Ayşe, Emre ve Mehmet
C) Ayşe, Fatma ve Mehmet
D) Emre, Fatma ve Mehmet
E) Ayşe, Emre, Fatma ve Mehmet

27. "Felsefe ve din aynı hakikati farklı yollarla açıklar."

Bu yargıdan hareketle öğrenciler aşağıdaki çıkarımlarda bulunuyor.

Abdullah : Felsefe ve dinin amacı hakikate ulaşmaktır.
Ayşe : Hakikate ulaşmak sadece dinin görevidir.
Mehmet : Felsefe ve din arasında çatışma kaçınılmazdır.
Zeynep : Hakikate ulaşmada hem akıl hem vahiy kullanılabilir.

Öğrencilerden hangilerinin çıkarımları doğrudur?

A) Abdullah ve Ayşe
B) Abdullah ve Mehmet
C) Abdullah ve Zeynep
D) Ayşe ve Mehmet
E) Mehmet ve Zeynep

28. İslam filozoflarının eserleri incelendiğinde onların zaman zaman Kur'an-ı Kerim ve hadisişerifleri doğrudan veya dolaylı olarak referans aldıkları görülür. Örneğin İbni Rüşd, Faslü'l-Makâl adlı eserinde Müslümanlar için felsefi düşüncenin gerekli olduğunu savunurken Kur'an ayetlerinden örnekler verir.

Bu metne göre

I. İslam filozofları din ile felsefe arasında uyum olduğunu savunmuşlardır.
II. İslam filozofları dinî ve akli kaynakları birlikte değerlendirmişlerdir.
III. İslam filozofları zaman zaman görüşlerini dinî referanslarla desteklemişlerdir.
IV. İbni Rüşd, felsefi düşüncenin Müslümanlar için gerekli olduğunu savunmuştur.

çıkarımlardan hangilerine ulaşılabilir?

A) I, II ve III
B) I, II ve IV
C) I, III ve IV
D) II, III ve IV
E) I, II, III ve IV

Üniteyle ilgili daha fazla soruya yandaki karekod üzerinden ulaşabilirsiniz.

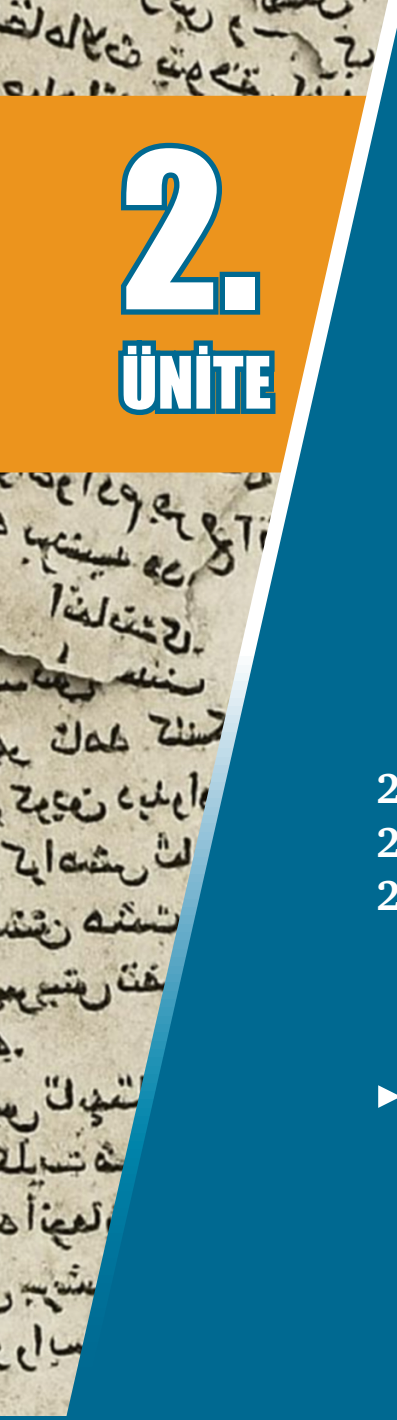
Sonnot

1 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 1-2.
2 bk. Hançerlioğlu, "felsefe", 112.
3 bk. Arslan, *Felsefeye Giriş*, 32.
4 bk. Deniz, "İslam Düşüncesi İlkeler Kazanımlar", 235-272.
5 Kaya, "Felsefe", 12/313-314.
6 bk. Celal, "İslam Felsefesinin Doğuşu", 19.
7 bk. Anay, "Felsefe", 12/319-330.
8 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 23.
9 bk. Kaya, "Felsefe", 12/311.
10 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "hikmet".
11 bk. Sürmeli vd., "hikmet", 138.
12 Lokman suresi 2. ayet.
13 Nahl suresi 125. ayet.
14 Enam suresi 89. ayet.
15 Tirmizi, "İlim", 19.
16 Buhari, "Fezailü's-Sahabe", 24.
17 Bakara suresi 269. ayet.
18 bk. Kutluer, "Hikmet", 17/504-505; Özervarlı, "Hikmet", 17/511.
19 bk. Farabi, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Arslan, 61-65.
20 bk. Farabi, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Arslan, 61-65.
21 bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/41-57; Sunar, "İslam Meşşai Felsefesinde İlk Adım (El-Kindi)", 32; Altaş - Turabi, "Kindî".
22 bk. Altaş, "Fârâbî"; Kaya, "Farabi", 12/145-161.
23 bk. Durusoy, "İbn Sînâ",20/322-331; Oktay, "İbn Sînâ'nın İlim, Felsefe Anlayışı ve Din Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı", 287-316.
24 bk. Bakara suresi 170. ayet.
25 Bakara suresi 44. ayet.
26 Ankebut suresi 63. ayet.
27 Tatar, *Sonsuzun Sınırında*, 4.
28 bk. Başoğlu, "Muhkem", 31/42.
29 bk. Sürmeli vd., "müteşabih", 268.
30 Enfal suresi 24. ayet.
31 Fetih suresi 10. ayet.
32 bk. Anay, "Felsefe", 12/320.
33 bk. Sürmeli vd., "tefekkür", 356.
34 bk. Tanrıverdi, "Kur'ân'da Tefekkür Üzerine Bir Deneme", 594.
35 bk. Kutluer, "Düşünme", 10/53-57.
36 bk. Yiğit, "Emeviler", 11/90-92.
37 bk. Yıldız, "Abbasiler", 1/40; Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 7-10.
38 bk. Yıldız, "Abbasiler", 1/44.
39 bk. Tirmizi, "İlim", 19.
40 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 9-10.
41 bk. Bozkurt, "Beytülhikme"; Kaya, "Beytülhikme", 6/88-89.
42 bk. Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", 18/334.
43 bk. Yiğit, "Emeviler", 11/97-99.
44 bk. Yıldız, "Abbâsiler", 1/44.
45 bk. Bozkurt, "Medrese", 28/324-325.
46 bk. Bozkurt - Küçükaşcı, "Medine", 28/305-309.
47 bk. Erünsal, "Ders Halkası"; Bırışık, "Medrese", 28/333.
48 bk. Küçükaşcı, "Hicaz", 17/434-435.
49 bk. Bozkurt - Küçükaşcı, "Mekke", 28/562-563; Görgün, "Hac", 14/399.
50 bk. Tomar, "Şam", 38/311.
51 bk. Yiğit, "Emeviler, 11/96-100; Macit, "Tercüme Hareketleri", 40/499-501.
52 bk. Tomar, "Şam", 38/311-313.
53 bk. Buzpınar, "Şam", 38/315-319.
54 bk. Akkan, "Irak", 19/83; Küçükaşcı, "Irak", 19/86.
55 bk. Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
56 bk. Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/188-189.
57 bk. Özaydın, "Bağdat", 28/438-440; Halaçoğlu, "Bağdat", 28/434-436.
58 bk. Sarıçam, "Nihâvend", 33/98.
59 bk. Fayda, "Ömer", 34/49-50; Sarıçam, "Nihâvend" 33/98-99.
60 bk. Özgüdenli, "İran", 22/395-397.
61 bk. Uslu, "Cündişâpur", 8/117-118.
62 bk. Alper, "İbn Sînâ", 20/320-321.
63 bk. Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
64 bk. Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/188-190.
65 bk. Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
66 bk. Fazlıoğlu, "Her Şey Merv'de Başladı: Aklî İlimlerin Tahrîri".
67 bk. Çetin, "Horasan", 18/239-240.
68 bk. Algar, "İran", 22/409-410.
69 bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir"; Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
70 bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir".
71 bk. Aka, "Timurlular", 41/177-179.
72 bk. Unat, "Uluğ Bey", 42/127-128.
73 bk. Özaydın, "Hârizm", 16/217-219; Özaydın, "Karahanlılar", 24/406-410; Usta, "Sâmânîler", 36/66-67.
74 bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/179; Özgüdenli, "Mâverâünnehir"; Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
75 bk. Tuncel, "Anadolu", 3/107.
76 bk. Kucur, "Selçuklular" 36/384.
77 bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir"; Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
78 bk. Fazlıoğlu, "Osmanlılar" 33/549.
79 bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir"; Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
80 bk. Tomar, "Mısır", 29/575-576.
81 bk. Tomar, "Mısır", 29/560-561.
82 bk. Seyyid, "Kahire", 24/174.
83 Tomar, "Mısır", 29/559-560.
84 bk. Harekât, "Mağrib", 27/314.
85 bk. Kavas, "Libya", 27/ 185-186.
86 bk. Yiğit, "Tunus", 41/393-396.
87 bk. Saîdûnî, "Cezayir", 7/486.
88 bk. Saîdûnî, "Cezayir", 7/494-495.
89 bk. Harekât, "Fas", 12/196-199; Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
90 bk. Özdemir, "Endülüs", 11/211.
91 bk. Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları: İslam Düşünce Tarihinde Başlıca İlim ve Kültür Havzaları".
92 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 243-244.
93 bk. Özdemir, "Endülüs", 11/216.
94 bk. Harekât, Mağrib, 27/318-319.
95 bk. Kutluer, "İlim", 22/109-114.

96 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 107-108.
97 bk. Çitil, "İslâm Düşünce Geleneğinde Bilimlerin Birliği ve Tasnifi", 269-273.
98 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/147; Alper, "İbn Sînâ", 20/319-320; Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257.
99 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 108-110.
100 bk. Samar, *İslami İlimlere Giriş*, 3-4.
101 bk. Kutluer, "İlim", 22/113.
102 bk. Yavuz, "Akıl", 2/242-243; Kubat, "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu", 73-80; Aydın, *Din Felsefesi*, 3-30.
103 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "inanmak".
104 bk. Cevizci, "inanç", 464.
105 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "düşünmek".
106 bk. Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, 28-29.
107 bk. Cevizci, "inanç", 464.
108 bk. Timuçin, "düşünme", 179.
109 bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 17.
110 bk. Sürmeli vd., "felsefe", 91.
111 bk. Cevizci, "felsefe", 332-333.
112 bk. Sürmeli vd., "fıkıh", 95.
113 bk. Karaman, "Fıkıh", 13/1.
114 bk. Sürmeli vd., "kıyas", 206.
115 bk. Sürmeli vd., "kelam", 200.
116 bk. Yavuz, "Kelam", 25/196-203.
117 bk. Sürmeli vd., "tasavvuf", 351.
118 bk. Öngören, "Tasavvuf", 40/119-126.
119 bk. Kaya, "el-Medinetü'l-Fâzıla", 28/318-320; Tiryaki, "Fârâbi, el-Medinetü'l-Fazıla".

2. ÜNİTE

İSLAM FELSEFESİNİN ANA KONULARI

2.1. Varlık
2.2. Bilgi
2.3. Ahlak

▶ Anahtar Kavramlar

- Âlim
- anasırıerbaa
- arif
- erdem
- hakikat
- ilim
- kevn
- marifet
- nefis terbiyesi
- nefis tezkiyesi
- sâni

▶ **Bu ünitede sizlerden**

varlık, bilgi ve ahlak konularını anlayabilmeniz **beklenmektedir.**

Ünite Dosyası

Ünite Sunusu

Başlarken

İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olmasıyla evrendeki diğer canlılardan ayrılır. Bu nitelikler sayesinde insan, seçim yapma özgürlüğüne sahip olur ve yaptığı seçimlerin sorumluluğunu üstlenir. İnsanın tercihleri yalnızca kendi hayatını değil toplumu da etkiler. Bu nedenle sorumluluk bilinci, insan varoluşunun temel taşlarından biridir. Sorumluluk bilincinin somut yansıması olan ahlaki eylemler, bireyin evrendeki konumunu anlamlandırmasıyla şekillenir. Doğru ve adil davranışlar, bir yandan bireysel huzuru tesis ederken diğer yandan toplumsal düzeni korur. Örneğin toplu taşımada yaşlı bir bireye yer vermek ya da sırada beklerken kurallara uymak bireyin sorumluluk bilincini ortaya koyar. Bununla birlikte bu tür davranışlar toplumda saygı ve düzenin gelişmesine de katkı sağlar. Böylece insan evrendeki konumunu sorumluluk bilinciyle pekiştirir.

1. İnsanın evrendeki konumu ve sorumluluğu arasında nasıl bir ilişki olabilir? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Başkalarının ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmak birey ve toplum hayatını nasıl etkiler? Kendi hayatınızdan bir örnek vererek düşüncelerinizi açıklayınız.

2.1. Varlık

Konuya Başlarken

İnsanı anlamanın ilk adımı, onun her şeyden önce "canlı" bir varlık olduğunu kavramaktır. Bu temel gerçek, insanın doğadaki konumunu ve sınırlarını doğru bir şekilde belirleyebilmeyi sağlar.

Merak eden ve sorgulayan insan, en temel sorularını kendi benliğine, varlığa ve evrene yöneltir. Onu diğer canlılardan ayıran da bu sorgulama yetisidir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in yaratıcı hakkında yaptığı akıl yürütmeler, insanın Rabb'ini, kendini ve evreni anlamaya yönelik varoluşsal sorgulamalarının somut örneklerinden biridir.[1] Hz. İbrahim, gökyüzüne, yıldızlara, Ay'a ve Güneş'e bakarak varlığın anlamını kavramaya çalışmıştır. Bu arayış, insanın varoluşsal çabasının özetidir çünkü insan, ancak varlığı bir bütün olarak anladığında evrendeki yerini bulabilir. Benzer şekilde İslam filozoflarından İbni Sina da varlığı anlamada tümelden tikele giden bir bilme düzeni olduğunu savunur. Ona göre tümel kavramlar anlaşılmadan tikel varlıklar anlaşılamaz. Bir niteliğin özünü bilmek, bağlı olduğu bütünü kavramayı gerektirir. Nitekim "canlı" kavramı tam olarak idrak edilmeden "insan" tanımı eksik kalır. İnsanı anlamak isteyen kişi, önce onun canlılık doğasını ve bu bütün içindeki yerini bilmelidir.[2]

1. Varlık konusu hakkında neler biliyorsunuz? Arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Varlık konusuyla ilgili merak ettiklerinizi aşağıdaki noktalı alana yazınız.

Merak ettiklerim
.....
.....
.....

varlık bilimi

Konu olarak eski Yunan felsefesinden itibaren var olanların özü üzerine araştırma yapan bilim; ontoloji.

(bk. Güncel Türkçe Sözlük, "varlık bilimi")

Varlık, var olan her şeyi ifade eden bir kavram olup felsefenin ana konularından biridir. Felsefe disiplininde bu konu ontoloji (varlık bilimi) çerçevesinde ele alınır. Aristoteles, varlık konusunu diğer felsefi problemlerden daha temel bir konu olarak görmüş, bu nedenle bu konunun ilkelerini inceleyen disiplini "ilk felsefe" olarak nitelendirmiştir.[3] Varlığı felsefenin temel kavramlarından biri olarak kabul eden Martin Heidegger (Martin Haydeger) de varlığın insan üzerinden araştırılması gerektiğini savunmuştur.[4]

1. Etkinlik

25 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Varlık konusunun İslam felsefesinin ana konularından olduğunu fark edebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen soruları tahtaya yazarak sınıf arkadaşlarınızla beyin fırtınası yöntemiyle tartışınız.*
   a) *Var olmak ne demektir?*

b) *Gerçekten var olan nedir?*

c) *Hangi varlıklar geçici, hangileri kalıcıdır?*

ç) *İslam filozofları varlık konusunu neden en temel mesele olarak görmüş olabilir?*

2. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle varlığın konusu, önemi ve kapsamıyla ilgili çıkarımlarınızı öğretmen rehberliğinde aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam felsefesinde varlık, üzerinde en çok durulan ana konulardan biridir. İslam filozofları bu konuyu sistemli ve tutarlı bir şekilde ele almışlardır. Onlar varlığı yalnızca görünen nesnelerle sınırlamamış; zorunlu ve mümkün oluşu, maddi ve manevi boyutlarıyla kapsamlı biçimde değerlendirmişlerdir.[5]

2. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Tanımlayalım*
Amaç	*İslam felsefesi açısından varlık konusunu tanımlayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Metni okuyunuz ve soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Varlık Nedir?

İslam felsefesinde varlık konusu, filozoflar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Özellikle 8. yüzyılda Yunan bilim ve felsefe eserlerinin Arapçaya çevrilmesiyle bu alanda yeni bir düşünsel hareketlilik başlamıştır. Bu süreçte İslam filozofları, araştırmalarında Yeni Platoncu felsefenin kavramlarını ve İslam'ın inanç esaslarını savunan kelam geleneğini temel kaynak olarak kabul etmişlerdir.

İslam felsefesinin ilk dönemlerinde Kindi ve Farabi, varlık konusundaki teorileriyle İbni Sina'nın "zorunlu-mümkün" ve "varlık-mahiyet" ayrımlarının temelini hazırlamışlardır. İbni Sina bu ayrımları Tanrı-âlem ilişkisini açıklamak ve varlığın yapısını anlamlandırmak için sistemleştirmiş ve kendisinden sonraki tüm düşünce geleneklerini etkilemiştir. Kindi'nin Tanrı tasavvuru ile Farabi'nin nübüvvet teorisi gibi çalışmaları, dinî değerlerle felsefi birikimin birlikte ele alındığı ilk sistemli örneklerdir.

Gazali'den sonra Fahreddin Razi, varlık konusuna eleştirel ve yenilikçi bir bakış açısı getirmiştir. Muhyiddin İbnülarabi ise varlığın birliğini savunan vahdetivücut düşüncesiyle bu alanda çok güçlü bir etki bırakmıştır. Endülüs'te İbni Rüşd, Aristoteles'in özgün felsefesine dönmeyi savunsa da İbni Sina'nın ontolojisinin etkisinden kurtulamamıştır.

Varlık konusu, İslam filozofları tarafından geçmişin birikimini geliştirmek ve felsefeyi dinî ilkelerle uzlaştırmak amacıyla ele alınmıştır. Bu süreçte hem kelam hem de tasavvuf gelenekleri zenginleşmiş, varlık meselesi İslam düşüncesinin merkezî konusu hâline gelmiştir.

(bk. Türker, *Varlık Nedir?*, 175-179)

- *İslam filozofları varlığı hangi açılardan ele almıştır?*
- *Varlık konusu hangi alanlarla ilişkilidir?*
- *İslam filozoflarının ele aldığı varlık konusu hangi sorunları kapsar?*

2. *Varlık konusunu boş bırakılan alana kendi ifadelerinizle bir cümleyle tanımlayınız. Tanımınızı arkadaşlarınızla paylaşınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam filozofları neden varlıklar arasında bir hiyerarşi kurma ihtiyacı hissetmişlerdir? Arkadaşlarınızla tartışınız.

İslam filozofları varlığı özünde manevi bir gerçeklik olarak görürler. Onlara göre varlık, yalnızca duyularla algılanan maddi dünyadan ibaret olmayıp temelinde akli ve ilahi bir boyut barındırır. Bu anlayışta fiziksel dünya varlığın en alt basamağını oluşturur. Asıl belirleyici olan ise akıllar, nefisler, Tanrı gibi maddeden bağımsız, daha yüksek varlık mertebeleridir. Bu nedenle varlık sadece maddi değil anlam, düzen ve amaç taşıyan manevi bir yapıya sahiptir. Örneğin İbni Sina varlık görüşünü dikey bir varlık hiyerarşisi içinde ele almıştır. Bu yapıya göre varlıklar, kaynaktan (İlk İlke) uzaklıklarına göre farklı yetkinlik derecelerine sahiptir. Hiyerarşinin en üst makamında "Zorunlu Varlık" olarak Tanrı yer alırken, O'nu maddeden tamamen bağımsız birer cevher olan saf akıllar ve manevi nefisler takip eder. Bu kademeli yapı, varlığın özünde maddeden bağımsız, manevi bir gerçeklik olduğunu ve fiziksel âlemin bu manevi kaynaktan süzülerek oluştuğunu ortaya koyar.[6] Farabi de varlıkları en mükemmel olan "ilk sebep"ten (Tanrı) başlayarak basitten karmaşığa doğru bir hiyerarşi içinde ele almıştır.[7]

3. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Varlık konusunu tanımlayarak ortaya çıkış sebeplerini açıklayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü belirleyiniz.*
2. *Grupça çember şeklinde oturarak öğretmen rehberliğinde aşağıdaki sorulardan birini tartışınız.*
   a) *İslam filozofları neden "Varlık nedir?" sorusu üzerine düşünme ihtiyacı duymuş olabilir?*
   b) *Farklı kültürlerden gelen mirasın, bu soruya yönelik düşünme ihtiyacının oluşmasına etkileri neler olabilir?*
   c) *Allah'ın (cc) varlığı, yaratılış, ahiret inancı gibi akideler, varlık konusu tartışmalarını nasıl etkilemiştir?*
   ç) *Filozofların varlık konusuna odaklanmalarında toplumsal ve kültürel ihtiyaçların etkileri nelerdir?*
3. *Ulaştığınız sonuçları grup sözcüleri aracılığıyla arkadaşlarınızla paylaşınız.*

4. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle varlık konusunun ortaya çıkış sebeplerini noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

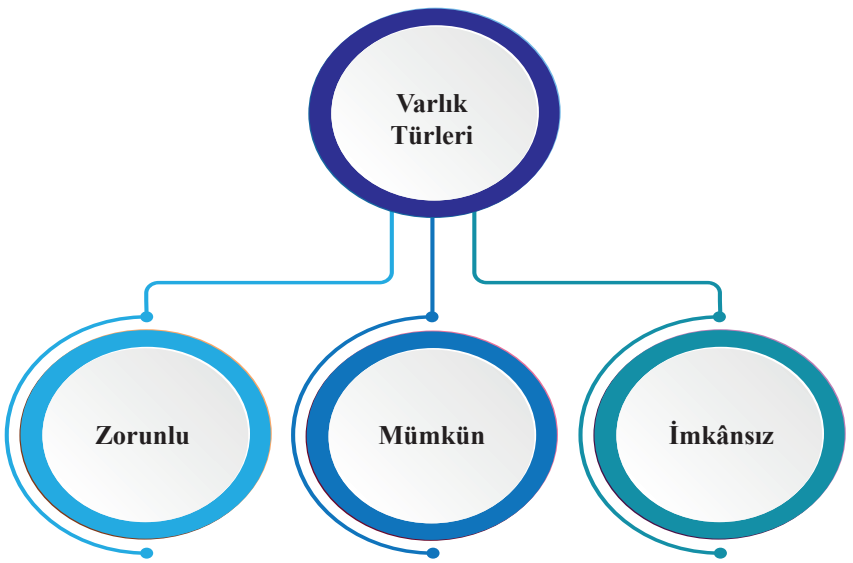
İslam felsefesinde varlığı açıklamak için kullanılan önemli kavramlardan biri kevn, diğeri ise sânidir. **Kevn**; var olmak, vuku bulmak, meydana gelmek[8] anlamlarına gelir. Bu kavram, İslam felsefesinde genellikle karşıtı olan fesat ile birlikte ele alınır. Aristoteles'in "oluş ve bozuluş" anlayışına dayanan bu yaklaşım, tabiatta varlığın sürekli değişim hâlinde bulunduğunu ifade eder.[9] Farabi, Aristoteles'in bu görüşünden yola çıkarak her hareketli cismin bir hareket ettiricisi (muharrik) olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre evrendeki hareketler zinciri sonsuza kadar devam edemeyeceği için tüm bu süreci başlatan ve kendisi hiçbir şeyden etkilenmeyen bir "ilk muharrik" bulunmalıdır. Bu ilk hareket ettirici ise Yüce Allah'tır.[10] Farabi "ilk muharrik" deliliyle Tanrı'nın varlığını aklın ilkeleriyle temellendirmiştir.

fesat

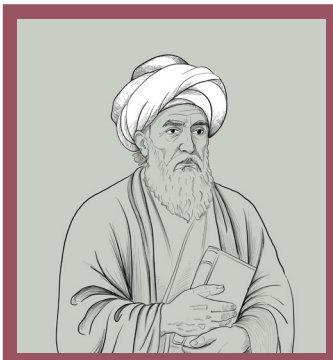
Bir şeyin normal hâlinden ve hedefinden çıkıp yararsız duruma gelmesi.

(Sürmeli vd., "fesat", 92)

Sâni; yapan, sanat ve maharet çerçevesinde işleyip meydana getiren anlamlarına gelir.[11] Evrenin Allah (cc) tarafından düzenli ve amaçlı bir şekilde yaratıldığını ifade eden bu kavram, İbni Sina tarafından sistemli bir şekilde ele alınmıştır. İbni Sina, varlığın kaynağını açıklarken zorunlu varlık (vacibülvücut), mümkün varlık (mümkinülvücut) ve imkânsız varlık (mümteniülvücut) ayrımını yapmıştır. Zorunlu varlık, mevcudiyeti kendinden olup yokluğu imkânsız olandır. Bu sadece Tanrı'dır. Mümkün varlık ise varlığı başkasına bağlı olan, hem varlığı hem de yokluğu düşünülebilen varlıktır. İnsan, doğa, nesneler bu türe örnektir. İmkânsız varlık ise hiçbir zaman varlık alanına çıkamayacak şeylerdir.[12] İbni Sina, "zorunlu-mümkün varlık" deliliyle Tanrı'nın varlığını rasyonel bir şekilde temellendirmiş ve kendisinden sonraki birçok filozofu etkilemiştir.[13]

Bilgi Görseli 2.1: *İbni Sina'ya göre varlık türleri*

doğ. 1165 Mürsiye (Endülüs/İspanya)

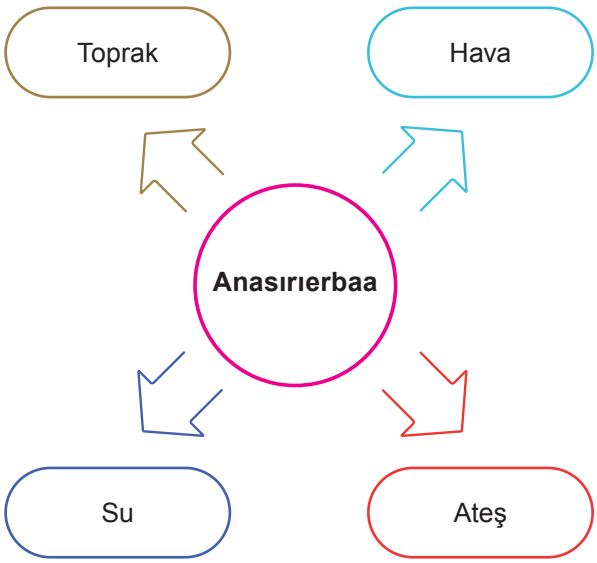
öl. 1240 Şam (Suriye)

Şeyhülekber ünvanıyla tanınır. Çalışma alanları felsefe ve tasavvuftur. Vahdetivücut düşüncesini sistemleştirmiştir.

(bk. Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", 20/493-506)

MUHYİDDİN İBNÜLARABİ

Varlık konusunda öne çıkan önemli yaklaşımlardan biri vahdetivücut düşüncesidir. Bu anlayış, evrendeki bütün varlıkları, Allah'ın (cc) isim ve sıfatlarının birer yansıması ve bu yansımaların dış âlemdeki tecellisi olarak kabul eder. Vahdetivücut düşüncesine göre gerçek varlık yalnızca Allah'tır (cc). Diğer tüm varlıklar O'nun farklı mertebelerdeki tecellilerinden ibarettir.[14] Vahdetivücut kavramı, Muhyiddin İbnülarabi'nin düşüncelerini anlatmak üzere onun takipçileri tarafından kullanılmıştır. Bu anlayış, varlığı her şeyi kuşatan tek bir hakikat olarak görür. Ona göre gerçeğe sadece akıl yürüterek değil keşif, sezgi ve insanın sınırlılıklarından arınmasıyla da ulaşılabilir. Vahdetivücut, İslam filozoflarının ve kelamcıların varlık tanımlarından farklı olarak doğrudan "Tanrı'nın varlığını" metafiziğin konusu yapar. Bu görüşü savunanlar, filozofların "Bir'den bir çıkar." ilkesine dayalı zorunlu nedensellik (sudur) anlayışını, Tanrı'nın iradesini kısıtladığı gerekçesiyle reddederler. Bunun yerine "vesileci bir tecelli" anlayışını koyarlar.[15] Muhyiddin İbnülarabi'nin bu yaklaşımında varlık, çokluk gibi görünse de hakikatte birlikten ibarettir. İnsan, kendi varlığını kavradığında bu ilahi birliğin bir parçası olduğunu idrak eder. Bu nedenle hakikate ulaşmak sadece dış dünyayı değil insanın iç dünyasını da anlamaktan geçer. Böylece kul, varlığın özündeki birliği fark ederek Allah'a (cc) daha yakın bir bilinç düzeyine ulaşır.

Bilgi Görseli 2.2: *İslam felsefesinde tabii varlıkların ilkesi sayılan dört madde*

İslam filozoflarının varlık konusu bağlamında tabiatı açıklarken kullandıkları kavramlardan biri de **anasırıerbaa**dır. Arapçada "asıl, kök" anlamındaki "unsur" kelimesinin çoğulu[16] olan "anasır" ile "dört" anlamındaki "erbaa" kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bu kavram toprak, su, hava ve ateşi ifade eder. Anasırıerbaa düşüncesi, Yunan filozoflarının evrenin yapı taşını (ilk maddeyi) bulma arayışlarının sistemleştirilmiş hâlidir. Bu düşünceye göre evren ay üstü ve ay altı âlem olmak üzere ikiye ayrılır. Ay üstü âlem değişmez ve ebedîdir; esîr adı verilen, bozulmaya uğramayan tek bir unsurdan oluşur. Ay altı âlem ise oluş ve bozuluşun gerçekleştiği alandır. İbni Sina'ya göre evâil adı verilen ilk nitelikler (sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik) unsurları meydana getirir. Evrendeki değişim, oluş ve bozuluşlar bu unsurların birbirine dönüşmesiyle açıklanır. Ona göre bozulma eski bir suretin gitmesi, oluş ise Yüce Allah tarafından yeni bir suretin verilmesidir.[17]

İslam filozofları varlığı teorik ve düşünsel boyutunun yanı sıra estetik açıdan da ele almışlardır. Onlara göre estetik yalnızca duyusal bir nitelik değil varlığın yapısıyla ilişkili bir değerdir. Bu bağlamda güzelliğin en yüksek derecesi Tanrı'ya aittir. Farabi, Tanrı'yı cemal, beha ve ziynet kavramlarıyla niteleyerek O'nun güzelliğini varlığının mükemmelliğine dayandırmıştır. Bu güzellik zorunlu ve kendindendir. Diğer varlıklarda ise ancak eksik ve geçici surette bulunur. İbni Sina da Tanrı'yı "Mutlak Güzellik" olarak tanımlamış; güzelliği yetkinlik, iyilik ve akledilirlik ile ilişkilendirmiştir. Zorunlu varlık, eksiklikten tamamen arınmış, sırf iyi

ve yetkin olduğu için en yüksek güzelliğe sahiptir. Bu nedenle Tanrı'nın güzelliği duyularla değil ancak akılla kavranabilir. İslam filozoflarına göre Tanrı, mutlak güzel ve tüm güzelliklerin kaynağıdır. Evrendeki diğer varlıkların güzelliği ise bu mutlak güzelliğin bir yansımasından ibarettir.[18]

4. Etkinlik

20 dk.

Adı	*Listeleyelim*
Amaç	*Varlık konusunun temel özelliklerini belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *İslam felsefesine göre varlığın temel özelliklerini maddeler hâlinde listeleyiniz.*

   Varlık hiyerarşik bir yapıya sahiptir.

   .....

   .....

   .....

   .....

2. *Listelediğiniz özellikleri öğretmen rehberliğinde arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

1. *Zorunlu varlık ve mümkün varlık ne anlama gelir?*
2. *Ay altı âlemin temel özelliği nedir?*
3. *Esîr hangi konuyla ilgili bir kavramdır?*
4. *Anasırıerbaa ne anlama gelir?*
5. *Vahdetivücut anlayışına göre varlıkların kaynağı nedir?*

Yandaki karekodu kullanarak anlam çözümleme tablosunun cevaplarına ulaşabilirsiniz.

B) Aşağıdaki tabloda verilen ifadelerin hangi filozofla ilgili olduğunu belirleyerek ilgili kutucukları işaretleyiniz.

	Zorunlu varlık	Mümkün varlık	İlk muharrik	Vesileci tecelli	Keşif	Vahdetivücut	Kevn	Sâni
Farabi								
İbni Sina								
Muhyiddin İbnülarabi								

2.2. Bilgi

Konuya Başlarken

İnsanın bilme arzusu ve ihtiyacı, onu sürekli yeni şeyler öğrenmeye ve edindiği bilgilerin doğruluğundan emin olmaya yöneltir. Bu aynı zamanda varlığı anlama çabasının bir sonucudur. İslam felsefesinde bu arayış, akli delillere dayalı kesin ve zorunlu bilgiye ulaşmayı amaçlayan burhan kavramıyla ifade edilir. Burhan, bilgiyi temellendiren ve onu kesinliğe ulaştıran bir düşünme sürecidir. İnsanın bildiğinden emin olma (mutmain olma) isteği, onu sürekli soru sormaya ve bir gerekçe arayışına yönlendirir; bu durum da burhan arayışının bir ifadesidir. Eşyanın hakikatine dair kesin ve zorunlu bir bilgi sunan en güçlü kıyas türü olan burhan; büyük, küçük ve orta terim olmak üzere üç temel unsur üzerine inşa edilir. Bu unsurların en önemlisi olan orta terim, büyük ve küçük terim arasında mantıksal bir köprü kurarak sonucun doğruluğunu temellendirir. Örneğin "Bütün canlılar ölümlüdür." büyük önermesi ile "İnsan canlıdır." küçük önermesinden oluşan bir kıyasta, her iki öncülde tekrar eden "canlı" kavramı orta terimdir. Bu orta terim, küçük terim olan "insan" ile büyük terim olan "ölümlü" arasında mantıksal bir köprü kurar. Bu öncüllerden hareketle, "İnsan ölümlüdür." şeklindeki kesin ve zorunlu sonuca ulaşılır.[19]

1. Bilgi konusu hakkında neler biliyorsunuz? Arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Bilgi konusuyla ilgili merak ettiklerinizi aşağıdaki noktalı alana yazınız.

Merak ettiklerim
.....
.....
.....
.....
.....

bilgi kuramı

Bilginin temelini, bilim alanında uygulanan yöntemleri, sınır ve güvenilirlik bakımından inceleyip araştıran felsefe dalı; epistemoloji.

(Güncel Türkçe Sözlük, "bilgi kuramı")

Bilgi, öznenin amaçlı yönelimi neticesinde nesneyle kurduğu ilişkinin ürünüdür.[20] Bu ürünün doğasını, kaynağını, sınırlarını ve doğruluğunu sorgulayan felsefe disiplinine ise "bilgi kuramı"[21] veya epistemoloji adı verilir. Filozoflar, bilgiyi ve bilginin mahiyetini temel bir düşünme alanı olarak görmüş; bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Aristoteles'e göre bilgi, duyular aracılığıyla elde edilen tikel verilerden başlar ve akıl yürütme yoluyla tümel olana ulaşır. Ona göre bir şey hakkında doğru bilgiye sahip olmak, o şeyin özünü ve niteliklerini kavramakla mümkündür.[22] Modern felsefenin önemli isimlerinden Descartes (Dekart) ise bilgi sorununa "metodik şüphe" ile yaklaşmıştır. Descartes'a göre bilgi, kesinlik ve zorunluluk taşımalı, hiçbir şekilde kuşkuya yer bırakmamalıdır. Bu nedenle gerçek bilgi ancak şüphe edilemeyecek kadar açık ve seçik temellere dayanıyorsa mümkündür.[23] Söz konusu süreçte Batı felsefesinde bilginin kaynağı, sınırı ve kesinliği üzerine yürütülen tartışmalar, filozofların temel uğraş alanlarından biri olmuştur.

5. Etkinlik

25 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Bilgi konusunun İslam felsefesinin ana konularından olduğunu fark edebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen soruları tahtaya yazarak sınıf arkadaşlarınızla beyin fırtınası yöntemiyle tartışınız.*
   a) *Bilmek ne demektir?*
   b) *Bilgi ile iman arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?*
   c) *Bilgi konusu İslam felsefesinde nasıl ele alınıyor olabilir?*
   ç) *İslam filozofları bu konuyu hangi kavramlar ekseninde tartışmış olabilir?*
2. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle bilginin konusu, önemi ve kapsamına ilişkin çıkarımlarınızı öğretmen rehberliğinde aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam felsefesinde bilgi, üzerinde en çok durulan ve en kapsamlı biçimde ele alınan ana konuların başında gelir. İslam filozofları bilgi konusunu sadece bir mantık sorunu olarak değil varlık, ahlak ve inançla iç içe, sistemli bir yapıda ele almışlardır. Bu felsefe geleneğinde bilgi, farklı kavramsal yaklaşımlar üzerinden açıklanmıştır. Farabi, İbni Sina, Muhyiddin İbnülarabi gibi filozoflar kendilerinden önceki entelektüel birikimi eleştirel bir yaklaşımla analiz ederek özgün bilgi teorileri geliştirmişlerdir.[24]

İslam felsefe geleneğinde bilgi, genel olarak varlığın hakikatini akıl yoluyla kavrama süreci şeklinde ele alınmıştır. Kindi, bilgiyi varlığın hakikatini idrak olarak tanımlamış; Farabi ise bilginin duyudan akla yükselen bir soyutlama süreciyle oluştuğunu savunmuştur. Ona göre ilimler, varlık alanlarının hiyerarşisine göre düzenlenmiştir. İbni Sina da bilgiyi zihinde oluşan soyut formlar olarak açıklamış; bilginin metafizik, matematik ve fizik alanlarıyla ilişkisini varlık hiyerarşisi üzerinden temellendirmiştir. Bu yaklaşımlar doğrultusunda İslam felsefesinde bilgi; varlık düzenini kavrama, sebepleri açıklama ve insanın hakikate ulaşma imkânını temellendirme çabasıyla bütüncül bir felsefi konu olarak değerlendirilmiştir.[25] Bilgi yalnızca teorik bir kavrayış olarak kalmayıp insanın düşünce ve eylem dünyasını şekillendiren bir unsur olarak da görülmüştür. İslam filozoflarına göre doğru bilgi, insanı hem zihinsel hem de ahlaki bakımdan yetkinleştirerek hakikate yöneltir. Bu nedenle bilgi ile hikmet arasında karşılıklı bir ilişki kurulmuş, bilginin doğru kullanımı insanın varlık düzeni içindeki yerini anlamasında belirleyici kabul edilmiştir.[26]

6. Etkinlik

25 dk.

Adı	*Tanımlayalım*
Amaç	*İslam felsefesi açısından bilgi konusunu tanımlayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Metni okuyunuz ve soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

İslam Felsefesinde Bilgi

Bilgi, bilen özne ile bilinen nesne arasındaki ilişkinin zihinde doğru ve temellendirilmiş bir kavrayışa dönüşmesidir. Bilgi konusu ise bilginin kaynağını, imkânını, sınırlarını, doğruluğunu ve değerini inceleyen disiplindir. İslam düşüncesinde bilgi; ilahi bilgi ile insan bilgisinin mahiyeti, kesinliğin ölçütü ve bilginin elde edilme yolları etrafında tartışılmış, bu konuda farklı disiplinlerden çeşitli yorumlar geliştirilmiştir. Kelamcılar bilgiyi gerçekliğe uygun kesin inanma olarak tanımlamış; zorunlu ve kanıta dayalı bilgi ayrımıyla duyuların, aklın ve teorik araştırmanın rolünü açıklamışlardır. Tasavvuf geleneğinde ise bilgi, kalpte doğan bir aydınlanma ve kesin bilgi tecrübesi olarak görülmüştür. Böylece İslam düşüncesinde bilgi, akli kavrayış ile sezgisel tecrübenin birlikte ele alındığı çok yönlü konu alanı hâline gelmiştir.

İslam felsefesinde bilgi, duyulardan başlayıp akli soyutlamaya uzanan bir süreçle varlığın özünü ve evrensel düzeni anlama girişimidir. Bu yaklaşım, insanın nedenleri açıklayarak ve akıl yürüterek bütünsel bir hakikate ulaşma çabasını temsil eder.

(bk. Kutluer, "İlim", 22/112-113)

- *İslam filozofları bilgiyi hangi açılardan ele almıştır?*
- *Bilgi konusu hangi alanlarla ilişkilidir?*
- *İslam filozoflarının ele aldığı bilgi konusu hangi sorunları kapsar?*

2. *Bilgi konusunu noktalı alana bir cümleyle tanımlayıp yaptığınız tanımı arkadaşlarınızla paylaşınız.*

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

7. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Bilgi konusunu tanımlayarak ortaya çıkış sebeplerini açıklayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Grupça çember şeklinde oturarak öğretmen rehberliğinde aşağıdaki sorulardan birini tartışınız. Bu süreçte etkili iletişimi sağlamak adına paylaşılanları etkin bir şekilde dinlemeye özen gösteriniz.*
   a) *İslam filozofları neden "Bilgi nedir?" sorusu üzerine düşünme ihtiyacı duymuş olabilir?*
   b) *Farklı kültürlerden gelen mirasın, bu soruya yönelik düşünme ihtiyacının oluşmasına etkileri neler olabilir?*

c) *Allah'ın (cc) varlığı, yaratılış, ahiret inancı gibi dinî akideler, bilgi konusu tartışmalarını nasıl etkilemiştir?*

ç) *Filozofların bilgi konusuna odaklanmalarında toplumsal ve kültürel ihtiyaçların etkileri nelerdir?*

3. *Grup sözcüleri aracılığıyla ulaştığınız sonuçları arkadaşlarınızla paylaşınız.*

4. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle bilgi konusunun ortaya çıkış sebeplerini noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam düşüncesinde bilgi, zihinsel bir işlem olmasının yanında manevi bir olgunlaşma sürecidir. Bilginin mahiyetine ve kişinin kavrayış derinliğine bağlı bu anlayış; âlim, arif, ilim ve marifet gibi kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Söz konusu kavramsal zenginlik, bilginin teorik bir düzeyle sınırlı kalmayıp eyleme ve içsel bir kavrayışa dönüşen çok katmanlı yapısını gösterir. Bu kavramların anlamları ve içerikleri şu şekilde açıklanabilir.

Sözlükte âlim kelimesi "çok bilen"[27] anlamına gelir. Âlim aynı zamanda Yüce Allah'ın esmayıhüsnasından biri olarak "her şeyi bilen, hiçbir şey kendisine gizli kalmayan ve kullarını her an gözetim altında tutan" demektir. Allah (cc), gizli ve açık ne varsa bütünüyle bilir; O'nun ilmi zaman ve mekânla sınırlı değildir.[28] İnsan için de âlim sıfatı kullanılır ancak insanın bilgisi her zaman sınırlıdır. Örneğin insan gaybı, gizli olanı ve geleceği bilemezken Allah (cc) her şeyi bilendir.[29] Bu nedenle ilahi bilgi ile beşerî bilgi arasında kapsam ve nitelik bakımından mutlak bir fark bulunduğu kabul edilir.

Arif kelimesi sözlükte çok anlayışlı ve sezgili,[30] herkesin anlayacağı kadar açık söylenmeyen bir sözün gerçek anlamını kavrayan[31] demektir. Arif de âlim gibi bilgi sahibi olmayı ifade eder ancak bu iki kavramın vasıfları farklıdır. Âlim, zihinsel çabasıyla bilgi edinirken arif, ahlaki ve manevi arınma sayesinde sezgi ve içsel deneyimle öğrenip anlar. Âlimin zıddı cahil, arifin zıddı ise inkâr eden kişi anlamına gelen münkirdir.[32] Böylece İslam düşüncesinde iki farklı bilgi türü ortaya çıkar. Bunlardan biri akıl ve çalışmayla elde edilen nazari bilgidir (ilim); diğeri ise kalp temizliği ve sezgiyle elde edilen manevi bilgidir (marifet).

8. Etkinlik

20 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Âlim ismi ile arif kavramının farklarını açıklayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen soruyu tahtaya yazarak sınıf arkadaşlarınızla beyin fırtınası yöntemiyle tartışınız.*

"Allah (cc) için 'Âlim' ismi kullanılırken 'arif' sıfatının kullanılmamasının sebepleri neler olabilir?"

2. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle çıkarımlarınızı öğretmen rehberliğinde aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

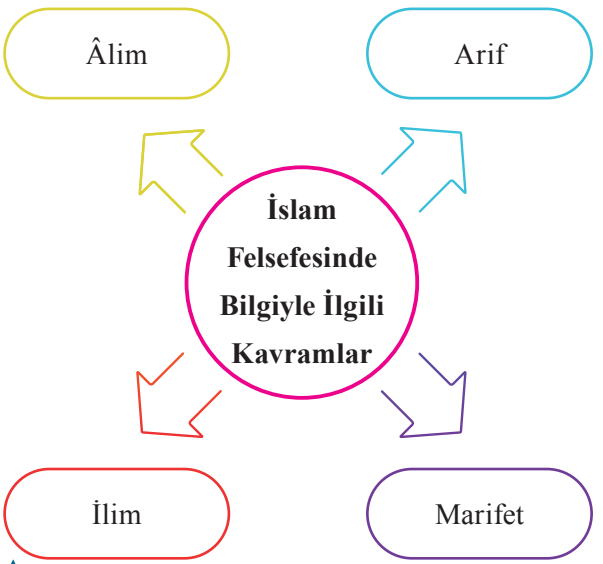
.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Arif kavramı, bilme anlamını da içerir fakat âlime göre daha özel bir anlam taşır. Âlim, bilgiyi akıl yürütme, araştırma ve öğrenme yoluyla elde ederken ârif, manevi arınma yoluyla kavrar. Bu nedenle Allah (cc) için yalnızca "Âlim" ismi kullanılır çünkü O'nun ilmi her şeyi kuşatan, sınırsız ve mutlaktır. Arif ise insana özgü sınırlı bir kavrayışı ifade ettiğinden Allah (cc) için kullanılmaz.[33]

Bilgi Görseli 2.3: *Bilgiyle ilgili kavramlar*

İlim; bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekle örtüşen kesin inanç, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması, tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan sıfat gibi anlamlara gelir.[34] İslam filozofları, ilim kavramını bilim ve bilgi anlamında kullanmışlardır. Kindi, ilmi "varlığın hakikatini idrak"; İbni Sina ise "soyut kavramlara tekabül eden zihni formlar" olarak tanımlamıştır.[35]

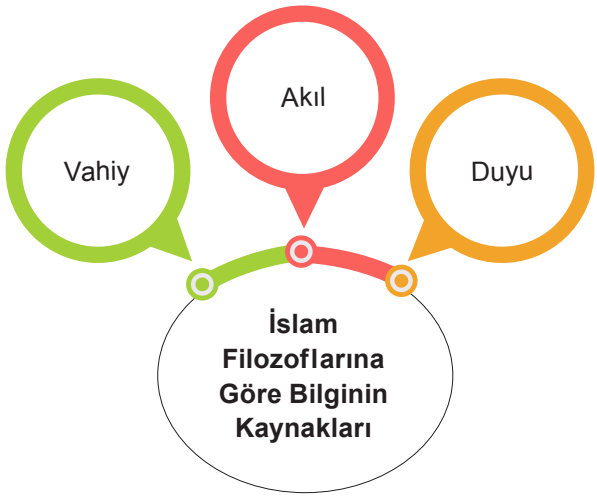
Marifet kelimesi sözlükte derin düşünme yoluyla bir şeyin anlaşılması veya ilhama dayanan aracısız bilgi anlamına gelir.[36] Bu kavram daha çok tasavvufi düşüncede kullanılmış, âlimlerin ulaştıkları bilgilerden farklı ve kendilerine has bir bilgi olarak ifade edilmiştir. Mutasavvıflara göre tarifler ve düşünme yoluyla marifet hakkında genel bir fikir edinilebilir ancak onun özünü kavramak için manevi yolculuk ve tecrübe gerekir.[37]

Bilginin kaynağı, İslam filozoflarının üzerinde önemle durdukları konulardan biridir. Bu konuda temel ekollerde farklı görüşler olsa da bilginin kaynaklarının genel olarak vahiy, akıl ve duyu olduğu kabul edilir.[38]

İslam felsefesinde bilgi, insanın bütün bilişsel yetilerini kapsayan bir süreç içinde açıklanmıştır. Bu sürecin ilk aşamasını duyular oluşturur. Dış dünyaya ait veriler beş duyu aracılığıyla alınır. Ardından bu veriler, ortak duyu, hayal, vehim ve hafıza gibi içsel güçler tarafından işlenir. Bu aşamada elde edilen bilgiler henüz tikel düzeydedir ve maddi özelliklerden tam olarak soyutlanmamıştır. Akıl ise bu verileri soyutlayarak kavramlara ve önermelere dönüştürür. Böylece duyularla başlayan bilgi süreci teorik aklın etkinliğiyle tümel ve soyut bilgiye ulaşır. Bununla birlikte İslam filozofları, vahyi de bilginin temel kaynaklarından biri olarak kabul etmişlerdir. Vahiy, özellikle insanın akıl ve duyularla ulaşamayacağı metafizik ve dinî hakikatler hakkında güvenilir bilgi sağlar. Akıl bu bilgiyi elde edebilmek için aşkın bir kaynakla ilişki kurmak zorundadır.

Bu kaynakla irtibatı sonucunda akıl yetisi etkinleşir ve kesin bilgiye ulaşılır. Vahiy bilgisinin de temelini oluşturan bu anlayış, İslam felsefesinde bilginin çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu gösterir.[39]

Hakikat, İslam filozofları tarafından bilgi ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılan temel kavramlardan biridir. Bu kavram, düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğunu ifade eder.[40] İslam filozofları, bilgiyi sadece bir veri toplama işi değil varlığın özünü (mahiyetini) keşfetme süreci olarak görmüşlerdir. Kindi, bilgiyi "eşyanın hakikatleriyle kavranması" olarak tarif eder.[41] Bu yaklaşımda bir varlık hakkında sorulan "Nedir?" sorusu, zihindeki yargının nesneyle örtüşmesini hedefler. Dolayısıyla bilgi, hakikatin zihinsel bir yansıması; hakikat ise bilginin doğruluğunu belirleyen temel ölçüttür.[42]

Bilgi Görseli 2.4: *Bilginin kaynakları*

Farabi, bilgiyi hakikate ulaşma süreci olarak değerlendirir. Ona göre insan zihni doğuştan hazır bilgilerle dolu değildir; bilgi zamanla kazanılır. İnsan önce duyu organlarıyla tikel deneyimler edinir, akıl ise bunları inceleyip karşılaştırarak ortak özellikleri çıkarır ve tümel bilgilere ulaşır. Böylece akıl, duyulardan gelen verileri işleyip anlamlı hâle getirir. Ancak bu dönüşümün tamamlanması için insan aklının "faal akıl" adı verilen aşkın bir ilke tarafından desteklenmesi gerekir. Bu ilke bilginin açık ve kesin biçimde kavranmasını sağlar. Sonuçta bilgi, aklın duyulardan aldığı verileri anlamlandırması, genelleştirmesi ve giderek daha yetkin bir kavrayış düzeyine ulaşmasıyla olgunlaşır.[43]

Farabi'ye göre bilgi, aşamalı ve düzenli bir gelişim süreci sonunda ulaşılan entelektüel bir yetkinliktir. O, bu süreci biçimsiz bir mumun damga ile şekil kazanmasına benzetir. Nasıl ki mum, damga sayesinde belirli bir forma kavuşuyorsa insan aklı da duyulardan aldığı dağınık bilgileri işleyerek anlamlı ve düzenli bir hâle getirir. Bu dönüşümde akıl, somut ve tikel verilerden hareketle tümel ve soyut bilgilere ulaşır. Farabi bu süreci "madde ve suret" ilişkisiyle açıklar. Buna göre duyulardan gelen veriler ham maddeye, aklın ortaya çıkardığı anlam ise bu maddenin kazandığı şekle benzer. Böylece bilgi, duyusal olandan soyutlanarak daha açık, genel ve sistemli bir kavrayışa dönüşür. Bu anlayışta hakikat yalnızca akıl yürütmeyle ulaşılan bir sonuç değil aynı zamanda insan aklının evrendeki düzeni kavrayarak bu düzenle uyumlu entelektüel bir düşünce düzeyine erişmesidir.[44]

İbni Sina'ya göre bilgi, insanın dış dünyadaki nesneleri zihninde anlamlandırmasıyla oluşur. İnsan önce beş duyu aracılığıyla nesneleri algılar. Bu algılar zihinde bir araya getirilir, hatırlanır ve hayal gücü tarafından muhafaza edilir. Daha sonra akıl bu verileri karşılaştırır, ortak yönlerini ayırt ederek tümel kavramlar oluşturur. Böylece tikel deneyimlerden hareketle tümel ve kalıcı bilgiler elde edilir. Ancak aklın bu bilgileri tam ve kesin hâle getirebilmesi için "faal akıl" adı verilen aşkın bir akli ilkeyle ilişki kurması gerekir.

Faal akıl ile kurulan bağ, insan zihninin duyularla topladığı verileri daha açık, kesin ve doğru biçimde kavramasını sağlar. İslam filozoflarına göre düşünme, rastgele bir zihin faaliyeti değil bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşma ve doğru bilgiye erişme çabasıdır. Bilgi ise zihnin, nesneleri doğru biçimde kavrayarak onlarla uyumlu bir anlayışa erişmesidir. Mantık ilmi de bilgiye ulaşma sürecindeki zihinsel faaliyetlerin yöntemlerini gösterir.[45]

İbni Sina'nın bilgi teorisinin estetik boyutu, insanın duyularla elde ettiği ham ve dağınık verileri zihninde düzenleyip giderek daha saf ve tümel kavramlara ulaşmasıyla gelişir. Bu süreçte akıl başlangıçta sadece bilme potansiyeline sahipken zamanla güçlenir, kavramları daha doğru biçimde anlar ve en yetkin bilgi düzeyine ulaşır. Böylece insan zihni, parçalı ve belirsiz bilgilerden kurtularak daha düzenli, açık ve bütüncül bir kavrayışa yönelir. Bu durum, aklın giderek olgunlaşması ve daha yüksek bir düşünme düzeyine ulaşması anlamına gelir. İbni Sina'nın mantığı mahiyetle ilişkilendirmesi, bir düzen anlayışını yansıtır. O, teorik bilginin amacını "hakikat", pratik bilginin amacını ise "iyilik" olarak belirlemiştir. Buna göre bilgi edinme süreci yalnızca zihinsel bir işlem olarak değil ruhun mükemmelliğe ulaştığı estetik bir olgunlaşma yolculuğu olarak ifade edilebilir.[46]

9. Etkinlik

20 dk.

Adı	*Listeleyelim*
Amaç	*Bilgi konusunun temel özelliklerini belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *İslam felsefesine göre bilginin temel özelliklerini maddeler hâlinde listeleyiniz.*

   İslam filozoflarına göre bilginin kaynakları duyu, akıl ve vahiydir.

   .....

   .....

   .....

   .....

2. *Listelediğiniz özellikleri öğretmen rehberliğinde arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

1. *Âlim ve arif kavramlarını bilgi edinme yolları açısından karşılaştırarak örneklerle açıklayınız.*
2. *İslam filozoflarına göre bilginin kaynaklarını ve bu kaynaklar arasındaki ilişkiyi açıklayınız.*
3. *İslam felsefesinde bilgi konusu hangi temel kavramlar çerçevesinde tartışılmıştır?*
4. *"Bilmek, bir şeyin hakikatini kavramaktır." ifadesini yorumlayınız.*
5. *İslam felsefesinde bilgi ve hakikat arasındaki ilişkiyi kısaca açıklayınız.*

Performans Görevi

Görev	*Farabi ve İbni Sina'nın Bilgi Konusundaki Görüşlerini İçeren Bir Dijital Medya Ürünü (podcast, radyo programı vb.) Hazırlama*
Amaç	*İslam filozoflarından Farabi ve İbni Sina'nın bilgi konusundaki görüşlerini içeren sunu hazırlayabilme*
Beceri	*Anlama, iletişim, dijital okuryazarlık*
Süre	*Hazırlık/2 Hafta, Sınıf İçi Uygulama/1 Ders Saati*
Ürün	*Dijital medya ürünü (podcast, radyo programı vb.)*
Ölçütler ve Değerlendirme	*Bu çalışmada ortaya koyduğunuz ürün aşağıdaki ölçütlere göre Dereceli Puanlama Anahtarı ve Öz Değerlendirme Formu'yla değerlendirilecektir.*

Kapsam: Konunun bütün yönleriyle ele alınıp alınmadığı

Dil ve Anlatım: Kullanılan dilin akıcılığı, anlaşılır olması, dil bilgisi kurallarına uygunluğu

İçeriğin Doğruluğu: Bilgilerin güvenilir, doğru ve bilimsel kaynaklarla desteklenmiş olması

Özgünlük: Sunumun başka eser veya araçlardan bire bir/doğrudan alınmaması, hazırlayanın yorumunu içermesi

Kaynakların Çeşitliliği: Tek bir kaynağa bağlı kalınmaması, çeşitli kaynaklardan yararlanılması

İşitsel ve Yazılı Materyal Kullanımı: Metni destekleyen işitsel içeriklerin veya ek belgelerin uygun ve yerinde kullanılması

Yönerge: *Performans görevine başlamadan önce "Hazırlık Aşaması" ve "Sınıf İçi Uygulama Aşaması" bölümlerini okuyunuz. Uygulama adımlarını takip ederek görevinizi tamamlayınız.*

Hazırlık Aşaması

1. *Farabi ve İbni Sina'nın bilgi konusundaki görüşlerini araştırmak için öğretmen rehberliğinde güvenilir kaynakları (https://islamansiklopedisi. org.tr/, https://islamdusunceatlasi.org/, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/, edu.tr ve gov.tr uzantılı siteler, TDV İslâm Ansiklopedisi ve öğretmenin önereceği basılı eserler) belirleyiniz.*
2. *Belirlediğiniz güvenilir kaynaklardan 1. adımdaki konu hakkında bilgi toplayınız.*
3. *Edindiğiniz bilgilerden yararlanarak kapsam, dil ve anlatım, içeriğin doğruluğu, özgünlük, kaynakların çeşitliliği, işitsel ve yazılı materyal kullanımı gibi ölçütlere uygun dijital medya ürünü (podcast, radyo programı vb.) hazırlayınız.*
4. *Hazırladığınız ürünün beş dakikayı geçmemesine dikkat ediniz.*
5. *Ürününüzde faydalandığınız kaynaklara yer veriniz.*

Sınıf İçi Uygulama Aşaması

6. *Hazırladığınız medya ürününü belirlenen tarihte öğretmeniniz rehberliğinde sınıfta sununuz.*

Not: *Yandaki karekodda verilen Dereceli Puanlama Anahtarı'nı inceleyiniz ve Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

2.3. Ahlak

Konuya Başlarken

İnsan, toplumsal bir varlık olarak ilişkilerinde sergilediği tutum ve davranışlarla ahlaki bir özne hâline gelir. Ahlak, bireyin yalnızca davranışlarını değil aynı zamanda niyetini, karakterini ve değer anlayışını da kapsar. Bu yönüyle insanın doğruyu yanlıştan ayırarak erdemli bir yaşam sürmesini sağlayan temel bir düşünce alanıdır. İslam düşüncesinde ahlaki yapı, bireyin davranışlarını akıl, irade ve vahyin rehberliğinde düzenlemesiyle şekillenir. Bu ahlaki süreç, insanın kendisiyle, toplumla ve Allah (cc) ile olan ilişkilerini anlamlı hâle getirir. İnsan, tercihleriyle ahlaki tavrının niteliğini belirler. Akıl ve iradesini doğru kullandığında erdemli bir karakter geliştirirken, istek ve arzularını kontrol edemediğinde ahlaki açıdan olumsuz bir kişilik ortaya çıkar.[47]

1. Ahlak hakkında neler biliyorsunuz? Arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Ahlak konusuyla ilgili merak ettiklerinizi aşağıdaki noktalı alana yazınız.

Merak ettiklerim
.....
.....
.....

Ahlak, bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimlerini ve kuralları ifade eden temel bir kavramdır.[48] Felsefi anlamda bu kavram "ahlak bilimi"[49] olarak adlandırılan "etik" bağlamında ele alınır. Antik Çağ'dan itibaren filozoflar, ahlakı insan yaşamının merkezine koymuş ve bu konuda çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Platon, ahlakı felsefenin başlıca konularından biri olarak görmüştür.[50] Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* (Nikomahos'a Etik) başta olmak üzere yazdığı diğer eserlerle Antik Çağ'da ahlak ilminin kurucusu kabul edilmiştir.[51] Ona göre ahlakın asıl amacı mutluluğa ulaşmaktır.[52] Bu amaca ulaşmanın tek yolu ise erdemli bir hayat yaşamaktır.[53] Aristoteles'ten sonra ahlak, günümüze kadar felsefenin temel konularından biri olmaya devam etmiştir.

ahlak bilimi

Ahlak kavramının kapsadığı konuları inceleyen bilim; ilmiahlak, ahlakiyat, etik, etik bilimi.

(Güncel Türkçe Sözlük, "ahlak bilimi")

10. Etkinlik

25 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Ahlak konusunun İslam felsefesinin ana konularından olduğunu fark edebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki soruları tahtaya yazarak sınıf arkadaşlarınızla beyin fırtınası yöntemiyle tartışınız.*
   a) *Ahlak ne demektir?*
   b) *Ahlak ile iman arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?*
   c) *Ahlak, İslam felsefesinde nasıl ele alınıyor olabilir?*

ç) *İslam filozofları ahlakı hangi kavramlar ekseninde düşünmüş olabilir?*

2. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle ahlakın konusu, önemi ve kapsamı hakkındaki çıkarımlarınızı öğretmen rehberliğinde aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Ahlak, İslam felsefesinin ana konularından biridir. İslam filozofları ahlak konusunu sistemli ve tutarlı bir biçimde ele almışlardır. Kindi, ahlakı felsefenin konusu olarak ele alan ilk İslam filozofudur. Ahlakla ilgili dört eser yazan Kindi,[54] ahlaki hayatı metanet ve üzüntüden kurtulma gibi erdemlere sahip olmayla temellendirmiştir. Ayrıca ahlakı, nefsin tabiatını inceleyen psikoloji, toplumsal düzeni konu edinen siyaset ve ev yönetimi ile bütünlük içinde ele almıştır.[55] Farabi de ahlakı İslam felsefesinin ana konularından biri olarak görmüştür. Onun ahlak felsefesinin temelini eğitim ve erdemler, amacını ise mutluluk oluşturmaktadır.[56] İbni Sina ise ahlakı varlık ve psikolojiyle ilişkilendirerek bütüncül bir sistem içinde ele almıştır.[57] Farabi ve İbni Sina, ahlakı hem akli yetkinleşme hem de dünyada ve ahirette gerçek mutluluğa ulaşma amacıyla temellendirmişlerdir. İbni Miskeveyh ise karakterin olgunlaşmasını hikmet, cesaret, iffet ve adalet erdemleri üzerine temellendirmiştir. Onun bireysel ahlakla ilgili düşünceleri zamanla aile hayatı ve devlet yönetiminde de benimsenmiştir. Böylece İslam filozofları için ahlak; özgür irade, ilahi adalet, iyi ve kötünün mahiyeti ile insanın yeryüzünde Allah'ın (cc) halifesi olma sorumluluğu gibi konularla şekillenen kapsamlı bir varlık ve yetkinlik arayışı olmuştur.[58]

11. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Tanımlayalım*
Amaç	*İslam felsefesi açısından ahlak konusunu tanımlayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Metni okuyunuz ve soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

İslam Felsefesinde Ahlak

Ahlak; doğru eylem ve kararların temelini rasyonel bir çerçevede açıklayan, bu eylemlerin övgü veya yergiye değer oluşunu temellendiren prensipler bütünüdür. Ahlak felsefesi ise bu ahlaki kavramların tanımı, hükümlerin haklılığı ve doğru ile yanlışın ayrımı üzerine yoğunlaşan bir disiplindir. İslam düşüncesinde ahlak, Kur'an ilkelerine dayanan fıkıh ve kelam gibi yaklaşımlardan rasyonel metodolojiyi önceleyen felsefi teorilere kadar geniş bir yelpazede ele alınmıştır.

İslam filozoflarına göre ahlak, yalnızca insanın karakter gelişimi ve mutluluğunu değil aynı zamanda aile ve toplum düzenini de kapsar. Bu anlayışta ahlak, insanın aklını kullanarak iyi ile kötüyü ayırt etmesi, özgür tercihleriyle erdemli davranışlar sergilemesi ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak olgunlaşması olarak değerlendirilir.

(bk. Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. İskenderoğlu - Arkan, 17-26)

- *İslam filozofları ahlakı hangi açılardan ele almıştır?*
- *Ahlak konusu hangi alanlarla ilişkilidir?*
- *İslam filozoflarının ele aldığı ahlak konusu hangi sorunları kapsar?*

2. *Ahlak konusunu noktalı alana bir cümleyle tanımlayınız. Tanımınızı arkadaşlarınızla paylaşınız.*

.....

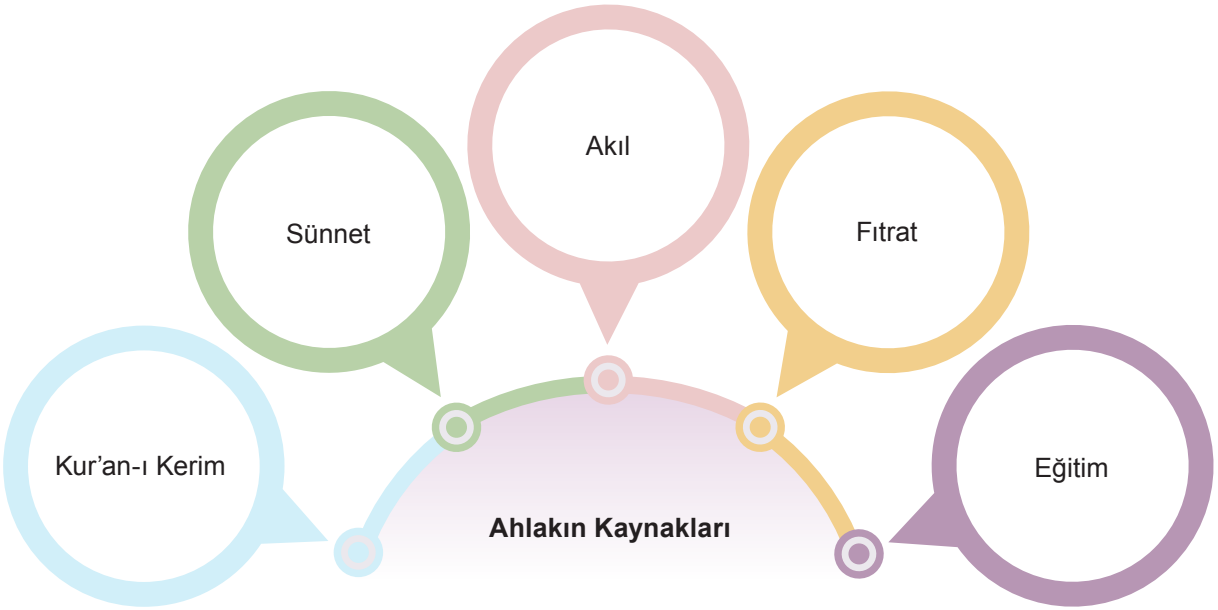
.....

3. *Aşağıda verilen tabloya ahlak konusu hakkında kısa notlar yazınız.*

NOT DEFTERİ	
Anahtar Kelimeler	Notlar
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
Özet	
.....	
.....	
.....	
.....	

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Ahlak konusunun temel tartışma alanlarından biri, ahlaki ilkelerin hangi kaynaklara dayandığı meselesidir. İslam düşüncesinde bu kaynakların başında Kur'an-ı Kerim ve sünnet gelmektedir.[59] Kur'an-ı Kerim'de **"Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlara yardım etmeyi emreder..."**[60] ayetiyle İslam ahlakının temel ilkeleri ortaya konulmuştur. Hz. Peygamber de *"Ben, (başka değil, sadece) güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."*[61] hadisiyle ahlakın İslam'daki merkezî konumunu vurgulamıştır. Bununla birlikte İslam filozofları, ahlakın kaynakları arasına akıl, fıtrat, eğitim gibi unsurları da saymıştır. Nitekim Farabi akıl (teorik ve pratik akıl) ile dinî niteliğe sahip siyasi otoriteyi ahlakın kaynakları arasında göstermiştir.[62] İbni Miskeveyh ise ahlakın kaynakları arasında fıtrat, eğitim ve akla yer vermiştir.[63]

Bilgi Görseli 2.5: İslam filozoflarına göre *ahlakın kaynakları*[64]

12. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Ahlak konusunu tanımlayarak ortaya çıkış sebeplerini açıklayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Grupça çember şeklinde oturarak öğretmen rehberliğinde aşağıdaki sorulardan birini tartışınız. Tartışma sırasında arkadaşlarınıza karşı nazik olmaya özen gösteriniz.*
   a) *İslam filozofları neden "Ahlak nedir?" sorusu üzerine düşünme ihtiyacı duymuş olabilir?*
   b) *Farklı kültürlerden gelen mirasın, bu soruya yönelik düşünme ihtiyacının oluşmasına etkileri neler olabilir?*
   c) *Ahlakın kaynakları nelerdir?*
   ç) *Dinî kaynaklar (Kur'an-ı Kerim ve sünnet) ahlak konusu tartışmalarını nasıl etkilemiştir?*
   d) *Filozofların ahlak konusuna odaklanmalarında toplumsal ve kültürel ihtiyaçların etkileri nelerdir?*
3. *Grup sözcüleri aracılığıyla ulaştığınız sonuçları arkadaşlarınızla paylaşınız.*
4. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle ahlak konusunun ortaya çıkış sebeplerini noktalı alana yazınız.*

.....

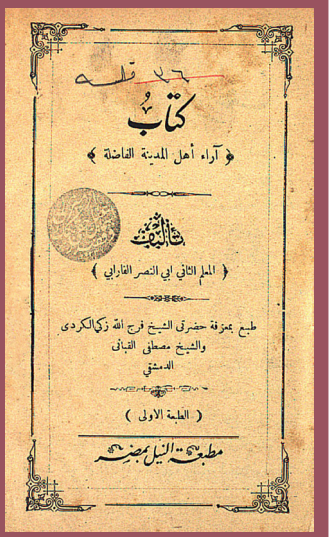
.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İSLAM FİLOZOFLARININ AHLAKA DAİR GÖRÜŞLERİ

FARABİ

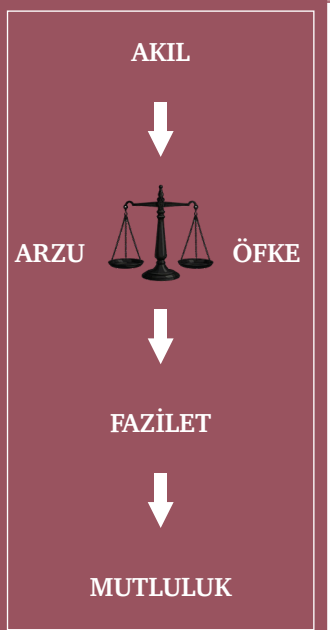

كتاب
آراء أهل المدينة الفاضلة
تأليف
المعلم الثاني ابي النصر الفارابي
طبع بمعرفة حضرتي الشيخ فرج الله زكي الكردي
والشيخ مصطفى التباني
الدمشقي
الطبعة الاولى
مطبعة النيل بمصر

Farabi'nin ideal toplum görüşünü anlattığı el-Medinetü'l-Fazıla kitabının kapağı

Ahlakın temel amacını mutluluk olarak tanımlar. Farabi'ye göre insan, doğası gereği bu nihai hedefe ulaşmak için yaratılmış bir varlıktır. Farabi bu gayeye ancak akıl, nitelikli eğitim ve iyi alışkanlıklar aracılığıyla ulaşılabileceğini savunur. Mutluluğu günlük hazlar, maddi zenginlik veya geçici makamlardan ibaret görmez; aksine onu, insanın erişebileceği en yüksek ve kalıcı "iyi" olarak tanımlar. Bu mertebeye ulaşmanın yolunu aklın yetkinleşmesi ve erdemli bir yaşam sürmek olarak açıklar.[65]

Ahlakı, sonradan öğrenilen ve alışkanlıkla kazanılan bir nitelik olarak gören Farabi, insanın hem iyiye hem de kötüye yatkın bir potansiyelle doğduğunu savunur. Erdemli davranışlar, bu potansiyelin eğitim yoluyla işlenmesiyle ortaya çıkar. Bu davranışlar aşırılıklardan uzak, dengeli ve ölçülü olmalıdır. İnsan; bilgi, düşünce, ahlak ve meslek gibi farklı alanlarda bu dengeyi kurup erdemler geliştirdikçe olgunlaşır. Onun ahlak anlayışı, insanın eğitimle erdemli hâle gelmesi ve aklını geliştirerek en yüksek mutluluğa ulaşması düşüncesine dayanır.[66] Bu çerçevede erdem kavramı onun sisteminde önemli bir yer tutar. İdeal bir toplumun nasıl olması gerektiğine dair görüşlerini *el-Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinde kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur.[67]

İBNİ SİNA

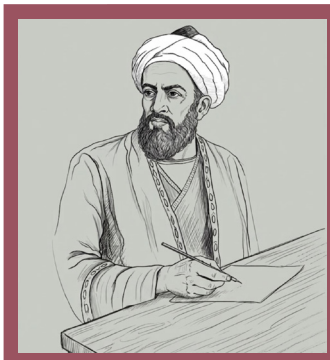

İbni Sina'nın erdemli davranış, mutluluk ve ahlak görüşünü özetleyen şema

Ahlakı özel bir disiplin olarak değil daha çok metafizik ve nefis anlayışı içinde ele almıştır. Bu çerçevede insan davranışlarını; iyi-kötü, haz-elem, irade-seçim ve erdem-erdemsizlik gibi kavramlar üzerinden değerlendirmiştir. Ayrıca ahlakı, insanın varlık anlayışıyla doğrudan ilişkilendirmiştir. Bu nedenle ahlakı anlamak için insanın ruh yapısını ve varlık düzenindeki yerini bilmek gerektiğini savunur. Ona göre ahlaki ilkelerin kaynağını belirlemede akıl önemli olmakla birlikte, bu ilkelerin içeriği ve yönelimi dinî bilgi ve vahiy ile tamamlanır.[68]

İbni Sina, insan davranışlarını yöneten temel güçlerin arzu ve öfke olduğunu, aklın bu güçleri dengelemesiyle erdemli davranışların ortaya çıkacağını savunmuştur. Ona göre fazilet, aşırılıklardan uzak durarak orta yolu bulmakla gerçekleşir. İbni Sina ahlakın en yüksek amacı olan mutluluğu hem bu dünyada hem de ölümden sonra gerçekleşen bir yetkinlik hâli olarak değerlendirir. Gerçek mutluluk, insanın aklını geliştirerek Tanrı başta olmak üzere bütün varlığın hakikatini bilmesi ve buna uygun bir hayat sürmesiyle mümkündür. Bu çerçevede onun ahlak anlayışı; insanın akli yetkinliğini geliştirmesi, tutkularını dengelemesi ve varlığın hakikatini kavraması üzerine kuruludur. Fazileti mutluluğa, mutluluğu da olgunlaşmaya bağlayan bütüncül bir sistemdir. Buna karşılık akıl yerine yalnızca haz ve arzulara göre yaşayan insan, mutluluğa ulaşamaz.[69]

GAZALİ

doğ. 1058 Tus (İran)

öl. 1111 Tus (İran)

Hüccetülislam, Zeynüddin ünvanlarıyla tanınır.

Çalışma alanları fıkıh, kelam, tasavvuf ve felsefedir. Çok yönlü bir âlimdir. Felsefe disiplininde *Makâsıdü'l-Felâsife* ve meşşai filozoflara yönelttiği eleştirileri içeren *Tehâfütü'l-Felâsife isimli* eserleriyle bilinir.

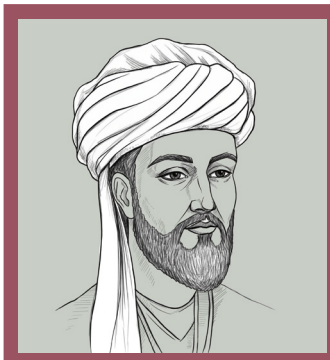
(bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/489)

Ahlakı Kur'an-ı Kerim ve sünnet temeline dayandırmakla birlikte felsefe ve tasavvuf birikiminden de yararlanarak bütüncül bir anlayış geliştirmiştir. Gazali'ye göre ahlak; kalbi kötü alışkanlıklardan arındırarak erdemlerle donatma, aklı rehber edinme ve Allah'a (cc) yakınlaşmayı hedefleme sürecidir. En yüksek mutluluk Allah'ı (cc) tanımak ve O'na yakın olmakla gerçekleşir. İnsanı akıl ve ruh sahibi seçkin bir varlık olarak gören Gazali, ahlakın temel amacını bireyin kendini tanıması ve ilahi hakikate yönelmesi olarak tanımlar. Bu hedefe ulaşmada insanın iç dünyası belirleyici rol oynar. Zira kalp, akıl, nefis ve ruh aynı manevi yapının farklı yönlerini ifade eder.[70]

Gazali'ye göre insan irade sahibidir ve ahlaki davranış, bilinçli ve amaçlı bir seçimle ortaya çıkar. Ahlaki yaşam ise insanın ruh ile beden arasındaki mücadelesi içinde şekillenir. Bu mücadelede akıl rehberlik eder; insan, tutkularını dengeleyerek ahlaki olgunluğa ulaşır. Dolayısıyla ahlak, insanın kendi iç dünyasına karşı verdiği sürekli bir mücadele ve eğitim sürecidir. Bu mücadele sonucunda sabır, tövbe, ihlas, tevekkül, merhamet gibi erdemler gelişir.[71]

Gazali'ye göre ahlakın mutlak kaynağı vahiydir. Akıl, iyiyi ve kötüyü anlamada yardımcı olsa da değerleri kesin biçimde belirleyen unsur ilahi buyruktur. Ahlakın amacı, Allah'ın (cc) rızasına ulaşmaktır. Ahlakta niyet, irade ve sorumluluk merkezî bir yer tutar.[72]

İBNİ MİSKEVEYH

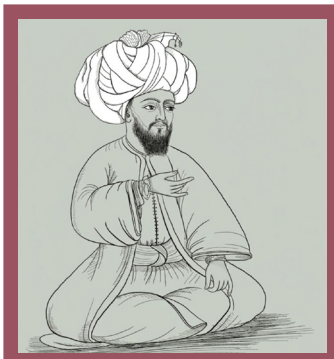
doğ. 932 Rey (İran)

öl. 1030 İsfahan (İran)

Çalışma alanları felsefe, ahlak ve tarihtir. Muallimisalis ünvanıyla tanınır. Özellikle ahlak üzerine çalışmalarıyla bilinir. *Tehzibü'l-Ahlak* eseriyle İslam ahlak geleneğini önemli ölçüde etkilemiştir.

(bk. Bayrakdar, "İbn Miskeveyh" 20/201-205; Tiryaki, "İbn Miskeveyh")

Ahlakın temel amacını karakterin eğitilmesi ve olgunlaştırılması olarak tanımlar. İbni Miskeveyh'e göre karakter, insanın düşünmeden sergilediği davranışları belirleyen ruhsal bir yapıdır. Bu yapının değeri ortaya çıkan eylemlerin erdeme uygunluğuyla ölçülür. İbni Miskeveyh'e göre ahlak, doğuştan gelen değişmez bir özellik değil eğitim ve alışkanlıkla kazanılan bir yetkinliktir. İnsan bazı eğilimlere sahip olsa da bunlar irade ve alışkanlıkla değiştirilebilir. İbni Miskeveyh bu nedenle ahlaki eğitimi gerekli görür. Ahlakı, nefsin temel güçleri arasındaki dengeye dayandırır. Ona göre akıl gücünün erdemi hikmet, öfke gücünün erdemi cesaret, arzu gücünün erdemi ise iffettir. Bu güçler arasındaki denge adaleti ortaya çıkarır, dengenin bozulması ise erdemsizliğe yol açar. Ahlaki erdem, aşırılıklardan kaçınıp orta yolu bulmakla gerçekleşir. Ona göre adalet, bireysel bir erdem olmakla birlikte evren, toplum ve ilahi düzende görülen genel bir denge ilkesidir. Bu denge doğrultusunda gerçek haz, insanın yetkinliğe ulaşması ve varlık amacını gerçekleştirmesiyle ortaya çıkar. En yüksek mutluluk ise insanın mutlak iyi olan Allah'a (cc) yönelmesiyle elde edilir. Bu mutluluğa dünyadan uzaklaşarak değil toplum içinde yaşayarak ulaşılabilir. Çünkü insan sosyal bir varlıktır ve erdemler ancak toplum hayatı içinde ortaya çıkar. Bu nedenle İbni Miskeveyh, ahlakın bireysel olduğu kadar toplumsal yönü de bulunan bir olgunlaşma süreci olduğunu vurgular.[73]

doğ. 1510 Isparta (Türkiye)

öl. 1572 Edirne (Türkiye)

Hınnavizade ünvanıyla tanınır.

Çalışma alanları felsefe, ahlak ve tarihtir. *Ahlâk-ı Alâî* eseriyle İslam ahlak geleneğini etkilemiştir.

(bk. Aksoy, "Kınazâde Ali Efendi", 25/416; Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi")

KINALIZADE ALİ EFENDİ

Ahlak ilminin insanın davranışlarını ve karakterini inceleyen bir disiplin olduğunu savunur. Ona göre bu ilmin konusu olan ahlak, düşünmeden ortaya çıkan yerleşik huylardır ancak bu huylar değiştirilebilir. Bu nedenle eğitim ve rehberlik, insanın karakterini geliştirmesi için önemlidir. Ona göre ahlakın kaynağı insanın nefsidir. Nefsin bitkisel, hayvani ve insani yönleri vardır. Nefsin bitkisel yönü insanın canlılığını sürdürmesini sağlayan beslenme, büyüme, üreme gibi işlevlerdir. İnsani yön, düşünme gücüdür ve bu güç insanı diğer varlıklardan ayırır. İnsan bu özelliği sayesinde iyi ile kötüyü ayırt eder, özgürce seçim yapar ve davranışlarından sorumlu olur. İnsan, nefsin hayvani yönüne yönelirse aşağıya düşer; akli ve erdemli yönünü geliştirirse de üstün bir konuma ulaşır. Bu çerçevede erdemler, insanın dengeli ve ölçülü davranmasıyla ortaya çıkar. Kınalızade Ali Efendi aşırılıkları erdemsizlik olarak görür. Ona göre insanın amacı hikmet, cesaret, iffet gibi erdemlerin dengelenmesiyle adalete ulaşmaktır. Adaletin sağlandığı yerde gerçek mutluluk bilgi ile davranışın birleşmesi, insanın kendini geliştirerek Allah'a (cc) yakınlaşmasıyla gerçekleşir. Bunun için insan, toplum içinde aile ve devlet düzenine bağlı olarak erdemli bir hayat sürmelidir. Böylece ahlak, bireyden aileye ve topluma yayılır. İnsan bu süreçte hem kişisel olgunluğa hem de toplumsal uyuma ulaşır.[74]

İslam ahlakına göre insanın kişisel olgunluğa ulaşması, iç disiplin ve arınmayla mümkündür. Bu disiplin nefis terbiyesiyle, arınma ise nefis tezkiyesiyle gerçekleşir. **Nefis terbiyesi**, nefsi ıslah etme yolunda gösterilen gayret anlamına gelir.[75] **Nefis tezkiyesi** ise Yüce Allah'ın, insanı şirk, küfür, günah, ikiyüzlülük, cehalet gibi çirkin düşünce ve davranışlardan temizleyip arındırmasıdır.[76]

? *İslam filozoflarının ahlak anlayışlarını insanın iç düzen ve uyumu açısından değerlendiriniz.*

İslam filozoflarının ahlak anlayışları, insanın iç dünyasında denge, uyum ve ölçülülük kurma amacına dayanır. Buna göre güzel ahlak, ruhun güçlerinin uyumlu biçimde işlenmesiyle oluşan bir "iç düzen"dir. Akıl, öfke ve arzu güçlerinin dengelenmesi ve aşırılıklardan kaçınılması, ahlaki yetkinliğin temelini oluşturur. Böylece erdem yalnızca doğru davranış değil aynı zamanda uyumlu, ölçülü ve dengeli bir karakter biçimi olarak estetik bütünlük kazanır. Ahlaki olgunlaşma, insanın nefsini arındırarak yetkinliğe ulaşmasıdır. Bu süreç, ruhun kaba ve düzensiz hâlinden dengeli ve uyumlu hâle geçmesi olarak ifade edilir. Erdemlerin dengeli birleşimi, karakterde bir güzellik meydana getirir. Bu uyumun en üst noktası olan mutluluk ise insanın bilgi ve davranışta olgunlaşması, ilahi düzene yaklaşması ve içsel huzura ulaşmasıyla gerçekleşir.[77]

İslam ahlak felsefesinde teorik boyut kadar pratik uygulamalar da önemsenmiştir. İnsanın iyi-kötü, doğru-yanlış olarak değerlendirilen davranışları pratik ahlakın temelini oluşturur. Bu davranışlar bilinçli tercihlerle ortaya çıkar ve bireyin karakterini şekillendirir. Ahlak kuralları, insanların uyum içinde yaşamasını sağlayan ilkeler sunar. Bu yönüyle ahlak, iyi insan, erdemli karakter ve uyumlu bir toplum oluşturmayı hedefler. Niyet, amaç ve sorumluluk ahlakın önemli unsurlarıdır. Ahlakın temel hedefi ise aşırılıklardan kaçınmak ve ölçülü olmaktır. Ancak ahlak değişmez bir yapıya sahip değil aksine alışkanlık ve eğitim yoluyla gelişip dönüşebilir.[78]

Pratik ahlak, insanı iyiliğe ve ölçülülüğe yönlendirir; onun erdemlere uygun davranmasını sağlar. **Erdem**; ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk gibi niteliklerin genel adıdır.[79] İslam ahlakında öne çıkan bazı erdemler; adalet, cesaret, cömertlik, doğruluk, hikmet, iffet, merhamet, sabır ve tevazudur.[80]

Erdem	Tanım[81]
Adalet	Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme.
Cesaret	Güç veya tehlikeli bir işe girişirken kişinin kendinde bulduğu güven; cüret.
Cömertlik	Cömert olma durumu; açık ellilik, ahilik, alicenaplık, eli açıklık, kerem, mürüvvet.
Doğruluk	Doğru ve dürüst olma durumu, doğru olana yakışır davranış; dürüstlük.
Hikmet	İnsanın varlıkların hakikatini ve gerçek yüzünü, gücü oranında bilip ona göre hareket etmesi.
İffet	Dürüstlük, temizlik, kendi malı olmayan ve yasak edilen şeylere el uzatmama.
Merhamet	Şefkat gösterme, acıma, yumuşak huylu olma.
Sabır	Tutma, engelleme, direnç gösterme, kararlılık, cesaretli olma, acele etmeme.
Tevazu	Alçak gönüllülük, kibirli olmama, gösterişsiz olma.

Bilgi Görseli 2.6: İslam ahlakında öne çıkan bazı erdemler

13. Etkinlik

20 dk.

Adı	*Listeleyelim*
Amaç	*Ahlak konusunun temel özelliklerini belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *İslam felsefesine göre ahlakın temel özelliklerini maddeler hâlinde listeleyiniz.*

   Ahlaki davranışlar bilinçli tercih sonucu ortaya çıkar.

2. *Listelediğiniz özellikleri öğretmen rehberliğinde arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıdaki kutucuklarda bazı kavramlar verilmiştir. Soruları kutucukların yanındaki harfleri kullanarak cevaplayınız. Aynı kavramı birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

A	Adalet	**B**	Ahlâk-ı Alâî	**C**	Akıl
Ç	Eğitim	**D**	Fıtrat	**E**	Gazali
F	Hınnavizade	**G**	İffet	**Ğ**	Kur'an-ı Kerim
H	Sabır	**I**	Sünnet	**İ**	Zeynüddin

1. *Hangileri ahlakın kaynaklarındandır?*

.....

2. *Hangileri ahlak konusundaki erdemlerdendir?*

.....

3. *Hangileri ünvanı Hüccetülislam olan filozofla ilgilidir?*

.....

4. *Hangileri Kınalızade Ali Efendi ile ilgilidir?*

.....

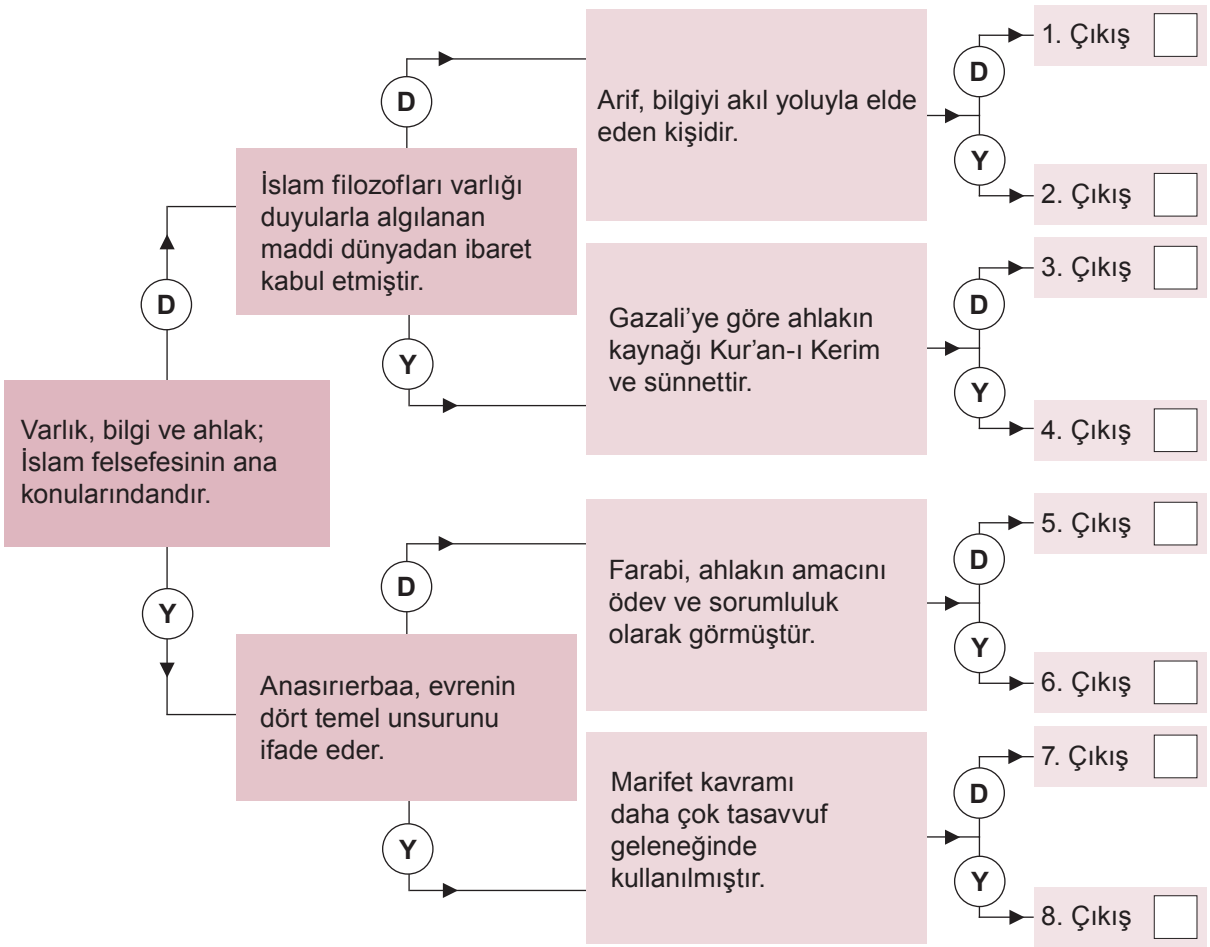
Yandaki karekodu kullanarak cevaplara ulaşabilirsiniz.

Farklı Kaydet

Ünitede öğrendiğiniz temel bilgileri kısaca bu alana not edebilirsiniz.

Ölçme ve Değerlendirme Soruları

1. Aşağıdaki ifadelerin doğruluğunu (D) ya da yanlışlığını (Y) belirleyerek yönlendirici okları takip ediniz ve ulaştığınız çıkışı işaretleyiniz.

Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri verilen ifadelerden doğru olanlarla tamamlayınız.

adalet	cesaret	hakikat	anasırıerbaa
marifet	nefis terbiyesi	nefis tezkiyesi	sâni

2. Hikmet, cesaret ve iffetin dengesi ..... erdemini oluşturur.

3. Bilginin dış dünyaya uygunluğu, ... kavramıyla açıklanır.

4. Sezgi ve manevi deneyime dayalı bilgi ..... anlamına gelir.

5. Nefsi ıslah etme yolunda gösterilen gayret ..... olarak ifade edilir.

6. Toprak, su, hava ve ateş unsurları ..... olarak ifade edilir.

7. Allah'ın (cc) evreni benzersiz şekilde yaratması ..... kavramıyla ifade edilir.

Aşağıda verilen ifadelerin sonuna ilgili olduğu kavrama ait harfi yazarak ifadelerle kavramları eşleştiriniz.

8.	Evreni hareket ettiren ve kendisi hareket etmeyen ilk neden	
9.	Varlığı kendinden olan ve yokluğu düşünülemeyen varlık	
10.	Varlığı her şeyi kuşatan, tek bir hakikat olarak ele alan sistematik düşünce geleneği	
11.	Bilgiyi manevi arınma ve sezgi yoluyla edinen kişi	
12.	Şefkat gösterme, acıma, yumuşak huylu olma.	

A	Âlim
B	Arif
C	İlk muharrik
Ç	Marifet
D	Merhamet
E	Vacibülvücut
F	Vahdetivücut

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplandırınız.

13. İslam filozoflarının varlık konusunu felsefenin temel meselesi olarak görmelerinin nedenlerini açıklayınız.

.....

.....

14. Farabi'nin "ilk muharrik" anlayışından hareketle varlık görüşünü açıklayınız.

.....

.....

15. İslam felsefesinde bilgi ile hakikat arasındaki ilişkiyi açıklayınız.

.....

.....

16. Ahlak ile özgür irade arasındaki ilişkiyi örnek vererek açıklayınız.

.....

.....

17. İslam ahlak felsefesinde "ölçülülük" kavramının önemini açıklayınız.

.....

.....

18. İbni Sina'nın varlık anlayışında "zorunlu varlık" ile "mümkün varlık" arasındaki farkı örnek vererek açıklayınız.

.....

.....

19. Âlim ve arif kavramlarını bilgi edinme yolları bakımından karşılaştırınız.

.....

.....

20. İslam filozoflarının ahlakla ilgilenmesinin nedenleri nelerdir? Örneklerle açıklayınız.

.....

.....

Aşağıdaki çoktan seçmeli soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

21. Aşağıdaki tabloda bazı filozoflar ve onların ahlak görüşleri verilmiştir.

Filozof	Görüş
Farabi	Ahlakın amacı mutluluk ve akli yetkinleşmedir.
İbni Sina	Ahlakın amacı Allah'ın (cc) rızasına ulaşmaktır.
Gazali	Akıl, insanın arzu ve öfke güçlerini dengelemelidir.
İbni Miskeveyh	Hikmet, cesaret ve iffet dengesinden adalet doğar.

Buna göre tablodaki bilgilerin doğru olması için hangi filozofların isimlerinin yerleri değiştirilmelidir?

A) Farabi - Gazali
B) İbni Sina - Gazali
C) Farabi - İbni Sina
D) Gazali - İbni Miskeveyh
E) İbni Sina - İbni Miskeveyh

22. Okul dergisi için ahlaka dair bir bölüm hazırlayan Mahmut, ahlakın amacını araştırır. Araştırma sırasında bir İslam filozofunun "Üzüntüleri kontrol altına almak ve metanetli olmak erdemli insanın özelliğidir." görüşünü savunduğunu öğrenir.

Buna göre Mahmut'un görüşünü okuduğu filozof aşağıdakilerden hangisidir?

A) Kindi
B) Gazali
C) İbni Miskeveyh
D) Kınalızade Ali Efendi
E) Muhyiddin İbnülarabi

23. Bir doğa bilimci, evrendeki hassas ekosistem dengesini anlatırken şu ifadeleri kullanır:

"İnsan, doğadaki diğer canlılar gibi sadece çevreye uyum sağlayan edilgen bir varlık değildir. Aksine, aklı ve iradesiyle doğayı değiştirme, dönüştürme ve hatta yok etme gücüne sahip tek aktördür. Bu güç, insana diğer hiçbir canlıda olmayan 'evrensel bir koruyuculuk' yükümlülüğü getirir."

Bu doğa bilimcinin yaklaşımı doğrultusunda insanın evrendeki konumu ve ahlaki sorumluluğu ile ilgili aşağıdaki yargılardan hangisine ulaşılabilir?

A) İnsanın ahlaki sorumluluğu kendi türünün devamını sağlama amacıyla sınırlıdır.
B) İnsanın evrendeki görevi, doğal kaynakları kendi konforu için verimli şekilde organize etmektir.
C) Ahlaki sorumluluk, insanın doğa karşısındaki çaresizliğinden doğan bir savunma mekanizmasıdır.
D) Evrendeki ayrıcalıklı konumu ve dönüştürücü gücü, insanı tüm varlığa karşı ahlaken sorumlu tutar.
E) Doğanın kendi içindeki işleyişi insanın ahlaki eylemlerinin etkisini önemsizleştirir.

24. Kerem sokakta yürürken yerdeki plastik şişeleri toplayıp geri dönüşüm kutusuna atmayı alışkanlık edinmiştir. Arkadaşları ona neden bu kadar zahmete girdiğini sorduğunda Kerem şu cevabı verir:

"Ben, evrenin sorumluluk taşıyan bilinçli bir parçasıyım. Eğer bastığım toprağa, soluduğum havaya ve benden sonra gelecek olan nesillere karşı hoyratça davranırsam, insan olma onurumu ve evrendeki asil konumumu kaybetmiş olurum."

Kerem'in bu tutumu ve açıklaması, ahlaki davranış ile günlük hayat ilişkisi bağlamında aşağıdakilerden hangisini doğrudan örneklendirir?

A) Ahlaki eylemin amacının bireysel mutluluğu artırmak olduğunu
B) Kişinin evrendeki konumumun farkında olmasının, günlük hayatta ona pratik sorumluluklar yüklediğini
C) Geleneksel ahlak kurallarının modern şehir hayatında işlevini tamamen kaybettiğini
D) Yazılı kanunların ve ceza uygulamalarının bireyleri erdemli davranmaya zorladığını
E) Toplumdan onay alma arzusunun bireysel ahlak üzerindeki belirleyici etkisini

25. İslam inancında "emanet" kavramı, insanın evrende üstlendiği ahlaki ve akli sorumluluğu ifade eder. Evrendeki dağlar, taşlar ve diğer varlıklar bu ağır yükü yüklenmekten çekinirken, irade ve akıl sahibi olan insan bu sorumluluğu kabul etmiştir. Bu arka plana göre insan, yeryüzünde düzeni korumak, adaleti sağlamak ve iyiliği yaymakla görevli bir "halife" konumundadır.

Bu metinden hareketle aşağıda verilen günlük yaşam pratiklerinden hangisi insanın evrendeki "emanet" bilincine ve ahlaki konumuna uygun <u>değildir</u>?

A) Bir doktorun, insanlığa fayda sağlamak amacıyla tıbbi tedavi yöntemleri geliştirmesi
B) Bir çiftçinin, toprağın verimliliğini uzun vadede korumak için nöbetleşe ekim yapması
C) Bir öğretmenin, sınıfındaki öğrenciler arasında ayrım yapmaksızın hepsine eşit yaklaşması
D) Bir iş insanının, daha çok kişiye istihdam sağlamak ve toplumsal refahı artırmak için yatırım yapması
E) Bir yöneticinin sorumluluğu altında çalışan insanların sağlık ve güvenliğini göz ardı ederek karar alması

Üniteyle ilgili daha fazla soruya yandaki karekod üzerinden ulaşabilirsiniz.

Sonnot

1 bk. Enam suresi 76-78. ayetler.
2 bk. İbn Sînâ, *En-Necât*, çev. Şenel, 13-14.
3 bk. Çüçen vd., *Varlık Felsefesi*, 30-31.
4 bk. Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Ökten, 1-6.
5 bk. Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, 201.
6 bk. Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, 201.
7 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/149.
8 bk. Uludağ, "Kevn", 25/342.
9 bk. Turhan, "Kevn ve Fesad", 25/343.
10 bk. Çubukçu, "Türk Filozofu Farabi ve Düşüncesi", 275-276.
11 bk. Topaloğlu, "Sâni'", 36/106.
12 bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Macit vd., 135-142.
13 bk. Türker, *Varlık Nedir?*, 176-177.
14 bk. Sürmeli vd., "vahdetivücut", 376.
15 bk. Demirli, "Vahdet-i Vücûd", 42/431-433; Bedirhan, "Yeni Dönem Tasavvufu ve Vahdet-i Vücûd".
16 bk. Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa", 3/149.
17 bk. Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa", 3/149-150.
18 bk. Taşkent, *"Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik"*, 64-82.
19 bk. Fârâbî, *Harfler Kitabı*, çev. Türker, 141.
20 bk. Cevizci, "bilgi", 123.
21 *Güncel Türkçe Sözlük*, "epistemoloji".
22 bk. Cevizci, "bilgi", 123.
23 bk. Cevizci, "bilgi", 125.
24 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/152; Durusoy, "İbn Sînâ", 20/323; Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", 20/509.
25 bk. Kutluer, "İlim", 22/112-113.
26 bk. Aydın, Fârâbî'de Bilgi Teorisi, 170-175; Kaya, "Fârâbî", 12/152; Durusoy, "İbn Sînâ", 20/323-324.
27 bk. *Kubbealtı Lugatı*, "âlim".
28 bk. Sürmeli vd., "Alîm", 15.
29 bk. Karagöz, *esma-i hüsna*, 222.
30 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "arif".
31 bk. Sürmeli vd., "arif", 21.
32 bk. Uludağ, "Ârif", 3/361.
33 bk. Taylan, "Bilgi", 6/158.
34 bk. Kutluer, "İlim", 22/109.
35 bk. Kutluer, "İlim", 22/113.
36 bk. Sürmeli vd., "marifet", 223.
37 bk. Uludağ, "Mârifet", 28/54-55.
38 bk. Taylan, "Bilgi", 6/160.
39 bk. Taylan, "Bilgi", 6/160.
40 bk. Çağrıcı, "Hakikat", 15/177.
41 bk. Taylan, "Bilgi", 6/157.
42 bk. Çağrıcı, "Hakikat", 15/177-178.
43 bk. Aydın, *Fârâbî'de Bilgi Teorisi*, 170-175; Kaya, "Fârâbî", 12/152.
44 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/152.
45 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/323-324.
46 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/323-324.
47 bk. İbn Sînâ, *En-Necât*, çev. Şenel, 151-152.
48 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "ahlak".
49 *Güncel Türkçe Sözlük*, "etik".
50 bk. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 56-60.
51 bk. Kaya, "Aristo", 3/377.
52 bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Babür, 14.
53 bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Babür, 21.
54 bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/50.
55 bk. Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. İskenderoğlu - Arkan, 16-86.
56 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/153.
57 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/327.
58 bk. Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. İskenderoğlu - Arkan, 28-86.
59 bk. Çağrıcı, "Ahlâk", 2/1; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. İskenderoğlu - Arkan, 16-86; Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-501.
60 Nahl suresi 90. ayet.
61 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned*, 2/381.
62 bk. Özturan, *Akıl ve Ahlak*, 6.
63 bk. Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, 267-289.
64 bk. Çağrıcı, "Ahlâk", 2/1; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. İskenderoğlu - Arkan, 16-86; Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-501; Özturan, *Akıl ve Ahlak*, 6; Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, 267-289.
65 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/153; Altaş, "Fârâbî".
66 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/153; Altaş, "Fârâbî".
67 bk. Kaya, "el-Medînetü'l-Fâzıla", 28/318.
68 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/327-329; Üçer, "İbn Sînâ".
69 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/327-329; Üçer, "İbn Sînâ".
70 bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-505; Kaya, "Gazzâlî".
71 bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-505; Kaya, "Gazzâlî".
72 bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-505; Kaya, "Gazzâlî".
73 bk. Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20/205-207; Tiryaki, "İbn Miskeveyh"; Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 91-93; Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, 53.
74 bk. Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi".
75 bk. *Kubbealtı Lugatı*, "nefis".
76 bk. Sürmeli vd., "tezkiye", 367.
77 bk. Kaya, "Fârâbî", 12/153; Altaş, "Fârâbî"; Durusoy, "İbn Sînâ", 20/327-329; Üçer, "İbn Sînâ"; Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/500-505; Kaya, "Gazzâlî"; Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20/205-207; Tiryaki, "İbn Miskeveyh"; Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", 25/416-417; Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi".
78 bk. Çağrıcı, "Ahlâk", 2/1-9; Poyraz, "Ahlak"; Çağrıcı, "İslam ahlakı".
79 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "erdem".
80 bk. Çağrıcı, "Fazilet", 12/269-270.
81 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "adalet"; "cesaret"; "cömertlik"; "doğruluk"; *Kubbealtı Lugatı*, "iffet"; "tevazu"; Sürmeli vd., "hikmet", 138; "sabır", 314; "merhamet", 231.

3. ÜNİTE

İSLAM FELSEFESİNDEKİ TEMEL EKOLLER

3.1. Meşşai Felsefe
3.2. İşrak Felsefesi

▶ **Anahtar Kavramlar**

- **işrak**
- **meşşai**

▶ **Bu ünitede sizlerden**

- meşşai felsefeyle ilgili konuları müşahede edebilmeniz,
- işrak felsefesi hakkında bilgi toplayabilmeniz

beklenmektedir.

Ünite Dosyası

Ünite Sunusu

Başlarken

İslam düşünce dünyası, tarih boyunca farklı coğrafya ve kültürlerde şekillenerek zengin bir miras oluşturmuştur. Bu birikim, düşünsel çeşitliliği artırarak canlı bir felsefi ortamın oluşmasına imkân tanımıştır. Böyle bir ortam, İslam felsefesindeki temel ekollerin ortaya çıkmasına ve süreklilik kazanmasına zemin hazırlamış; bu sayede farklı düşünce akımları İslam dünyasında bir arada varlığını sürdürebilmiştir.

1. İslam felsefesindeki temel ekoller hakkında neler biliyorsunuz? Arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. İslam felsefesindeki temel ekollerle söz konusu çeşitlilik arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

3.1. Meşşai Felsefe

Konuya Başlarken

İslam medeniyetinin gelişim sürecinde yaşanan siyasi ve kültürel genişleme, İslam düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Fetihlerle birlikte coğrafi sınırlar genişlemiş; İslam dünyası farklı milletler, kültürler ve entelektüel geleneklerle temas kurmuştur. Yaşanan bu temasın bir sonucu olarak felsefi eserler tercüme edilmeye başlanmış ve yoğun felsefi tartışmalar yapılmıştır. Bu gelişmeler, yeni fikir ve kavramların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, farklı düşünce akımlarının ve İslam felsefesindeki temel ekollerin şekillenmesini sağlamıştır. Aynı süreçte, dinî ilimler alanında da pek çok eser kaleme alınmış ve bu alan sistemli bir yapıya kavuşmuştur. İslam filozofları da özgün çalışmalarıyla bu sürece katkıda bulunmuşlardır.

1. Felsefi ekollerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan faktörler neler olabilir?
2. Meşşai felsefenin gelişimine katkı sağlayan filozoflar hakkında neler biliyorsunuz? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

ekol

Bir bilim, sanat kolunda veya felsefi düşüncede ayrı nitelik ve özellikleri bulunan yöntem veya akım; okul.

(bk. Güncel Sözlük, "ekol")

İslam felsefesi içinde gelişen çeşitli ekollerden biri akla verdiği önemle öne çıkan meşşai felsefedir. Arapçada "yürümek" anlamına gelen "meşy" kökünden türeyen **meşşai** kelimesi "çok yürüyen" demektir. Bu kavram Aristoteles'in düşüncelerini temel alan filozofları ifade etmek için kullanılır.[1] Ekolün bu adı alması, Aristoteles'in derslerini yürüyerek anlattığına dair rivayete dayanır[2] *(Görsel 3.1)*.

Meşşai felsefe, İslam düşüncesini merkeze alırken yöntem olarak Aristoteles geleneğini takip etmiş, bunun yanı sıra Platon ve Yeni Platoncu düşünceden etkilenmiştir.[3] Bu ekolün filozofları, Yunan felsefesini taklit etmemiş, bu birikimi özgün katkılarla geliştirmişlerdir. Özellikle din ile felsefe arasındaki uyumu ortaya koyma çabası ve varlıkların sebeplerini akıl yoluyla açıklama gayreti, ekolün temel amaçları arasında yer almıştır. Kindi ile başlayan meşşailik, Farabi ile sistemli bir yapıya kavuşmuş, İbni Sina ile gelişimini sürdürmüştür. Endülüs'te ise İbni Bacce ve İbni Rüşd gibi isimler tarafından temsil edilmiştir. Tüm bu filozofların ortak özelliği, aklı merkeze alan sistematik bir yol izlemeleri, ruhun bağımsız bir cevher olduğu fikrini kabul etmeleridir. Onlar sınırlı ve sonlu bir evren fikrine sahip olup boşluk fikrini reddetmişlerdir.[4] Akla verilen bu önem, bilginin temellendirilmesinde rasyonel yöntemlerin benimsenmesini sağlamıştır. Böylece felsefi meseleler, belirli bir yöntem ve disiplin çerçevesinde ele alınmıştır. Bu yaklaşım, İslam düşüncesinde felsefenin kurumsallaşmasına önemli katkıda bulunmuştur.[5] Meşşai filozofların bazı özellikleri şöyle sıralanabilir.

Görsel 3.1: *Aristoteles'i öğrencilerine ders anlatırken gösteren resim (Temsilî)*

Bilgi Görseli 3.1: *Meşşai filozofların bazı özellikleri*[6]

Meşşai filozoflar mantıktan metafiziğe, tabiat ilimlerinden siyasete, fizikten biyoloji ve tabii ilimlere kadar geniş bir alanda eserler ortaya koymuşlardır. Yaptıkları çalışmalarla kendi dönemlerinin ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmamış, sonraki bilim ve felsefe çalışmalarına da kaynaklık etmişlerdir.[7]

1. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Soralım*
Amaç	*Meşşai felsefeyle ilgili merak ettikleri konular hakkında sorular sorabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Meşşai felsefeyle ilgili merak ettiğiniz konuları belirleyiniz ve aşağıdaki noktalı alana yazınız.*
   - .....
   - .....
2. *Meşşai felsefeyle ilgili belirlediğiniz bir konu hakkında küçük bir kâğıda soru yazınız.*
3. *Kâğıdınızı öğretmeninizin hazırladığı soru kutusu ya da soru poşetine atınız.*
4. *Kutudan rastgele seçtiğiniz on soruyu öğretmeninizin rehberliğinde cevaplayınız.*
5. *Arkadaşlarınızın görüşlerini dinleyerek varsa yorumlarınızı paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Bir filozofun meşşai olarak kabul edilmesi Aristoteles'in mantık, metafizik, fizik ve tabiat ilimleri alanındaki eserleri üzerine çalışmasına bağlıdır. Bu çalışmalar; açıklama, tefsir ve özet türlerinde olabileceği gibi bağımsız eserler olarak da kaleme alınabilir. Ancak filozofların Aristoteles öğretisini benimseme ve yorumlama biçimi birbirinden farklıdır. Örneğin Kindi'nin varlık anlayışı yoktan yaratma çerçevesinde şekillenirken Farabi ve İbni Sina sudur teorisini benimsemiştir.[8]

Meşşai filozoflar, Aristoteles felsefesini İslam kültürüyle sentezleyerek özgün bir felsefi sistem geliştirmişlerdir. Ele aldıkları konuları İslam ilkeleri doğrultusunda değerlendirmişler, aykırı gördükleri görüşleri ise eleştirmişlerdir. Bu nedenle bazı konularda Antik Yunan düşüncesinden farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Meşşai felsefenin özgün şekilde ele aldığı başlıca konular arasında din-felsefe ilişkisi, peygamberlik anlayışı, Tanrı tasavvuru, evren anlayışı, insan, nefis, akıl ve özgürlük yer almaktadır. Bu bağlamda Kindi'nin Allah (cc) tasavvuru, Farabi'nin sudur teorisi ve İbni Sina'nın uçan adam delili önemli örneklerdir.[9]

ezel

Allah'ın (cc) başlangıcı olmayan varlık olması.

(bk. Kılavuz, "Ezel", 12/49)

hudus

Varlıkların ve evrenin yoktan var edilmesi, bir zamanlar yokken sonradan Allah (cc) tarafından yaratılması ve Allah'ın (cc) başlangıcı olmayan bir varlık olması.

(bk. Topaloğlu, "Hudûs", 18/304-305)

Kindi'nin Allah (cc) Tasavvuru

Felsefenin temel problemlerinden biri olan varlık konusu üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Fizik ile metafiziği birbirinden ayıran Kindi, özellikle ezelîlik, hareket, zaman ve mekân kavramları üzerinde durmuştur. Aynı zamanda "Gerçek Bir" kavramını incelemiştir. Kindi bu kavramı Yeni Platoncu gelenekten almış, İslam'ın irade sahibi ve yoktan yaratan Allah (cc) anlayışına uygun biçimde yeniden yorumlamıştır. Gerçek Bir; ilk olan, varlığı yaratan ve tüm varlıklara sebep olan ilk ilke demektir. Bu doğrultuda Kindi birçok eserinde yaptığı çıkarım ve çözümlemelerle Allah'ın (cc) varlığına dair deliller ileri sürmüştür.[10] Bu delilleri; madde, hareket ve zamanın yaratılmışlığı, âlemin sonlu ve sınırlı oluşu ile zamanın bir başlangıcının bulunmasına dayandırmıştır. Buna bağlı olarak Kindi'nin geliştirdiği deliller daha sonra hudus delili, vahdet (birlik)-kesret (çokluk) delili ve nizam delili olarak isimlendirilmiştir. Kindi, Allah'ın (cc) varlığını âlemin yaratılmışlığı üzerinden temellendirdiği hudus delilini iki açıdan ele alır.[11]

"Bir şey kendisinin sebebi olamaz." düşüncesini temel alarak her var olanın başka bir varlık tarafından meydana getirildiğini savunur. Mantıktaki özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine dayanarak hiçbir varlığın kendi varlığının sebebi olamayacağını ileri sürer. Sebepler dizisinin sonsuza dek sürmesi imkânsız olduğundan tüm var olanların kaynağı olan bir "İlk Sebep"te durmak zorunluluktur. Bu ilk sebep de Allah'tır (cc).

"Hiçbir nitelik sürekli olarak sonsuz olamaz." düşüncesinden yola çıkarak var olan her şeyin sınırlı ve sonlu yaratıldığını ileri sürer. Âlem de ölçülebilir ve niceliksel bir yapıya sahip olduğundan sonlu kabul edilir. Sonlu ve sınırlı olan her yapı, zorunlu olarak bir yaratıcıyı, Allah'ı (cc) işaret eder.

Bilgi Görseli 3.2: *Kindi'nin hudus delilinin özellikleri*[12]

Kindi, âlemdeki vahdet ve kesret dengesinden hareketle ilk sebebin Allah (cc) olduğunu savunmuştur. Ona göre âlem ve onu oluşturan varlıklar hem bir bütün oluşturur hem de çokluk içerir. Örneğin yıldızlar, canlılar ve atomlar duyularla algılanan çokluğu oluştururken bu unsurların içindeki evrensel düzen ve amaçlılık akılla kavranan birliği ifade eder. Bu düzenin tesadüfen ortaya çıkması mümkün değildir. Ayrıca bu varlıkların varlık sebeplerinin de kendilerinden kaynaklanması düşünülemez. Varlıkların sebepleri kendileri olsaydı, âlemde sonsuza kadar uzanan bir neden-sonuç zinciri bulunması gerekirdi ki bu durum mantıksal olarak mümkün değildir. Bu nedenle vahdet ve kesret dengesinin kaynağı, bu bütünlüğün dışında yer alan tek bir "İlk Sebep"tir. Bu sebep ise hiçbir çokluk içermeyen mutlak birlik sahibi Allah'tır (cc).[13]

Kindi, her yönetenin bir yöneticisi, her failin bir faili, her evvelin bir evveli ve her sebebin bir sebebinin mevcut olduğunu belirtmiştir. Ona göre âlemdeki nizam ve tertip, olayların birbirini etkilemesi, sürekli oluş ve bozuluş süreciyle her değişen varlığın belirli oranlar içinde yeni bir hâl alması, kâinatta güçlü bir yönetim ve hikmetin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu durum, her düzenin bir düzenleyicisinin olması gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Aynı şekilde Ay ve Güneş'in belirli ölçülere göre hareket etmesi, gezegenlerin düzenli sıralanışı, gece ile gündüzün uyumlu işleyişi de bu düzenin tesadüfi olamayacağını göstermektedir. Bu gözlemler Kindi'yi bu düzeni kuran varlığın irade ve kudret sahibi olması gerektiği sonucuna götürmüştür[14] *(Görsel 3.2).* Kindi bu varlığın Allah (cc) olduğunu ifade etmiştir. Böylece âlemin genel yapısı ve varlıklardaki bütünsel uyumu nizam delili çerçevesinde Allah'ın (cc) varlığına güçlü bir delil olarak ortaya koymuştur.

Görsel 3.2: *Gündüz ve gecenin sıralanışı, evrendeki düzen ve uyuma örnektir.*

Farabi'nin Sudur Teorisi

Farabi, Tanrı-âlem ilişkisini klasik yaratma anlayışından farklı yorumlayarak İslam felsefesine özgün bir katkı sunmuştur. Bu yaklaşımı hem çağdaşlarını hem de kendisinden sonra gelen düşünürleri derinden etkilemiştir. Farabi'nin geliştirdiği bu yaratma modeli sudur teorisi olarak bilinir. Söz konusu teoriyle Farabi, ezelî olanla sonradan olanı, değişmeyenle değişeni, "Bir" ve "Mutlak Varlık"la mümkün varlıklar arasındaki ilişkiyi temellendirmeyi hedeflemiştir. Bu bakış açısıyla bütün âlemi hiyerarşik bir sistem içinde yorumlamıştır. Sudur teorisine göre ilk ve zorunlu varlık olan Allah (cc), her türlü iyiliğin, güzelliğin ve yetkinliğin mutlak kaynağıdır. Bununla birlikte Allah (cc), âlemdeki diğer varlıklar gibi belirli bir amaç doğrultusunda hareket etmez. Bu nedenle âlem, O'ndan doğal bir zorunlulukla taşarak sudur yoluyla meydana gelmiştir. Bu zorunluluk, mantıksal bir mecburiyetten çok, Allah'ın (cc) zorunlu varlık olmasının gereğidir. Âlemin Allah'tan (cc) sudur etmesi, "Bir'den ancak bir çıkar." ilkesiyle açıklanır. Buna göre Allah'ın (cc) kendisini bilmesi sonucunda "ilk akıl" meydana gelir. Ardından diğer varlıklar, bu hiyerarşik düzen içinde aşama aşama varlık kazanır.[15]

Görsel 3.3
İslam kozmolojisinde gök küreleri (Temsilî).

Farabi'nin sudur teorisinde Allah (cc), ilk aklı var eden "ilk ilke"dir. Bu sistemde varlığın meydana gelişi, akılların düşünme eylemine dayalı hiyerarşik bir silsile içinde açıklanır. Sudur sürecinde her akıl, Allah'ı (cc) düşünmesiyle bir sonraki aklı; kendi mümkün varlığını düşünmesiyle de bir gök küresini (evren) meydana getirir. Bu temel ilke doğrultusunda ilk akıl, Allah'ı (cc) düşünmesiyle ikinci aklı; kendi mümkün varlığını düşünmesiyle birinci gök küresini meydana getirir *(Görsel 3.3)*. Ardından ikinci akıl benzer şekilde üçüncü aklı ve sabit yıldızlar (galaksi) küresini; üçüncü akıl ise dördüncü aklı ve Zuhal (Satürn) küresini meydana getirir. Süreç aynı düzen içinde devam ederek sırasıyla Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) ve Ay kürelerini ortaya çıkarır. Dokuzuncu aklın Ay küresini oluşturmasıyla bu aşama tamamlanır ve sistem, onuncu akıl olan faal akıl ile son bulur. Faal akıl, son aktarımla birlikte insan bilgisi ve peygamberlik ilhamının kaynağı olarak Farabi'nin sistemindeki en işlevsel akıldır. Böylece Ay üstü âlemde akıllar ve gök küreleri, Ay altı âlemde ise oluş ve bozuluş dünyası olmak üzere iki aşamalı bir kâinat tasavvuru ortaya çıkar.[16]

Bilgi Görseli 3.3: *Farabi'ye göre Ay üstü âlemin hiyerarşisi*[17]

Farabi'ye göre Allah (cc), faal aklı Ay altı âlemdeki oluş ve bozuluşu düzenlemek, maddelere suret vermek ve maddi dünyadaki varlıkları harekete geçirmekle görevlendirmiştir. Bu işlevi doğrultusunda faal akıl, Allah'ı (cc) düşünerek elde ettiği bilgiyi Ay altı âlemin akıl varlığı olan insanın zihinsel gelişimi için kullanır. Ayrıca Allah'tan (cc) aldığı bilgiyi insana aktaran Cebrail (as) ile özdeşleştirilmiş olup metafizik âlem ile insan arasında aracı bir konumdadır.[18] Böylece varlık düzeni, sudur zinciri içinde belirli bir hiyerarşiyle açıklanır ve Ay altı âlemdeki oluş ve bozuluş süreci faal akıl aracılığıyla anlam kazanır.

Farabi, sudur teorisini kendi döneminin kozmoloji bilgileri çerçevesinde oluşturmuştur. Bu nedenle Farabi'nin teorisi kendi yaşadığı dönem göz önünde bulundurularak değerlendirilir. Meşşai felsefede önemli bir yere sahip olan bu yaklaşım, Farabi'nin sisteminin temel unsurlarından biri olarak İslam felsefesi geleneğinde önemli bir yer tutar.

İbni Sina'nın Uçan Adam Delili

İbni Sina, ruh-beden ilişkisini felsefi sistemi içinde ele almıştır. Ona göre âlemde var olan her şey madde ya da şekil olarak vardır. Ruh da bedenin bir iç hareket ettiricisi niteliğinde olduğundan madde veya şekil ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu noktada İbni Sina, ruhun yetkin bir niteliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür. İnsanın ahlaklı bir varlık olabilmesi için bu yetkinliğin bedenî güçlere sahip olarak onu yönetmesi beklenir.[19] Ancak bu düşünce ruhun görevini ortaya koyarken nasıl bir şey olduğu hakkında bilgi vermez. İbni Sina'ya göre ruh, insanı insan yapan ve ona kimlik kazandıran manevi özdür. O, ruhun maddi bir cisim olduğu yönündeki eski görüşlere karşı çıkmıştır. Ruhun bedenden bağımsız, gayrimaddi bir cevher olduğunu kanıtlamak için uçan adam delilini geliştirmiştir.[20]

Görsel 3.4: *İbni Sina ruhun bedenden ayrı olduğunu uçan adam deliliyle anlatmıştır.*

İbni Sina'ya göre insanın bedensel duyumları ile ruhunun idrakleri birbirinden farklıdır. İnsanın gerçek "ben"i ruhu olduğu için ruh hem kendisini bilir hem de kendi bilgisinin farkındadır. Bu durum uçan adam deliliyle şu şekilde açıklanır: Bir adamın boşlukta aniden yaratıldığı ve hiçbir dış etkene maruz kalmadığı var sayılır. Bu adamın gözleri bağlıdır, kulakları duymaz ve organları birbirine temas etmeyecek şekilde boşlukta süzülmektedir *(Görsel 3.4)*. Dolayısıyla bu kişi, kendi bedenine dair hiçbir duyusal veriye sahip değildir. İbni Sina'ya göre bu durumdaki bir kişi, bedeninin ve organlarının varlığından habersiz olsa bile kendi varlığının bilincinde olmaya devam eder. Bu düşünceden hareketle İbni Sina, ruhun bedenden ayrı ve bağımsız bir varlık olduğunu savunur. Ona göre beden, ruh için bir araç ya da bir elbise hükmündedir. Aynı zamanda insanların bedenlerini kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görmeleri ise alışkanlıktan kaynaklanan bir yanılgıdır. Bir kimsenin giydiği elbiseyi zamanla kendisinin bir parçası gibi algılaması da aynı yanılgıya örnektir. Bu noktada İbni Sina bilgi, irade ve

eylemlerin ilkesi olan ruhun bedenle birlikte olsa da mahiyet olarak ondan ayrı, yalın, ölümsüz bir varlık olduğunu savunmuştur.[21]

Uçan adam deliliyle İbni Sina, ruhun da beden gibi bir varlığının olduğu ve ruhun bedensiz de kendisini bileceğini göstermeye çalışmıştır. Bu delil meşşai felsefenin ruh anlayışının örneğidir. İbni Sina ortaya koyduğu bu düşünceyle kendisinden sonra gelen birçok filozofu da etkilemiştir.

mahiyet

Somut bir varlığı, ne ise o yapan öz.

(bk. Görgün, "Mâhiyet", 27/336)

2. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Tartışalım*
Amaç	*Meşşai felsefeyle ilgili merak ettiği konuları inceleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Sınıfça üç gruba ayrılınız.*
2. *Grupça meşşai felsefeyle ilgili merak ettiğiniz konulardan birini seçiniz.*
3. *Seçtiğiniz konuyu öğretmen rehberliğinde inceleyiniz.*
4. *İncelediğiniz konuyu grup içinde arkadaşlarınızla tartışınız.*
5. *Yaptığınız inceleme ve tartışmalardan hareketle seçtiğiniz konunun temasını belirleyiniz ve ulaştığınız sonuçları gerekçeleriyle birlikte yazınız.*

   Tema

   .....

   .....

   .....

   .....

   .....

   .....

   Gerekçe

   .....

   .....

   .....

   .....

   .....

   .....

6. *Arkadaşlarınızın çıkarımlarını nezaket ve saygıyla değerlendiriniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam felsefesi tarihinde ele aldığı meseleler açısından önemli bir yere sahip olan meşşai filozoflar bazı konularda İslam âlimleri tarafından eleştirilmişlerdir. Bu eleştirileri yönelten âlimlerin başında Gazali ve Fahreddin Razi gelmektedir.

GAZALİ VE FAHREDDİN RAZİ'NİN MEŞŞAİ FİLOZOFLARA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Tehâfütü'l-Felâsife

Gazali bu eseri 1095 yılında kaleme almıştır. Eser; bir giriş, dört mukaddime, "İlahiyat" ve "Tabîiyyât" olmak üzere iki ana bölüm ve kısa bir hatimeden oluşmaktadır.

(bk. Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife", 40/313)

GAZALİ

Hakikat arayışında felsefeye yüzeysel bir ilgiyle yaklaşmamış, dönemin felsefi akımlarını sistemli biçimde inceleyerek bu disiplinleri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Filozofların ortaya koyduğu görüşlerin doğru ve yanlış noktalarını tespit etmeye çalışmıştır. Felsefeyi akli ilimler arasında kabul etmiş ancak onun hem dinle uyumlu hem de çelişen yönleri bulunduğunu belirtmiştir. Bu nedenle felsefi meselelerin ayrı ayrı ele alınması ve bunlara karşı eklektik bir yaklaşım geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Gazali, felsefeyi bütünüyle reddetmemiş; özellikle Farabi ve İbni Sina gibi düşünürlerin bazı metafizik görüşlerini felsefi bir yöntemle eleştirmiştir. Gazali'nin bu eleştirel tutumu, en belirgin biçimde *Tehâfütü'l-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eserinde görülür. Eserin adının Tehâfütü'l-Felsefe (Felsefenin Tutarsızlığı) yerine *Tehâfütü'l-Felâsife* olması, onun doğrudan felsefeye değil filozofların belirli görüşlerine yöneldiğini gösterir.[22] Gazali, bir düşünceyi tanıyıp anlamadan kabul veya reddetmenin mümkün olmayacağını vurgulamış; mantığı tüm ilimler için vazgeçilmez görmüştür. *Tehâfütü'l-Felasife*'den önce yazdığı *Makâsıdu'l-Felâsife* adlı eserinde meşşai felsefeyi tarafsız biçimde tanıtmış, ardından *Miyâru'l-İlm* ile yöntem konusunu ele almıştır. Böylece bilgi, yöntem ve eleştiri aşamalarından oluşan sistematik bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu çerçevede *Tehâfütü'l-Felâsife*, Gazali'nin bilgi-yöntem-tenkit şeklinde formüle edilebilecek felsefe anlayışının son aşamasını oluşturmuştur.[23] Gazali bu eserinde özellikle İslam meşşai filozoflarını ve Yeni Platoncu sudur teorisini eleştirmiştir. Eserde ayrıca filozofların bazı konulardaki delillendirmelerini yetersiz bulmakla birlikte eleştiriye açık olmayan görüşlerinde doğruluk payı bulunduğunu da ifade etmiştir. Gazali'nin eleştirdiği başlıca konular şunlardır: âlemin ezelîliği, sudur teorisi ve ruh-beden ilişkisi açısından ahiret anlayışı.

Gazali; âlemin zaman bakımından ezelî, varlık bakımından ise sonradan yaratılmış olduğu yönündeki görüşleri eleştirmiştir. Ona göre Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet, âlemin sonradan yaratıldığını kabul etmekte ve bu durum ilahi kitaplarda açıkça ifade edilmektedir. Bu nedenle Gazali, âlemin ezelî olduğu düşüncesinin meşşai felsefeye dinî kaynaklardan değil farklı felsefi yaklaşımlardan geçtiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Farabi ve İbni Sina'nın din ile felsefeyi uzlaştırmak amacıyla sudur teorisine başvurduklarını, âlemin varoluşunu bu teoriyle açıkladıklarını belirtmiştir. Gazali âlemin Allah (cc) tarafından yoktan yaratıldığını savunmuş, sudur teorisini karmaşık ve tutarsız bularak eleştirmiştir.[24]

Gazali'nin eleştirdiği bir diğer mesele ahiret hayatını yalnızca ruhsal bir varoluş olarak kabul edilmesidir. O, ruhun bedenden bağımsız ve ölümsüz bir varlık olduğu görüşünü kabul etmekle birlikte, ahiret hayatının yalnızca ruhsal değil aynı zamanda bedensel bir varoluş içerdiğini savunmuştur.[25] Gazali'nin görüş ve eleştirileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Gazali'nin Meşşai Filozofları Eleştirdiği Konular	Meşşai Filozofların Düşünceleri	Gazali'nin Eleştirileri
1. Âlemin Ezelîliği	Âlem ezelîdir, başlangıcı ve sonu yoktur. Allah (cc) âleme şekil verendir.	Allah (cc), âlemi yoktan yaratmıştır. Bu yaratılış zorunluluktan değildir.
2. Sudur Teorisi	Âlem, Allah'tan (cc) sudur ettiğinden dolayı O kendisini bilendir. Varlıkları tek tek bilmekten ziyade, varlık düzenini ve doğadaki genel yasaları bilir.	Allah (cc), âlemi yarattığından dolayı hem kendini hem de tek tek varlıkları ve olayları bilir.
3. Haşir	Ahirette diriliş bedenen değil ruhen olacaktır.	Ahirette beden-ruh dirilişi birlikte gerçekleşecektir.

Bilgi Görseli 3.4: *Gazali'nin, meşşai filozofların düşüncelerine yaptığı eleştiriler*[26]

doğ. 1149 Rey (İran)

öl. 1210 Herat (Afganistan)

Birçok ilim dalını öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. Bundan dolayı kendisi "allame" ünvanıyla da anılmıştır.

Çalışma alanları kelam, felsefe, tefsir ve fıkıh usulüdür. Meşşai felsefe üzerine yaptığı çalışmalarla da tanınmaktadır.

(bk. Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/89)

FAHREDDİN RAZİ

Gazali'nin yöntemini benimseyerek meşşai filozofları hem incelemiş hem de sistemli bir şekilde eleştirmiştir. "Bir'den ancak bir çıkar." ilkesini reddeden Razi, Allah'ın (cc) sonsuz iradesi ve kudreti gereği doğrudan çok sayıda varlığı yaratabileceğini savunmuştur. İbni Sina'nın felsefi yaklaşımından etkilense de onun sudur teorisi başta olmak üzere bazı görüşlerini eleştirmiştir. O, meşşai filozofların Allah'ın (cc) varlığını hudus deliliyle açıklamalarını tek başına yeterli görmemiştir. Allah'ın (cc) varlığının yalnızca evrenin mümkün oluşuna dayalı akıl yürütmelerle değil aynı zamanda keşif ve sezgi yoluyla da bilinebileceğini ileri sürmüştür. Bu noktada meşşai filozoflardan ayrılan Razi, bilginin kalp gözüyle de elde edilebileceği konusunda Gazali ile benzer görüşe sahiptir. Ancak Razi, son aşamada Kur'an-ı Kerim'de gaye ve nizam deliline işaret eden ayetleri, Allah'ın (cc) varlığını destekleyen kanıtlar olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Allah'ın (cc) âlemi yoktan var ettiği ya da onun idare edilişiyle ilgili düşüncelerin kesin bir sonuca kavuşturulmasının zor olduğunu ifade etmiştir.[27]

Razi'nin ruh anlayışı meşşai filozofların görüşünden farklıdır. O, ruhun maddi bir öze sahip olduğunu savunmuştur. Ancak ölümden sonra bedenin toprağa karışmasına karşılık ruhun yok olmayıp ruhlar âlemine gideceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Razi, insandaki benlik duygusunun ruhun varlığıyla ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Ona göre insanın "başım", "gözüm", "kalbim" gibi ifadelerle organlarını kendisine ait görmesi, benliğin ruhla bağlantılı olduğunu ortaya koyar.[28]

3. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Yazalım*
Amaç	*Meşşai felsefeyle ilgili inceleme sonuçları hakkında çıkarım yapabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Meşşai filozofların tartıştığı temel konular nelerdir? Düşüncelerinizi paylaşınız.*
2. *Aşağıdaki tezi gerekçeleriyle birlikte açıklayınız ve yazdıklarınızı arkadaşlarınızla tartışınız.*

   Tez: Meşşai felsefe, İslam felsefesine önemli katkılar sunmuş ve onu derinden etkilemiştir. Bu etkiler .....

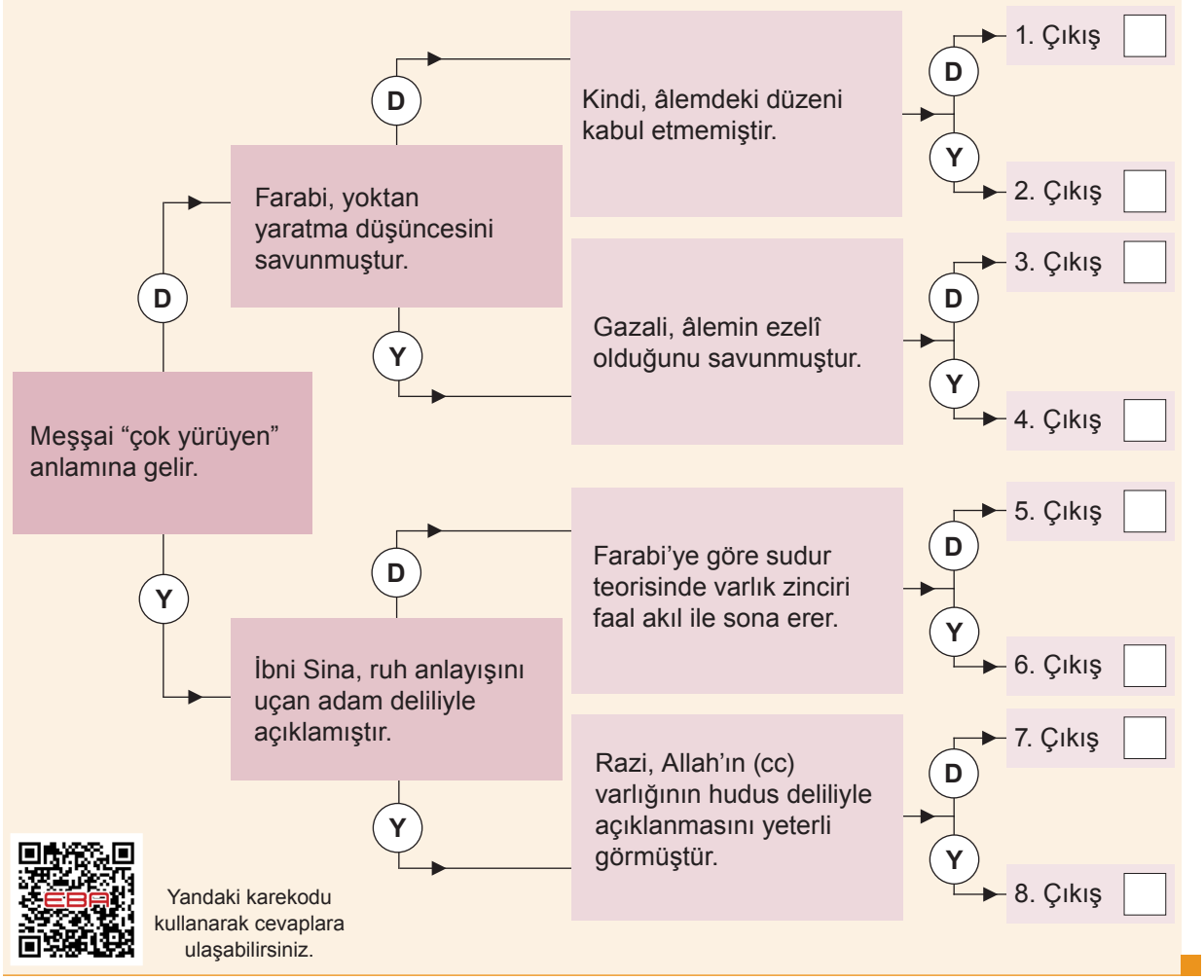
   .....

   .....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıda verilen bilgilerin doğruluğunu "D" ya da yanlışlığını "Y" belirleyerek yönlendirici okları takip ediniz ve ulaştığınız çıkışı işaretleyiniz.

Yandaki karekodu kullanarak cevaplara ulaşabilirsiniz.

Performans Görevi

Görev	*Meşşai Filozoflardan Birinin Tabiata İlişkin Görüşlerini Araştırarak Raporlaştırma ve Sunu Hazırlama*
Amaç	*Meşşai felsefeyle ilgili inceleme sonuçları hakkında çıkarım yapma*
Beceri	*Müşahede*
Süre	*Hazırlık/2 Hafta, Sınıf İçi Uygulama/1 Ders Saati*
Ürün	*Sunu*
Ölçütler ve Değerlendirme	*Bu çalışmada ortaya koyduğunuz ürün aşağıdaki ölçütlere göre Dereceli Puanlama Anahtarı'yla değerlendirilecektir.*

Kapsam: Konunun bütün yönleriyle ele alınıp alınmadığı

Dil ve Anlatım: Kullanılan dilin akıcılığı, anlaşılır olması, dil bilgisi kurallarına uygunluğu

İçeriğin Doğruluğu: Bilgilerin güvenilir, doğru ve bilimsel kaynaklarla desteklenmiş olması

Özgünlük: Sunumun başka eser veya araçlardan bire bir/doğrudan alınmaması, hazırlayanın yorumunu içermesi

Kaynakların Çeşitliliği: Tek bir kaynağa bağlı kalınmaması, çeşitli kaynaklardan yararlanılması

İşitsel ve Yazılı Materyal Kullanımı: Metni destekleyen görsel, tablo veya ek belgelerin uygun ve yerinde kullanılması

Yönerge: *Performans görevine başlamadan önce "Hazırlık Aşaması" ve "Sınıf İçi Uygulama Aşaması" bölümlerini okuyunuz. Uygulama adımlarını takip ederek görevinizi tamamlayınız.*

Hazırlık Aşaması

1. *Meşşai filozoflardan birinin tabiata ilişkin görüşleri konusunu araştırmak için öğretmen rehberliğinde güvenilir kaynakları (https://islamansiklopedisi. org. tr/, https://islamdusunceatlasi.org/, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/, edu.tr ve gov.tr uzantılı siteler, TDV İslâm Ansiklopedisi ve öğretmenin önereceği basılı eserler) belirleyiniz.*
2. *Belirlediğiniz güvenilir kaynaklardan 1. adımdaki konu hakkında bilgi toplayınız.*

Sınıf İçi Uygulama Aşaması

3. *Topladığınız bilgilerden hareketle özgün bir sunum hazırlayınız.*
4. *Sunumunuzun beş dakikayı geçmemesine dikkat ediniz.*
5. *Sunumunuzda faydalandığınız kaynaklara yer veriniz.*
6. *Hazırladığınız sunumu arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Not: *Yandaki karekodda verilen Dereceli Puanlama Anahtarı'nı inceleyiniz ve Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

3.2. İşrak Felsefesi

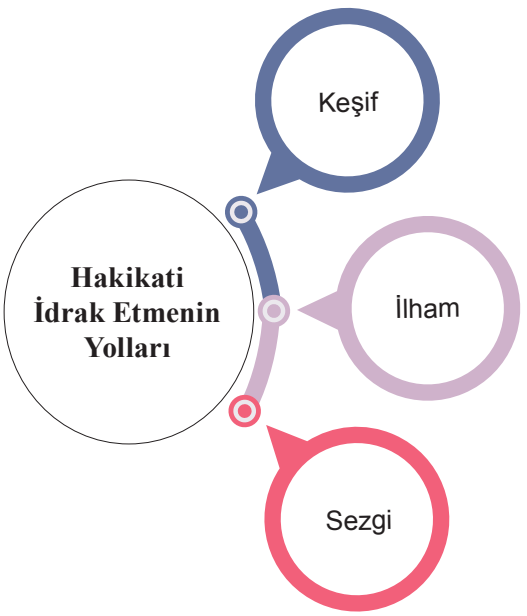
Konuya Başlarken

İslam dünyasında düşünce hayatı tek bir çizgide ilerlememiş, aynı dönemde farklı düşünce ekolleri bir arada varlığını sürdürmüştür. Farabi ve İbni Sina'nın görüşlerine karşı Gazali'nin sergilediği eleştirel yaklaşım, bu çeşitliliğin en somut göstergesidir. Bu çoğulcu yapı, düşünsel zenginliği artırmış ve İslam felsefesinde yeni ekollerin doğmasına zemin hazırlamıştır.

1. İnsan hakikate yalnızca akılla mı ulaşır? Görüşlerinizi gerekçelendirerek ifade ediniz.
2. İşrak felsefesinin gelişimine katkı sağlayan filozoflar hakkında neler biliyorsunuz? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

Görsel 3.5: *Sühreverdi tarafından yazılan Hikmetü'l-İşrâk'ın ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Kütüphanesi/İstanbul)*

Bilgi Görseli 3.5: *İşrak felsefesinde hakikati idrak etmenin yolları*

İşrak kelimesi şark (doğu)[29] kökünden türetilmiş olup sözlükte "güneşin doğuşu sırasındaki ışıma, aydınlanma, parlama, tan ağarışı" gibi anlamlara gelir.[30] Terim olarak ise akıl yürütmeye veya bir aracıya gerek olmadan bilginin doğrudan içe doğması, içsel aydınlanma, keşif ve manevi deneyime dayalı bilgi demektir. Varlık açısından işrak, akli nurların yansımasıyla varlığın ortaya çıkıp gerçeklik kazanmasıdır.[31]

Sühreverdi tarafından sistemleştirilen işrak felsefesi, İslam düşünce geleneğinde kendine özgü bir ekoldür.[32] İslam dünyasının en önemli felsefi akımlarından biri sayılan[33] bu ekol, farklı düşünce sistemlerini birleştiren eklektik yapısıyla işraki felsefe veya nur felsefesi olarak da anılır.[34] Sühreverdi'nin eserlerinden biri olan *Hikmetü'l-İşrâk* (İşrak Felsefesi) bu ekolün temel kaynağıdır *(Görsel 3.5)*. Bu eserde benimsenen sudur teorisi, ana fikir itibarıyla Farabi ve İbni Sina felsefesinde ortaya konan teoriyle büyük ölçüde örtüşür. Fakat Sühreverdi bunu ışık metafiziğiyle özgün bir şekilde yeniden kurmuştur.[35]

İşrak felsefesi, Doğu medeniyetine özgü bir felsefe geleneği olarak şekillenmiş ve kendini başta meşşai felsefe olmak üzere mevcut bazı geleneklere eleştirel bir yaklaşım içinde konumlandırmıştır. Ancak beslendiği kaynaklar ve konumlandığı felsefi alan dikkate alındığında meşşai gelenekten de yararlandığı görülür.[36] Hakikati idrak etmenin yolu olarak keşif, ilham ve sezgiyi esas alan bu felsefi ekolde[37] güneşin doğudan doğarak her şeyi aydınlatması örneğiyle ışığın ve aydınlanmanın kaynağının doğu olduğu sembolik biçimde dile getirilir.[38] İşrak felsefesine göre akıl yalnızca bir ölçü olup kavrayışın sınırlarını belirler. Bu anlayışa göre akıl, hakikatin özüne ulaşmada yetersiz kalır; ilahi hakikatleri idrak etmenin tek yolu ise sezgi olarak kabul edilir.[39]

İşrak felsefesinde hakikate ulaşma yolları meselesi, Sühreverdi tarafından daha sistemli bir biçimde ele alınmıştır. O, hakikate ulaşmanın birbirini tamamlayan iki yolu olduğunu belirtir. Bunların ilki nazar (akıl yürütme) ve tefekküre dayanan "bahs"; diğeri de kulluk, çile çekme ve ahlaki arınmada en yüksek düzeye ulaşmayı ifade eden "teellüh"tür. Düşünmeye ve araştırmaya muhtaç olmadan keşif yoluyla hakikatin bilgisine ulaşma düzeyine yükselmiş olana "müteellih" denir. Bahs ve teellüh yöntemlerini kullanmaları bakımından hakikati arayanlar üç gruba ayrılır.[40]

1. Müteellih	2. Hakîm	3. Müteellih Hakîm
Teellühü esas alıp bahse önem vermeyenler	Bahsi esas alıp teellühü ihmal edenler	Teellüh ve bahs yollarından her ikisini de birlikte takip edenler
Çoğu sufi bu gruptadır.	Aristoteles, Farabi, İbni Sina gibi filozoflar bu gruptadır.	En yüksek mertebedir. Bu gruptakilerin sayısı azdır. Sühreverdi kendisinin bu grupta olduğunu ileri sürer.

Bilgi Görseli 3.6: *Bahs ve teellüh yöntemlerini kullanmalarına göre hakikati arayanların grupları*

doğ. 1154 Sühreverd (İran)

öl. 1191 Halep (Suriye)

İşrak felsefesinin kurucusu kabul edilir. Şeyhülişrak ünvanıyla tanınır.

Çalışma alanları felsefe, mantık, kelam ve tasavvuftur.

(bk. Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", 38/36-40)

ŞEHABEDDİN SÜHREVERDİ

Hakikate ulaşmada bahs ve teellüh yöntemlerinin birlikteliğini felsefesinin merkezine koyar. Ona göre teellüh yoluna girerek manevi keşiflere yönelen bir kimse eğer bahs gücünü elde edememişse eksik kalmış sayılır.[41] Hakikate erişmenin en güvenilir yolu ise bahs ve teellühü birlikte kullanan işraki yöntemdir.[42]

Sühreverdi'nin düşünceleri farklı kültür ve geleneklerden beslenmiştir. Onun felsefesinde Hermetizm ekolü, Pisagor, Platon ve Aristoteles'in fikirleri ile Yeni Platonculuk ve İran kültürünün etkisi açıkça görülür. Melek, nur, ışık ve karanlık kavramları işrak felsefesinin temel kategorileri arasında yer alır. Ayrıca Sühreverdi tasavvuf geleneğinden ve başta İbni Sina olmak üzere meşşai filozoflardan önemli ölçüde faydalanarak özgün bir sentez oluşturmuştur.[43]

Sühreverdi'ye göre yeryüzü, teellüh bakımından yetkinlik kazanmış kişilerden hiçbir zaman yoksun kalmaz. Buna karşılık teellühten yoksun olup sadece araştırma yönteminde derinleşen kişi, Yüce Allah'ın arzında liderliğe ulaşamaz. Halifelik makamı, ilhama dayalı bilgileri alabilmeyi gerektirir. Bu nedenle gerçek liderlik yalnızca teellüh yoluyla yetkinlik kazananlara aittir.

Sühreverdi'nin epistemolojisi yalnızca akli çıkarımların sınırlarında kalmayan, aynı zamanda varlığın doğrudan tecrübe edilmesini mümkün kılan bütüncül bir bilgi anlayışına dayanır. Bu nedenle işraki yöntem, hem teorik tutarlılığı hem de sezgisel derinliği bir araya getirerek insanı varlığın özüne yaklaştırır. Hakikate ulaşmak burada yalnızca düşünsel bir faaliyet değil aynı zamanda ahlaki ve ontolojik bir yetkinleşme sürecidir.[44]

4. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Bilgi Toplayalım*
Amaç	*İşrak felsefesiyle ilgili ulaştığı bilgileri doğrulayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Verilen soruları cevaplayınız.*
   - *Aynı dönemde farklı görüşlerin bir arada bulunmasının İslam düşünce hayatına etkileri neler olmuştur?*
   - *İşraki aydınlanma ifadesi size neyi çağrıştırıyor?*
   - *İşrak felsefesinin eklektik bir yapıda olması ne demektir?*
   - *Sizce "Işık doğudan gelir." sözü ile işrak felsefesi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?*
2. *Cevaplarınızı öğretmen rehberliğinde arkadaşlarınızla paylaşınız.*
3. *Kendi cevaplarınız ile arkadaşlarınızın verdiği cevapları karşılaştırınız.*
4. *Öğretmen rehberliğinde işrak felsefesiyle ilgili bilgilere ulaşabileceğiniz araçları (https://islamansiklopedisi.org.tr/, https://islamdusunceatlasi.org/, gov.tr ve edu.tr uzantılı siteler ile öğretmenin tavsiye ettiği kitaplar) belirleyiniz.*
5. *Belirlediğiniz araçları kullanarak işrak felsefesi hakkında araştırma yapınız.*
6. *Elde ettiğiniz bilgileri öğretmen rehberliğinde doğrulayınız.*
7. *Doğruladığınız bilgileri aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

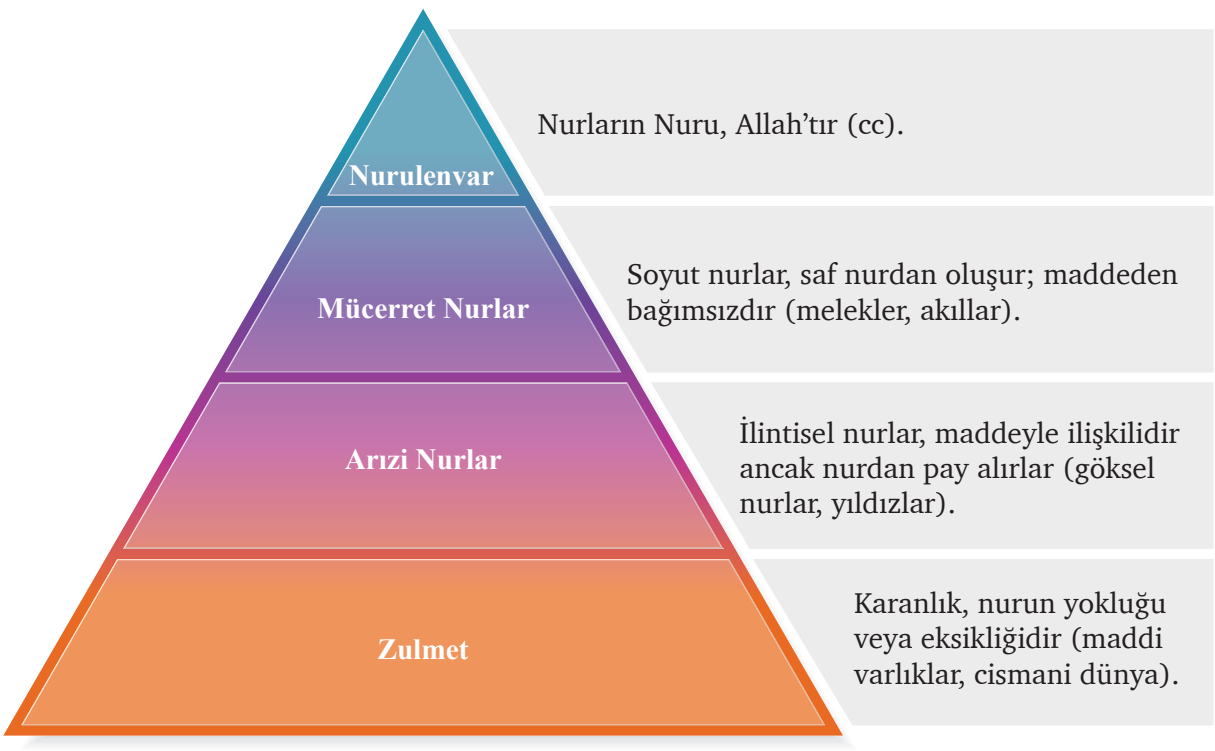
Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Sühreverdi'nin metafizik sistemi, nur ve işrak kavramları üzerine kuruludur.[45] Ona göre nur yalnızca parlayan bir ışık değil hem kendisinin farkında olan hem de çevresini etkileyen canlı bir hakikattir. Bu niteliği sebebiyle her nur, kendisinden daha aşağı mertebedeki nurların oluşmasına imkân tanır. Yukarıdan aşağıya doğru ilerleyen bu hiyerarşi içinde nurlar, hem feleklerin hem de varlık düzeninin oluşmasına kaynaklık eder. Bu oluşum süreci, yeni bir nurun veya feleğin meydana gelmeyeceği bir noktada son bulur. Bununla birlikte söz konusu etkileşim, yatay düzlemde farklı nurların ve cisimlerin oluşmasını da sağlar. Bu süreç kendisinden başka bir nur veya cismin meydana gelmediği bir yerde sona erer. Nurlar müşahedeleriyle misal âlemini (hayal gücünün ve sembollerin bulunduğu imgeler alemi), yaratılmış olmalarıyla da hissî âlemi (duyularla algılanan maddi âlem) meydana getirir. Bu sebeple işrak felsefesinde her şey nurun bir sonucu olarak görülür. İnsan da bu büyük ışık düzeninin

? *İşrak felsefesindeki nur hiyerarşisi ile doğadaki canlıların birbirine bağımlı olması arasında nasıl bir benzerlik vardır? Düşüncelerinizi ifade ediniz.*

bir parçası olup yatay tabakadaki üstün bir nurdan meydana gelir. İnsanın ruhu, ilahi nurların bir yansıması olarak ortaya çıkarken bedeni de bu nurun aydınlatma gücüyle şekillenir. Ruh, mahiyeti gereği bir nur olduğu için ışığın tüm özelliklerini taşır; ilahi nurları seyrettikçe aydınlanır ve bu aydınlığı kendi bedenine yansıttığında erdemli davranışlar ortaya çıkar. Müşahede, nurun kendisinin farkında oluşunu; aydınlatma ise diğer varlıklar üzerindeki etkisini ifade eder.[46]

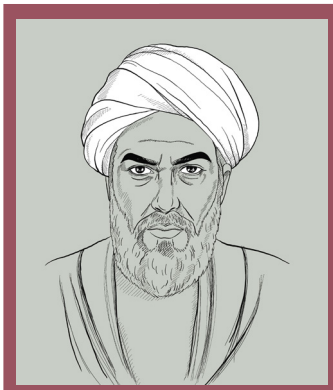
İşraki varlık anlayışında nur, gerçek varlığı; zulmet (karanlık) ise ışığın yokluğunu ifade eder. Nur, apaçık ve kendiliğinden bilinen gerçek varlıktır; başka şeyleri bilmemizi sağlar ve her şeyi aydınlatır. Karanlık ise madde ve cisimler âlemini ifade eder; kendi başına var olamaz ancak bir dayanakta ortaya çıkar. Nur bazen başka varlıklarda görünür ve bu durumda "arızi (ilintisel) nur" adını alır. Bedende görülen ruh bu duruma örnektir. Maddi varlıklar ve cisimler, var olabilmek için bu tür nura ihtiyaç duyar. Ancak bu nurlar da kendi başlarına var olamazlar; hepsinin varlığı en yüksek ilke olan Nurların Nuru'na (Nurulenvar) bağlıdır. Nurların Nuru; mutlak varlıktır, zorunludur, hiçbir şeye muhtaç değildir, tek ve bölünmezdir. Onda çokluk yoktur. Çokluk yalnızca diğer varlıklarda ortaya çıkar. Varlıklardaki bütün güzellik ve iyilikler onun tecellisidir. Varlık düzeni, Nurların Nuru'ndan başlayarak aşağıya doğru dereceler hâlinde oluşur. Her nur hem daha yüksek bir nura bağlıdır hem de kendisinden daha aşağı varlıkların ortaya çıkmasına sebep olur. Bu süreçte soyut nurlar ve göksel varlıklar meydana gelir. Evrenin çokluğu, nurlar arasındaki yansıma (tecelli) ilişkilerinden doğar. Her varlık, kendisinden üstün olan nura yönelir ve ona karşı bir aşk duyar. Bu aşk ve yöneliş, varlıklar arasındaki hareketin temel sebebidir.[47]

Bilgi Görseli 3.7: *Sühreverdi'nin nur hiyerarşisi*

Sühreverdi'nin düşünce sistemine göre varlık düzeninin en üstünde "Nurların Nuru" bulunur. Tanrı, "Nurların Nuru" olarak hem dikey hem yatay boyutta ruhani varlık mertebelerine ışığını yayar. Bu ışıma sonucunda metafizik âlem oluşur.[48] Sühreverdi'ye göre bu hakikat yalnızca akıl yürütmeyle kavranamaz; gerçek bilgiye ulaşmak için manevi müşahede ve işrak gereklidir.[49] Ona göre cisim, işaretle gösterilebilen varlıktır. Bir nesnenin işaret edilebilir olması, onun nurlu olmasına bağlıdır çünkü karanlıkta kalan bir şey gösterilemez. Bu nedenle karanlık, başlı başına bir varlık değil nurun yokluğundan ibarettir.[50]

Bütün güzellikleri kendinde barındıran ve hiçbir şeye muhtaç olmadan varlığını sürdüren en yüce varlık Nurların Nuru'dur. Ondan sonra yetkinlik bakımından en üst mertebede soyut nurlar bulunur. Bu nurlar, özleri itibarıyla algılanır ve bilme sürecinde dışarıdan bir etkiyle yönlendirilmezler. Ayrıca karanlığın ilintilerinden tamamen uzaktırlar. Arızi nurlar ise özlerinden değil soyut nurlardan aldıkları güçle var olur ve duyularla algılanabilirler. Bu sebeple bağımlı ve muhtaç bir yapıdadırlar. Güneş ve yıldız ışığı gibi örnekler, bu tür yansıyan ve özünde karanlıkla ilişki içinde bulunan nurlar grubuna girer. Böylece Sühreverdi'de varlık mertebeleri aynı zamanda bilgi mertebelerine karşılık gelir. Nurların Nuru'ndan uzaklaştıkça hem varlık hem bilgi derecesi azalır. En yetkin bilgi, en yüksek nurani varlığın doğrudan müşahedesiyle elde edilir.[51]

doğ. 1571 Şiraz (İran)

öl. 1641 Basra (Irak)

17. yüzyıl İslam düşüncesinin önemli isimlerindendir.

Çalışma alanları felsefe, kelam, tasavvuf, mantık, metafizik ve doğa bilimleridir.

(Açıkgenç, "Molla Sadrâ", 30/259-260)

MOLLA SADRA

İşrak felsefesinin önde gelen isimlerindendir. Sühreverdi'nin temel eseri *Hikmetü'l-İşrâk*'a yazdığı şerhle işraki düşüncenin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Geliştirdiği Hikmet-i Mütealiye (Aşkın Hikmet) sistemiyle hakikatin birliği anlayışını varlık merkezli bir şekilde temellendirmeye çalışmıştır.[52]

Molla Sadra'nın felsefesinin temelinde "hareket-i cevheri (hareket cevheri)" anlayışı vardır. Bu anlayışa göre göre bütün kâinat, en basit varlıktan mutlak varlık olan Allah'a (cc) doğru sürekli bir hareket ve değişim içindedir. Âlemdeki bu hareketin temel ilkesi varlıktır. Asaletülvücut olarak ifade edilen bu ilkeye göre varlık, mahiyetten önce gelir ve asıl gerçekliktir. Mahiyetler ise zihinsel kavramlardır ve dış dünyada bağımsız gerçeklikleri yoktur. Bir şeyde varlık arttıkça mahiyet azalır. Saf varlığı temsil eden düzey ise en yüce mertebedir ve burada mahiyetten söz edilmez. Molla Sadra'nın sisteminde varlığın tek kaynağı Allah'tır (cc). O'nun dışındaki sebepler ise sadece oluşumu hazırlayan şartlardır. Âlem ancak Allah'a (cc) bağlı olduğu ölçüde gerçeklik kazanır.[53] Nefis ise cisim ile ruh arasında bir mertebe olarak görülür. Bu bağlamda maddi dünya ile tamamen ruhani olan melekût âlemi arasında "misal âlemi" adı verilen orta bir mertebe bulunur. Burada varlıklar, fiziksel özelliklerini korumakla birlikte ruhani bir niteliğe bürünürler. Molla Sadra'ya göre zihinde bir nesnenin kendisi ile özellikleri arasında bir zıtlık bulunmaz. Bu ikisi arasındaki ayrım ve zıtlık ancak dış dünyadaki somut varlıklar söz konusu olduğunda ortaya çıkar.[54] Her varlığın akıl âleminde nurlu ve üstün bir formu bulunur. İnsan, bu formları aklıyla kavradığında tam ve gerçek bilgiye ulaşır. Onları sadece bedenin sınırlı yollarıyla algılamaya çalışırsa bilgisi eksik kalır. Bu nedenle akıl ve akledilen formlar, varlığın ve doğru bilginin temelini oluşturur.[55]

Molla Sadra'nın kozmos anlayışında madde, en düşük seviyeden en yüksek mertebeye kadar sürekli bir gelişim içindedir. Bu süreçte madde her aşamada yeni bir form kazanarak mükemmelleşir. Başlangıçta yalnızca bir potansiyel olan madde, üst varlık mertebelerinden gelen formlar sayesinde önce fiziksel bir yapıya dönüşür; ardından anasırlarbaayla birleşerek cansız varlık formu kazanır. Cansızlar âleminden canlılar âlemine geçişte mercan gibi ara varlıklar ortaya çıkar. Canlılar âlemi ise bitkilerden başlayarak hayvanlara ve nihayet insana kadar yükselen bir mertebe düzeni gösterir. İnsan, bütün alt mertebeleri aşarak en yüksek seviyeye ulaşabilen varlıktır. Bu yükselişin zirvesinde ise peygamberler bulunur. Maddi sınırları aşabilen kâmil insanlar, meleklerin bulunduğu kutsi âleme kadar yükselebilirler. Molla Sadra'ya göre varlığın bu serüveni doğrusal değil daireseldir. Varlık, Allah'tan (cc) başlayıp en alt seviyedeki maddeye kadar iner; ardından maddeden tekrar Allah'a (cc) doğru yükselerek "büyük varlık dairesi"ni tamamlar. Böylece her şey aslına dönmüş olur.[56]

5. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Bilgileri Kaydedelim*
Amaç	*İşrak felsefesi hakkında ulaştığı bilgileri kaydedebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü belirleyiniz.*
2. *Öğretmen rehberliğinde grup olarak aşağıdaki sorulardan birini seçiniz.*
   a) *İşrak felsefesinin kaynakları nedir?*
   b) *İşrak felsefesinin yöntemi nedir?*
   c) *Sühreverdi'nin varlık anlayışı nedir?*
   ç) *Molla Sadra'nın kozmos anlayışı nedir?*
3. *Seçtiğiniz soruyu grup arkadaşlarınızla fikir alışverişinde bulunarak cevaplandırınız.*
4. *Cevaplarınızı küçük kartlara veya kâğıtlara kısaca yazarak sınıf tahtasına asınız.*
5. *Öğretmen rehberliğinde cevaplarınızı grup sözcüleri aracılığıyla sınıfla paylaşınız.*
6. *Değerlendirme sonucunda işrak felsefesiyle ilgili ulaştığınız bilgileri aşağıdaki noktalı alana kendi cümlelerinizle kaydediniz.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

1. *İşrak felsefesinde "işrak" kavramı neyi ifade eder?*
2. *İşrak felsefesine göre insan bilgiye hangi yöntemlerle ulaşır?*
3. *Sühreverdi'ye göre varlıkların dereceleri hangi kavramla açıklanır?*
4. *Molla Sadra'nın varlık görüşü nasıl adlandırılır?*
5. *Molla Sadra'nın ortaya koyduğu "asaletülvücut" kavramı neyi ifade eder?*

B) Aşağıdaki çıkış kartını doldurunuz.

3	İşrak Felsefesi Konusunda Öğrendiğim Üç Bilgi	1. 2. 3.
2	İşrak Felsefesi Konusunda İlgimi Çeken İki Konu	1. 2.
1	İşrak Felsefesi Konusuyla İlgili Sormak İstediğim Bir Soru	1.

Farklı Kaydet

Ünitede öğrendiğiniz temel bilgileri kısaca bu alana not edebilirsiniz.

Ölçme ve Değerlendirme Soruları

1. Meşşai felsefe ile işrak felsefesinin özelliklerini ve ortak noktalarını belirleyerek aşağıdaki şemaya yazınız.

Meşşai Felsefe	Ortak Noktalar	İşrak Felsefesi
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

Aşağıdaki parantezlerin içine cümlede verilen bilgiler doğru ise "D", yanlış ise "Y" yazınız.

2. ( ) Kindi, evrendeki nizam ve tertibi Allah'ın (cc) varlığına bir delil olarak sunar.

3. ( ) İşrak felsefesinde varlıklar karanlığın derecelerine göre hiyerarşik olarak sıralanır.

4. ( ) İşraki filozoflar sezgi ve aklı birlikte kullanmayı önerir.

5. ( ) İşrak felsefesinde zulmet (karanlık) nurun eksikliği olarak görülür.

6. ( ) Kindi'ye göre Ay ve Güneş'in hareketleri belirli bir ölçüye bağlı değildir.

7. ( ) Molla Sadra'nın kozmos anlayışında evren, sürekli bir oluş ve dönüşüm içindedir.

8. ( ) Molla Sadra'ya göre hareket-i cevheri, fiziksel nesneler için geçerlidir.

9. ( ) İbni Sina, meşşai felsefeyi yalnızca teorik düzeyde ele almış; tıp ve doğa bilimleriyle ilişkilendirmemiştir.

Aşağıdaki açıklamaları ve filozof adlarını inceleyiniz. Adların önündeki harfleri açıklamaların sonundaki kutucuğa yerleştirerek adlarla açıklamaları eşleştiriniz.

10.	Muallimisani ünvanıyla tanınan İslam filozofu	
11.	Varlığın özden önce geldiğini ve sürekli hareket hâlinde olduğunu savunan İslam filozofu	
12.	*Tehâfütü'l-Felâsife* kitabının yazarı olan İslam filozofu	
13.	Ruhun bedenden ayrı ve bağımsız bir varlık olduğunu savunan İslam filozofu	
14.	*Hikmetü'l-İşrâk* kitabının yazarı olan İslam filozofu	
15.	Meşşai felsefenin kurucusu kabul edilen İslam filozofu	

A	Kindi
B	Farabi
C	Gazali
Ç	İbni Sina
D	İbni Rüşd
E	Sühreverdi
F	Molla Sadra
G	İbni Miskeveyh

Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri verilen sözcüklerden doğru olanlarla tamamlayınız.

adalet	beden	Farabi	Gazali	İbni Sina
keşif	Kindi	nur	oluş	Sühreverdi

16. İslam filozoflarından ..... ruhun bedenden ayrı bir şekilde de var olabileceğini uçan adam deliliyle savunmuştur.

17. Âlemin düzeninden yola çıkarak Allah'ın (cc) var olduğunu kanıtlamaya çalışan ..... ilk İslam filozofu olarak kabul edilir.

18. İslam filozoflarından ..... âlemin Allah'tan (cc) sudur ederek ya da taşarak meydana geldiğini savunmuştur.

19. Filozofları üç temel meselede eleştiren ..... görüşlerini sistemli bir şekilde ortaya koymuştur.

20. İşrak felsefesinde bilgiye ulaşmanın yollarından biri ..... ve sezgidir.

21. İşrak felsefesinde varlığın temel ilkesi ..... kavramıdır.

22. Molla Sadra'nın kozmos anlayışında evren sürekli ..... ve dönüşüm içindedir.

23. Molla Sadra'ya göre ruh, ... ile birlikte tekâmül eder.

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

24. Farabi, İslam felsefesinde yaratılışı açıklamak için sudur teorisini geliştirmiştir. Bu teoriye göre evren, Allah'ın (cc) mutlak varlığının ve yetkinliğinin bir sonucu olarak sudur yoluyla meydana gelmiştir. "Bir'den ancak bir çıkar." ilkesiyle başlayan bu süreçte önce "ilk akıl" oluşmuş, ardından hiyerarşik bir düzenle tüm kâinat varlık sahasına çıkmıştır. Farabi bu modelle; ezelî olan Allah (cc) ile sonradan yaratılan âlem arasındaki ilişkiyi, Allah'ın (cc) mutlak yetkinliğine ve cömertliğine dayanan bir zorunlulukla açıklamıştır.

Farabi'ye göre Allah (cc) ile sonradan yaratılan âlem arasında nasıl bir ilişki vardır? Metinden hareketle açıklayınız.

.....

.....

25. Felsefe dersinde öğrenciler, İşrak felsefesindeki "nur hiyerarşisi" ile Molla Sadra'nın "varlık mertebeleri" arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır.

Bu iki sistem arasında yapısal benzerliklere dayanarak nasıl bir ilişki kurulabilir? Açıklayınız.

.....

.....

26. İşrak felsefesinde ışık-karanlık metaforu, insanın varoluşsal yolculuğunu nasıl temsil eder?

.....

.....

Aşağıdaki çoktan seçmeli soruları cevaplayınız.

27. İşrak felsefesinde varlıklar, nur derecelerine göre hiyerarşik bir düzen içinde sıralanır. Sistemin merkezinde ve en üst mertebesinde Nurların Nuru olan Allah (cc) bulunur. Diğer bütün varlıklar bu nurdan farklı derecelerde pay alarak varlık kazanır. Buna karşılık karanlık ise bağımsız bir varlık değil, nurun zayıflaması veya eksikliği olarak kabul edilir.

Buna göre işrak felsefesinde varlıkların nur derecelerine göre sıralanmasını ifade eden kavram hangisidir?

A) Nur hiyerarşisi
B) Nurun eksikliği
C) Işıkların dizilimi
D) Hareket-i cevheri
E) Karanlık yoksunluğu

28. Öğrenciler evrenin yapısını tartışmaktadır. Ayşe, evrenin başlangıçta yaratıldığını ve sonra durağan kaldığını savunur. Arkadaşı Zeynep ise Molla Sadra'ya göre evrenin özünde sürekli bir hareket ve dönüşüm bulunduğunu ve yaratılışın her an devam ettiğini ileri sürmektedir.

Zeynep'in bu açıklaması Molla Sadra'nın kozmos anlayışında hangi kavramla ifade edilir?

A) Mekân teorisi
B) Nur hiyerarşisi
C) Hareket-i cevheri
D) Uçan adam delili
E) Karanlık yoksunluğu

29. Bir antikacı, Farabi'nin evren modelini temsil eden on basamaklı bir kule maketi bulur. Ancak kulenin en üstündeki "zorunlu varlık" ile en altındaki "madde" arasındaki bağlantıyı sağlayan ara katlardan biri kırıktır. Bu kırık parça nedeniyle üst basamaktaki bilgi ve ışık, alt basamaktaki insan zihnine ulaşamamaktadır.

Buna göre kırık olan parça aşağıdakilerden hangisidir?

A) İlk Akıl
B) Cisim
C) Madde
D) Faal akıl
E) Galaksiler

30. Bir üniversitenin merkez kütüphanesinde yürütülen "Nadir Eserleri Dijitalleştirme Projesi" kapsamında İslam felsefesine ait el yazması bir eserin kataloglama çalışması yapılmaktadır. Eserin giriş bölümünü inceleyen uzman, metinde şu ifadelerin yer aldığını rapor eder: "Bizler felsefi soruşturmalarımızda rasyonel aklı yegâne rehber ediniriz. Âlemin sonlu bir yapıda olduğunu, onda hiçbir boşluğun bulunmadığını kabul eder; varlığın ilk kaynaktan taşmasını ise sudur teorisiyle temellendiririz. Ruhun beden karşısındaki bağımsızlığını savunarak ahlakın nihai gayesini en yüksek zihinsel mutluluğa ulaşmak olarak görürüz."

Bu metinde bazı özellikleri verilen İslam felsefesi ekolü aşağıdakilerden hangisidir?

A) İşrakilik
B) Kelam
C) Meşşailik
D) Tasavvuf
E) Maturidilik

31. İki mimar, tarihî bir konağın aslına uygun şekilde nasıl restore edilmesi gerektiğini tartışmaktadır. Birinci mimar, konağın mevcut duvar kalınlıklarının ölçülmesi, kullanılan malzemelerin analiz edilmesi ve statik hesaplamaların değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre doğru sonuca ancak verilerin mantıksal ve sistemli biçimde incelenmesiyle ulaşılabilir. İkinci mimar ise teknik verilerin tek başına yeterli olmadığını ileri sürer. Ona göre mimar, konağın ait olduğu dönemin ruhunu anlamaya çalışmalı, içsel bir sezgi ve derin düşünme süreciyle yapının özünü kavramalıdır. Doğru restorasyon fikrinin ancak bu kavrayış sonucunda ortaya çıkabileceğini söyler. Tartışmayı dinleyen bir stajyer öğrenci de "Aslında ikiniz de aynı yöntemi öneriyorsunuz, aranızda yöntem bakımından herhangi bir fark yok." değerlendirmesinde bulunur.

Bu metindeki tartışma, İslam düşüncesinde ortaya çıkan hangi metodolojik ayrıma karşılık gelmektedir?

A) Tasavvufun içsel tecrübe anlayışı ile fıkhın pratik hüküm çıkarma yöntemi
B) Tabiatçılığın duyusal bilgi anlayışı ile tasavvufun manevi sezgi yaklaşımı
C) Kelamın nakle dayalı temellendirme yöntemi ile meşşailiğin rasyonel kanıtlama modeli
D) İşrakiliğin sentezci yapısı ile kelamın inanç esaslarını savunma metodu
E) Meşşailiğin mantıksal ve akılcı çözümleme yöntemi ile işrakiliğin sezgisel ve içsel kavrayış anlayışı

32. Sühreverdi'ye göre varlığın zirvesinde hiçbir şeye muhtaç olmayan ve tüm varoluşun kaynağı olan "Nurların Nuru" yer alır. Bu mutlak kaynaktan taşan ve madde dünyasıyla doğrudan ilişkisi bulunmayan soyut nurlar, varlık hiyerarşisinde üst düzey bir konumda yer alır. Bu nurlar, kendilerine ait kesintisiz bir idrak gücüne sahiptir ve varlıklarını sürdürmek için dış dünyadan gelen herhangi bir yönlendirmeye ihtiyaç duymazlar.

Metinde verilen bilgilerden hareketle "soyut nurlar" ile ilgili aşağıdakilerden hangisine ulaşılamaz?

A) Kendilerine özgü bir idrak yetisine sahip olduklarına
B) Bilgi edinme süreçlerinde dışsal yönlendirmeye ihtiyaç duymadıklarına
C) Varlık yapıları bakımından maddi unsurlardan bağımsız olduklarına
D) Varlıklarını sürdürmede dış dünyadan tamamen bağımsız olmadıklarına
E) Varlık düzeni içinde mutlak kaynaktan sonra gelen üst bir düzeyi temsil ettiklerine

33. Bir araştırmacı, üzerinde çalıştığı problemin çözümüne sistemli hesaplamalar ve mantıksal çıkarımlarla ulaşmaya çalışmış ancak bu girişimlerinin hiçbirinden sonuç alamamıştır. Buna rağmen problem üzerinde yoğunlaşmayı sürdürdüğü bir dönemde çözümün zihninde aniden beliriverdiğini ifade etmiştir. Bu deneyimi "bir keşif anı" olarak nitelendiren araştırmacı, bazı bilgilerin adım adım inşa edilmekten çok bütüncül bir kavrayışla ortaya çıktığını ve kişinin onları doğrudan fark ettiğini savunmuştur.

Buna göre araştırmacının bilgiye ulaşma biçimi aşağıdaki İslam felsefesi ekollerinden hangisinin yöntemiyle ilişkilendirilebilir?

A) Meşşailik
B) İşrakilik
C) Batınilik
D) Kelam
E) Tabiatçılık

Üniteyle ilgili daha fazla soruya yandaki karekod üzerinden ulaşabilirsiniz.

Sonnot

1 bk. Kaya, "Meşşâiyye", 29/393.
2 bk. Bekiryazıcı, "İslam Düşüncesinde Felsefi Ekoller", 83.
3 bk. Bekiryazıcı, "İslam Düşüncesinde Felsefi Ekoller", 83.
4 bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 41.
5 bk. Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 156-158.
6 bk. Kaya, "Meşşâiyye", 29/395-396.
7 bk. Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 156.
8 bk. Kaya, "Meşşâiyye", 29/394-395.
9 bk. Toktaş, *Meşşai Felsefe*, 13.
10 bk. Uysal, "İlk İslam Filozofu: Kindi", 110.
11 bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/51.
12 bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/51.
13 bk. Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, 49.
14 bk. Kaya, "Kindî, Ya'kūb b. İshak", 26/51.
15 bk. Kaya, "Farabi", 12/150.
16 bk. Korkut, "Meşşâi Geleneğinin Kurucu Filozofu: Fârâbi", 142-143.
17 bk. Korkut, "Meşşâi Geleneğinin Kurucu Filozofu: Fârâbi", 142-143.
18 bk. Korkut, "Meşşâi Geleneğinin Kurucu Filozofu: Fârâbi", 143.
19 bk. Alper,"İslâm Felsefesinde 'Altın Çağ'ın Başlangıcı: İbn Sînâ ve Felsefesi", 191.
20 bk. Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 212.
21 bk. Durusoy, "İbn Sînâ", 20/326.
22 bk. Alper, "Gazzali'nin Felsefi Geleneğe Bakışı: O Gerçekten Bir Felsefe Karşıtı mıydı?", 104-105.
23 bk. Çetin, "Gazzâlî (ö. 505/1111), Tehâfütü'l-Felâsife".
24 bk. Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife", 40/313.
25 bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/499.
26 bk. Sunar, *İslam Felsefesi Dersleri*, 117.
27 bk. Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/91.
28 bk. Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/92.
29 bk. *Güncel Türkçe Sözlük*, "şark".
30 bk. Kaya, "İşrâkıyye", 23/435.
31 bk. Yalın, "İbn Sinacı Açılım II: Sühreverdi ve İşrâkilik", 355.
32 bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 41-42.
33 bk. Kılıç, *Varlık ve Varlık Mertebeleri*, 341.
34 bk. Erdoğan, "İşrâkîlik'in İslam Felsefesi İçerisindeki Yeri ve Kaynakları", 160-166.
35 bk. Kutluer, "Hikmetü'l-İşrâk", 17/523.
36 bk. Yazıcı, "İşrakilik"; Gerviyani, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. Almas, 34.
37 bk. Ülken, *İslam Felsefesi*, 188.
38 bk. Kaya, "İşrâkıyye", 23/435.
39 bk. Cevizci, "İşrakiyye", 479.
40 bk. Kaya, "İşrâkıyye", 23/435.
41 bk. Cihan, "Sühreverdî ve İşrâkîlik", 406.
42 bk. Altaş, "İbn Sînâ Sonrası Felsefî Gelenekler".
43 bk. Kılıç, *Varlık ve Varlık Mertebeleri*, 350-351; Kutluer, "Hikmetü'l-İşrâk", 17/521-522.
44 bk. Sühreverdi, *Hikmetü'l-İşrâk*, çev. Bekiryazıcı, 12.
45 bk. Ülken, *İslam Felsefesi*, 204.
46 bk. Cihan, "Sühreverdî".
47 bk. Ülken, *İslam Felsefesi*, 204-205.
48 bk. Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", 38/39.
49 bk. Kılıç, *Varlık ve Varlık Mertebeleri*, 359.
50 bk. Cihan, "Sühreverdî ve İşrâkîlik", 409.
51 bk. Kılıç, *Varlık ve Varlık Mertebeleri*, 352-356.
52 bk. Cihan, "Sühreverdî ve İşrâkîlik", 423-424; Dişkaya, "Molla Sadra".
53 bk. Açıkgenç, "Molla Sadrâ", 30/260-261.
54 bk. Ülken, *İslam Felsefesi*, 283-285.
55 bk. Kalın, *Varlık ve İdrak*, 53.
56 bk. Açıkgenç, "Molla Sadrâ", 30/262.

4. ÜNİTE

ENDÜLÜS, OSMANLI VE YAKIN DÖNEM İSLAM FELSEFESİ ÇALIŞMALARI

4.1. Endülüs'te Felsefe Çalışmaları
4.2. Osmanlıda Felsefe Çalışmaları
4.3. Yakın Dönem İslam Felsefesi Çalışmaları
4.4. İslam Felsefesinin Batı'ya Etkileri

▶ **Anahtar Kavramlar**

- şerh
- tehafüt
- ümran

▶ **Bu ünitede sizlerden**

- Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmalarını müşahede edebilmeniz,
- Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterini anlayabilmeniz,
- yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarını genelleyebilmeniz,
- İslam felsefesinin Batı'ya etkisi konusunda eleştirel düşünebilmeniz

beklenmektedir.

Ünite Dosyası

Ünite Sunusu

Başlarken

İslam toplumlarının tarihsel süreçteki dönüşümü askerî başarılar, siyasi antlaşmalar, sınır değişimleri gibi somut gelişmeler üzerinden anlaşılabilir. Ancak bu dönüşümün niteliğini tam olarak kavrayabilmek için toplumsal yapıyı derinden etkileyen düşünce biçimlerinin de dikkate alınması gerekir. Nitekim bir toplumun evrene, insana ve bilgiye bakışı değiştikçe hukuktan mimariye, eğitimden siyasete kadar pek çok alanda değişim yaşanır. İslam dünyasında ortaya çıkan felsefi ekoller ve bilimsel çalışmalar, söz konusu dönüşümün hem sonucu hem de onu şekillendiren temel dinamiklerden biri olmuştur. Felsefi ve bilimsel üretimdeki bu gelişim, farklı inanç gruplarının bir arada yaşadığı, çoğulculuğun ve yüksek refah düzeyinin hâkim olduğu bir toplumsal yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Endülüs'ten Osmanlıya ve Cumhuriyet Dönemi'ne uzanan felsefi birikim de bu anlayışın somut örneğidir.

1. Bir toplumun düşünce yapısında meydana gelen değişimler insanların günlük yaşamını hangi alanlarda etkileyebilir? Kendi hayatınızdan veya çevrenizden örnekler veriniz.
2. İslam toplumlarında gerçekleşen düşünsel dönüşümler toplumsal yaşamı nasıl etkilemiş olabilir? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

4.1. Endülüs'te Felsefe Çalışmaları

Konuya Başlarken

Endülüs medeniyetinin ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Kurtuba, 10. yüzyılda İslam hâkimiyeti altında tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde şehir yalnızca siyasi ve ekonomik gücüyle değil bilim, felsefe ve sanat alanındaki gelişmişliğiyle de Avrupa'nın önde gelen merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Farklı kültür ve düşünce geleneklerinin bir arada bulunduğu bu kültürel yapı, Endülüs'te felsefi çalışmaların gelişmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Kurtuba'da kurulan büyük kütüphane ise bu entelektüel birikimin en dikkat çekici simgelerinden biri olmuştur. Kütüphanedeki kitap fihristlerinin 44 ciltten oluştuğu, eser sayısının ise 600 bine ulaştığı bilinmektedir.[1]

1. Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmaları hakkında neler biliyorsunuz?
2. Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmalarıyla ilgili merak ettikleriniz nelerdir? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

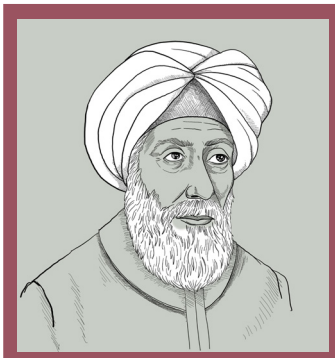
Endülüs (İber Yarımadası), 711 yılında İslam ordularının İspanya'daki Vizigot Krallığı'nı mağlup etmesiyle Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. 1492 yılına kadar Müslüman idaresinde kalan bu bölge, İslam kültür ve medeniyetinin gelişim gösterdiği merkezlerden biri hâline gelmiştir. *(Görsel 4.1)*. Bölge yalnızca Müslümanlar için değil Yahudi ve Hristiyan topluluklar için de önemli bir ilim ve kültür havzası işlevi görmüştür. Farklı inanç gruplarının bir arada yaşaması; bilim, kültür, felsefe ve sanat alanlarında önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır.[2]

İslam hâkimiyeti öncesinde Endülüs'teki felsefi birikim ve entelektüel üretim sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Avrupa genelindeki felsefi düşünce Isidorus (İzidorus), Cassiodorus (Kassiyodorus), Boethius (Boetiyus) gibi isimlerin birkaç eseriyle şekillenmiştir. Kaynakların yetersizliği, yeni fikirlerin ortaya çıkmasını ve felsefi üretimin gelişmesini zorlaştırmıştır.[3] Müslümanların Endülüs'e yerleşmesi ve bölgede yeni bir medeniyet havzası oluşturması hem İslam hem de felsefe tarihi açısından önem taşımaktadır. Bu süreçte bölgedeki düşünce hayatı canlanmış ve belirgin bir entelektüel zenginlik ortaya çıkmıştır. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin birlikte yürüttüğü tercüme faaliyetleri, felsefi birikimi zenginleştirmiş ve felsefenin farklı alanlarında yeni tartışmalara zemin hazırlamıştır. Endülüs İslam filozofları, varlık ve evren anlayışına ilişkin tartışmaların yanı sıra metafizik konularla birlikte doğa ve fizik incelemelerine de yönelmişlerdir. Astronomi alanında dünya merkezli evren modeli ele alınmış, nefis ve psikoloji gibi insan merkezli konuların yanı sıra ahlak ve siyaset meseleleri de felsefi çalışmaların önemli başlıkları arasında yer almıştır.[4]

Görsel 4.1: *786 yılında I. Abdurrahman tarafından yaptırılan Kurtuba Camii (Endülüs/İspanya)*

Endülüs'teki felsefi birikim üç ana evrede incelenir. İbni Bacce'nin temsil ettiği ilk dönem, felsefeyle tanışma sürecidir. İbni Tufeyl ve İbni Rüşd'ün eser verdikleri ikinci dönem, Endülüs felsefesinin en özgün ve üretken evresini oluşturur. Üçüncü dönem ise İbn Rüşd etkisinin, onun felsefesine dayalı yorumların ve İbni Haldun'un öne çıktığı süreçtir.[5]

doğ. 1077
Endülüs/Sarakusta

öl. 1139 Fas

Batı İslam dünyasında yetişen ilk Müslüman filozoftur. Batı dünyasında Avempace (Avempas) ismiyle bilinmektedir. Önemli eserlerinden biri *Tedbîrü'l-Mütevahhid'dir.*

Çalışma alanları felsefe, astronomi, tabiat ilimleri ve şiirdir.

İbni Bacce, hakikate ulaşmada akıl ve mantığın önemli rol oynadığını savunur. Bu noktada, sezgisel düşünceye önem veren Endülüslü filozoflardan farklı düşünür. Bilgiyi zihinsel ve mantıksal bir süreç olarak görmesi, onu bilginin kaynağını doğada, deneyimde ve gözlemde arayan filozoflardan ayırır.

(bk. Aydınlı, "İbn Bâcce", 19/348)

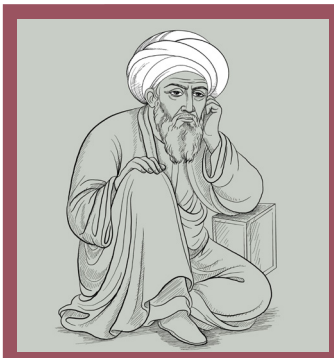
İBNİ BACCE

Endülüs'te İslam felsefesinin gelişim sürecinde öne çıkan filozoflar arasında olup felsefi düşünceyi sistemleştirmeyi amaçlamıştır. Özellikle Aristoteles'in eserleri üzerine birçok kitap, risale ve şerh yazmıştır. **Şerh**, bir ilim dalında meşhur olmuş eserlerdeki kapalılıkların açıklanması, eksik noktaların tamamlanması ve gerektiğinde eleştirilmesi yoluyla metnin daha anlaşılır hâle getirilmesini sağlayan bir eser türüdür.[6] Bu yönüyle yalnızca açıklama değil aynı zamanda eleştirel bir değerlendirme niteliği de taşır. Şerh, İslam düşünce geleneğinde klasik metinlerin anlaşılmasını kolaylaştıran önemli bir yöntem olarak kullanılmıştır. İbni Bacce, şerh geleneğini sürdürmüş; insan ve mutluluk, ahlak ve siyaset ile bilgi meseleleri üzerine yoğunlaşarak İslam felsefesine önemli katkılar sunmuştur.[7]

İbni Bacce, insanı evrenin küçük bir modeli olarak tanımlamıştır. Ona göre insan, hayvani (özel ruhani) ve akli (genel ruhani) olmak üzere iki yönlü bir yapıya sahiptir. Hayvani yön, insanın duyusal ve doğal yaşamla ilgili özelliklerini; akli yön ise düşünme ve kavrama yetisini ifade eder. Bu iki yön sayesinde insan, evrendeki farklı varlık düzeylerinin özelliklerini kendi içinde taşır. Ancak insanın temel özelliği akıl sahibi olmasıdır ve bu yönüyle insan diğer varlıklardan üstündür. İbni Bacce'nin insan için "özel ruhani" olarak nitelendirdiği özellik, onun yaşamına dayalı duygusal hayatını ifade etmektedir. Duygusal hayat insanın hayvani yönüyle ilgilidir, akıl dışıdır ve daha çok insanın fıtratı tarafından belirlenir. Buna karşılık "genel ruhani" ise insanın akli yönünü ifade eder. İbni Bacce'ye göre insanın gerçekliği akli yönünde ortaya çıkar. Bu nedenle insanın mutluluğu aklını geliştirip yetkinleştirmesi ve dünyanın geçiciliğini kavramasıyla mümkündür. İnsan, aklını olgunlaştırdıkça Allah'a (cc) yaklaşır ve bu süreçte gerçek mutluluğa ulaşır.[8]

İbni Bacce, insanın akli yetkinliğe ulaşmasını hem bireysel hem de toplumsal bir gereklilik olarak görür. Bu nedenle siyaset ve ahlak felsefesine ilişkin görüşlerini açıklarken seçkin bireylerden oluşan ideal bir topluluktan söz eder. Onun ideal toplumunda insanlar, doğalarına uygun beslendikleri için hastalanmaz, ilaca ve hekime ihtiyaç duymazlar. Ayrıca birbirlerine sevgiyle bağlı olduklarından aralarında sorun çıkmaz, bu yüzden hâkime de gerek kalmaz. Bu ideal topluluğun yöneticileri adaletli davranır ve toplumun refahını gözetir. Bireyler de kanunlara itaat eden, iyi huylu ve ahlaklı insanlardır. Böyle bir toplumda ahlaki bozulmalar ortadan kalkar, siyasal düzen sorunsuz işler.[9]

İbni Bacce'ye göre bilgi, insan ile dış dünyadaki varlıklar arasında kurulan ilişki sayesinde elde edilir. Aklın idrak etmesiyle ortaya çıkan bu süreç; duyularla algılama, hayal gücüyle şekillendirme ve akılla kavrama olmak üzere üç aşamada gerçekleşir. İnsan, dış dünyadaki nesneleri önce duyuları aracılığıyla algılar, ardından zihninde onların görüntüsünü oluşturur ve son olarak akıl yoluyla kavrar. Böylece zihinde yeni bir bilgi meydana gelir. Örneğin insan bir ağacı gördüğünde önce onu gözleriyle algılar, ardından zihninde görüntüsünü canlandırır, son olarak da "Bu bir ağaçtır." diyerek kavrar. Bilgi, işte bu son aşamada ortaya çıkar.[10]

doğ. 1126 Kurtuba /İspanya

öl. 1198 Marakeş /Fas

Kurtuba'da eğitimini tamamlayan İbni Rüşd, İslami ilimlerde özellikle fıkıhta ilerleme kaydetmiş ve uzun yıllar kadılık yapmıştır. Batı dünyasında Averroes ismiyle bilinmektedir. Felsefenin yanı sıra tıp, astronomi ve tabiat bilimleriyle ilgilenmiştir.

Din ile felsefenin aynı hakikati anlattığını, evrende güçlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu ve rasyonel kanıtların önemli bir otorite olduğunu savunmuştur. İbni Rüşd, hakikati yalnızca soyut metafizikte ya da hukuk kalıplarında arayan ve bu nedenle toplumdan uzaklaşan filozofların aksine, söz konusu alanları toplumsal gerçeklikle ilişkilendirerek ele alır ve böylece diğerlerinden ayrılır.

(bk. Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257)

İBNİ RÜŞD

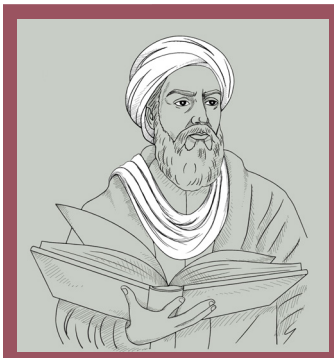
Endülüs İslam felsefe geleneğinin öne çıkan isimlerinden biridir. Kendisinden önceki filozofların eserlerini incelemiş ve bu birikimi geliştirerek felsefeyi daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Aristoteles'in eserleri üzerine yazdığı açıklama ve yorumlar onu şerh geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri hâline getirmiştir. Bu nedenle İslam dünyasında "Şarih", Latinler arasında ise "Commentator (Kamenteytır)" ünvanıyla tanınmıştır.[11]

İbni Rüşd mantık, felsefe-din ilişkisi, bilgi, ahlak gibi konularla ilgilenmiştir. Aristoteles'in mantık külliyatı üzerine açıklama ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Kendisinden önce mantık alanında yazılmış eserleri ve şerhleri inceleyerek kendine özgü bir yöntem benimsemiştir. Farabi gibi o da dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi ele almış; düşüncenin evrensel, dilin ise kültürel ve bölgesel farklılıklar taşıdığını ifade etmiştir. Örneğin Grekçe ve Arapça cümle yapılarındaki farklılıkları göstermiş, lafız ile mana arasındaki karışıklığı önlemek amacıyla sembollerin kullanılmasını önermiştir. Bu yöntemin öğretim süreci açısından daha yararlı ve kolay olacağını vurgulamıştır.[12]

İbni Rüşd, felsefe ve din arasındaki ilişkiyi ele alırken ortaya koyduğu yöntemle İslam düşüncesinin bu alandaki en başarılı temsilcilerinden biri olmuştur. Onun bu konudaki görüşleri, kendisinden önceki felsefi birikimin bir devamı niteliğinde olup kendisinden sonraki düşünce geleneğini de etkilemiştir. İbni Rüşd'e göre dinin öğretileri ile aklın verileri arasında çelişki yoktur, aksine bunlar birbirini destekleyen iki hakikattir. Bu anlayıştan hareketle o hem vahyin hem de aklın kaynağının Tanrı olduğu fikrini savunmuştur. Dolayısıyla duyuları ve aklı bilgi kaynağı olarak kabul eden felsefe, din ile birlikte hareket etmektedir. Ona göre felsefe, bütün varlığı inceleyerek onu anlama çabasındadır. Bu çaba, insanı kendini var edene götürür. İbni Rüşd'e göre varlıklarla ilgili bilgi arttıkça Tanrı'yla ilgili bilgi de artar. Ayrıca İbni Rüşd, felsefe-din ilişkisini ele alırken evrenin ve içindeki varlıkların Tanrı'nın varlığına birer delil olduğunu da ortaya koymuştur. Ona göre evrendeki bütün varlıklar, güzellikler, düzen ve uyum Tanrı'nın varlığını gösteren delillerdir.[13]

İbni Rüşd'e göre bilgi, varlıkların düzenini ve onlar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini anlamaktır. Bilgi bir süreç içinde oluşur ve bu sürecin her aşamasında sebep-sonuç ilişkisi önemlidir. Şartlar değişmediği sürece aynı sebep aynı sonucu doğurur. Bu süreç sayesinde varlıkların mahiyeti anlaşılır, ait oldukları kategoriler belirlenir ve doğru bilgiye ulaşmak mümkün olur. Böylece aklın bilgi üretme gücü ortaya çıkar. İbni Rüşd'e göre insanın aklı, bilgi üretme sürecinde dört farklı aşamadan geçer. Bunlar heyûlânî akıl, meleke hâlindeki akıl, müktesep akıl ve faal akıldır.[14]

İbni Rüşd, Gazali'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde gerçekleştirmek istediği amaca ve izlediği yönteme eleştiri olarak *Tehâfütü Tehâfüti'l-Felâsife* eserini yazmıştır. Bu eseriyle İslam felsefesinde tehafüt geleneğinin öncüsü olmuştur.[15]

doğ. 1332 Tunus

öl. 1406 Mısır

Filozof, tarihçi, sosyolog, siyaset ve devlet adamıdır. En önemli eserlerinden biri ***Mukaddime***'dir. Ümran ilminin kurucusu olarak kabul edilir.

Felsefe anlayışını tarih, coğrafya, toplum gibi somut alanlar üzerinden oluşturur.

Toplumsal sorunlara yalnızca erdem, bireysel akıl, ahlak açısından yaklaşan diğer filozoflardan ayrılır.

(bk. Uludağ, "İbn Haldûn", 19/538; Görgün, "İbn Haldûn", 19/543)

İBNİ HALDUN

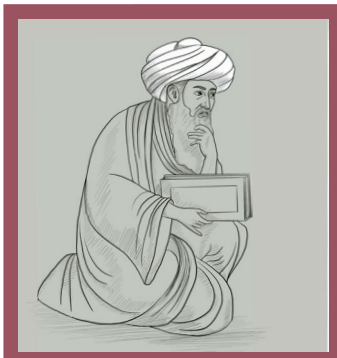
İslam düşünce dünyasında öne çıkan önemli düşünürlerden biridir. İbni Haldun, Tunus'ta doğduğu için Tunisi, aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için Hadrami, hayatının çoğunu Kuzey Afrika'da geçirdiği için Mağribi olarak bilinmektedir.[16]

İbni Haldun'un düşünce sisteminin merkezinde, toplumsal hayatı açıklamak için kullandığı ümran kavramı yer almaktadır. **Ümran** sözlükte bayındırlık, mamurluk, medeniyet, ilerleme anlamlarına gelmektedir.[17] Terim olarak ise evren içinde yaşayan insan toplumunu, ona ait olan doğal hâlleri ve bu hâllerin sonucunda ortaya çıkan tarih ve tarihin hakikatini konu edinen ilim dalıdır. Bu ilmin amacı, insanı geçmişteki olayları taklit etmekten kurtarmak ve ona hem geçmiş hem de geleceğe dair daha bilinçli bir bakış açısı kazandırmaktır. Böylelikle tarih yalnızca geçmişin aktarımı olmaktan çıkarak geleceği anlamlandırmaya imkân veren bir bilgi alanına dönüşür. Bu nedenle İbni Haldun, sürekli oluş ve bozuluş hâlindeki toplumsal evrende kalıcı yasaları tespit etmeyi ve değişimin dayandığı esasları ortaya koymayı amaçlamıştır. Ona göre evrendeki her şey bir oluş süreci içindedir ve belirli bir amaca yönelmiştir. Amacını gerçekleştiren her varlık, varoluş sebebini tamamlamış olur ve onun yerini yeni amaçlar taşıyan başka varlıklar alır. İbni Haldun'a göre varlığın bu geçici ve değişken yapısı karşısında mutlak, değişmez ve ebedî olan tek varlık Allah'tır (cc). İnsan da bu düzen içinde yalnızca bireysel bir varlık olarak kalmaz; temel ihtiyaçlarını karşılama çabasıyla diğer insanlarla bir araya gelerek toplumsallaşır, dayanışma ruhu sayesinde güç kazanır (asabiyet) ve bu güç zamanla devlet otoritesini oluşturan egemenlik gücüne (mülke) dönüşür.[18]

İbni Haldun'a göre tarihin hakikatini ortaya koymak büyük önem taşır. Tarih yalnızca olayları aktarmakla kalmamalı, bu olayların nedenlerini ve ortaya çıkış şartlarını da açıklamalıdır. Bu bağlamda tarih; insan ürünü olan eserleri, gıda üretimini ve sanatların doğuşunu da konu edinir. Ona göre tarih, insanın bütün yapıp ettiklerini konu edinen bir alandır. Ayrıca tarih bilimi, farklı zaman ve mekânlarda görülen olayları genel ilkeler çerçevesinde ele almalıdır. Bu yönüyle tarih, insan ve toplumdaki değişimlere bağlı olarak şekillenen dinamik bir yapıya sahiptir.[19]

İbni Haldun'un düşünce sisteminde tarih, insan ve toplum anlayışıyla yakından ilişkilidir. Ona göre insan, içinde yaşadığı toplumun bir yansımasıdır. İnsanın doğuştan getirdiği bazı özellikleri dışında bilgi ve ahlak bakımından belirlenmiş bir doğası yoktur. O, yetilerini yaşadığı toplum içinde kazanır. Bu nedenle insanın toplumsal bir varlık olması varoluşunun önemli bir parçasıdır.[20]

İbni Haldun, insanı doğası gereği toplumsal bir varlık olarak tanımlar. İnsan, temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeteneklere sahip olsa da toplumsal ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. Örneğin buğday ekimi gibi basit görünen bir süreç bile birden fazla kişinin iş birliğini gerektirir.[21]

doğ. 1105 Gırnata (Granada)/İspanya

öl. 1185 Marakeş/Fas

Endülüslü filozof ve hekimdir. Hakikate ulaşmada duyguları tamamen yok sayan katı akılcı filozoflardan ayrılır.

Çalışma alanları tıp, felsefe, astronomi, fizik ve şiirdir.

(bk. Kutluer, "İbn Tufeyl", 20/418)

İBNİ TUFEYL

İbni Tufeyl, İbni Sina'da olduğu gibi Doğu hikmetiyle Antik Yunan düşüncesini sentezleyerek yeni bir fikir ve dünya görüşü ortaya koymayı amaçlamıştır. Genel olarak birey ve toplum meseleleri üzerinde durmuş, toplumun temelini birey olarak görmüştür. En bilinen eseri olan *Hay bin Yakzan* felsefi bir roman niteliği taşımaktadır. Eserin konusunu, ıssız bir adada tek başına yaşayan Hay bin Yakzan ile ona yakın bir adada hayatını sürdüren Asâl (Ebsal) arasında geçen olaylar oluşturur. Hay, bebekliğinden itibaren yalnız başına bir adada yaşamış ve burada edindiği fiziksel tecrübelerden ruhsal tecrübelere ulaşmıştır. Asâl ile karşılaştıktan sonra ondan bilmediği birçok konuyu öğrenmiştir.[22] Orta Çağ'da büyük bir ilgi gören bu eser Latince ve İbranice başta olmak üzere pek çok dile çevrilmiştir. Eser "Tabiat Adamı", "Kendi Kendine Felsefe", "Ruhun Uyanması" gibi farklı isimlerle de tanınmıştır. Ayrıca bu eserden ilham alınarak Batı'da birçok felsefi roman yazılmıştır. İbni Tufeyl'in bu eserinde ortaya koyduğu temel düşünce, insanın akli çabasıyla doğayı inceleyerek hakikate ulaşabileceği ve bu yolla elde edilen bilgilerin dinî hakikatlerle çelişmediği yönündedir. Ayrıca bu eserde insan nefsi ile faal akıl arasındaki ilişkiyi incelemeyi, felsefe ile din arasında bir uyum bulunduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Aynı zamanda İbni Tufeyl, insanın kendi kendine doğayı araştırarak yaratıcı bir mutlak varlık düşüncesine ulaşabileceğini ileri sürmüştür. O, bu düşüncenin İslam'ın ilkeleriyle uyumlu olduğunu düşünmüştür.[23]

1. Etkinlik

40 dk.

Adı	*Soralım*
Amaç	*Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmaları hakkında soru sorabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz.*
2. *Endülüs'te İslam felsefesiyle ilgili yapılan çalışmalardan merak ettiğiniz konuları beyin fırtınası yöntemiyle belirleyiniz.*
3. *Belirlediğiniz konular hakkında sorular oluşturunuz ve sorularınızı bir kâğıda yazınız.*
4. *Soru kâğıdınızı öğretmeninizin oluşturduğu soru kutusuna atınız.*
5. *Soru kutusundan çektiğiniz soruyu cevaplayınız ve arkadaşınızla değiştiriniz.*
6. *Kendi soru kâğıdınız size geldiğinde verilen bütün cevapları doğruluk açısından öğretmen rehberliğinde değerlendiriniz.*
7. *Konuyla ilgili öğrendiklerinizi aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

2. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Okuyalım-Anlayalım*
Amaç	*Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmalarıyla ilgili inceleme sonuçları hakkında çıkarım yapabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Metni okuyunuz ve soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

ENDÜLÜS'TE YAPILAN İSLAM FELSEFESİ ÇALIŞMALARI

Endülüs'te felsefi düşünce, 12. yüzyılda en verimli dönemini yaşamıştır. Bu dönemde yetişen İbni Bacce, Aristoteles'in eserleri üzerine birçok çalışma kaleme almış ve felsefe ile kelam ilminin birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuştur. İnsan üzerine geliştirdiği düşünceler doğrultusunda, bireyin kendi yeteneklerini geliştirerek faal akıl ile temas kurabileceğini ileri sürmüştür. İbni Tufeyl ise *Esrarü'l-Hikmeti'l-Meşrıkiyye* adlı eserinde, insanda felsefi ve metafizik düşüncenin ortaya çıkması için herhangi bir öğreti gerekmediğini, bu yetinin insana doğuştan verildiğini savunmuştur. Endülüs İslam filozoflarından İbni Rüşd, meşşai okulunun son temsilcisi ve Aristoteles'in en ünlü şarihi (bir metni şerh eden) olarak kabul edilmiştir. Yazdığı eserlerde din ile felsefenin amaç bakımından aynı, yöntem bakımından farklı olduğunu ileri sürmüştür. Bu dönemde Endülüs, İslam felsefesi açısından birçok eserin kaleme alındığı ve önemli filozofların yetiştiği bir merkez hâline gelmiştir.

(bk. Özdemir, "Endülüs", 11/222)

2. *Endülüs'te yetişen üç filozofu (İbni Bacce, İbni Tufeyl, İbni Rüşd) birbirinden ayıran temel özellikleri öğretmeninizin rehberliğinde inceleyiniz.*
3. *Öğretmen rehberliğinde incelediğiniz metne göre Endülüs İslam filozoflarının ele aldıkları konular nelerdir? Açıklayınız.*
4. *Endülüs'te gerçekleşen İslam felsefesi çalışmalarına dair çıkarımlarınızı kendi ifadelerinizle aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) Aşağıdaki soruları cevaplayınız.

1. *Bir eserin anlaşılması güç kısımlarını açıklamak ve eksiklerini tamamlamak için yazılan metne ne ad verilir?*
2. *İbni Haldun'un geliştirdiği; insan toplumunu, onun doğal hâllerini ve bunların ortaya çıkardığı tarihsel süreci inceleyen ilim dalının adı nedir?*
3. *İbni Rüşd, İslam düşüncesinde hangi ünvanla tanınmaktadır?*
4. *İnsanı evrenin küçük bir modeli olarak tanımlayan İslam filozofu kimdir?*

B) Aşağıdaki çıkış kartını doldurunuz.

3	Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmaları hakkında öğrendiğiniz 3 bilgi	1. 2. 3.
2	Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmaları hakkında daha fazla bilgi almak istediğiniz konuyla ilgili 2 soru	1. 2.
1	Endülüs'te yapılan İslam felsefesi çalışmaları hakkında 1 çıkarım cümlesi	1.

4.2. Osmanlıda Felsefe Çalışmaları

Konuya Başlarken

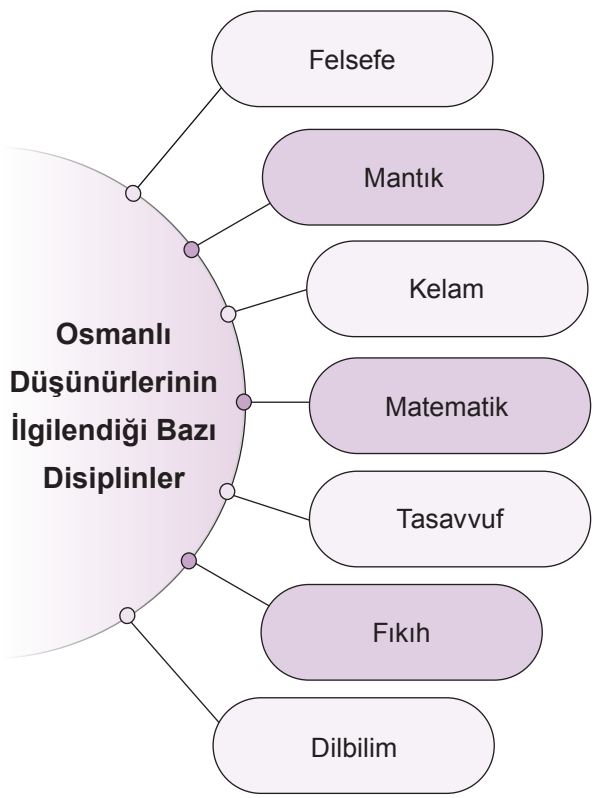
Osmanlı düşüncesi, İslam medeniyetinin entelektüel mirasını devralarak farklı gelenekleri ortak bir zeminde buluşturmuştur. Varlık, Tanrı-âlem ilişkisi, bilgi, nedensellik gibi konularda yeni yorum ve sentezler üretmiştir. Klasik İslam düşüncesinin sadece bir devamı olmayıp kendine özgü teorik çerçeveler geliştiren özgün bir düşünce birikimi sunmuş, sonraki süreçlerde ise tarihî ve siyasi dönüşümlerden etkilenerek şekillenmiştir.[24]

1. Osmanlıdaki felsefe çalışmaları hakkında neler biliyorsunuz?
2. Osmanlıdaki felsefe çalışmaları konusuyla ilgili merak ettikleriniz nelerdir? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

Osmanlı Dönemi'nin ilim, kültür ve düşünce hayatı, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nin oluşturduğu altyapı üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca İslam coğrafyasına tahsil amacıyla giderek eğitimlerini tamamlayan ve ardından Osmanlı topraklarına dönen âlimler ile farklı bölgelerden gelen ilim adamları bu birikimin zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır.[25] Bu yönüyle Osmanlı düşüncesi kendinden önceki ilim geleneklerinin tabii bir devamı olmuştur. Osmanlı düşüncesinde "ilim" kavramı kuşatıcı bir anlamda kullanılmış; kelam, fıkıh gibi dinî ilimlerin yanı sıra beşerî ilimleri de kapsayacak şekilde geniş bir alanı ifade etmiştir.[26] Bu durum, Osmanlı düşünür tipinin âlim, filozof, kelamcı, fakih, mutasavvıf, müderris gibi farklı kimlikleri bir arada taşıyan çok yönlü bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı düşüncesi, yalnızca medrese âlimlerinin ürettiği fikirlerle sınırlı kalmamış; medrese dışındaki âlimler, şairler, musikişinaslar, sanatkârlar, mühendisler ve farklı meslek gruplarının ortaya koyduğu düşünsel birikimi de kapsamıştır.[27] Böylece felsefi düşünce, bilim, din, edebiyat, sanat ve teknikle etkileşim içinde gelişerek dinamik bir karakter kazanmıştır.[28]

Osmanlı Dönemi'nde sistemli ve tutarlı düşünmeyi teşvik etmek amacıyla medreselerde mantık ve felsefe derslerine yer verilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Sahn-ı Seman medreselerinin eğitim programlarıyla yakından ilgilenmiş; derslerin ve okutulacak eserlerin seçiminde titiz davranarak bu alandaki çalışmaları desteklemiştir.[29]

Osmanlı düşüncesinin oluşum döneminde felsefe, kelam ve tasavvuf olmak üzere üç disiplin ön plana çıkmıştır. Bu alanların her birinde yetkinleşen düşünürler, klasik âlim tipine uygun olarak fıkıh, dil bilimi, mantık ve matematikle meşgul olmuşlardır.[30] Osmanlı dönemi düşünürlerinden ve aynı zamanda Osmanlının ilk başmüderrisi olan Davud Kayseri, dönemin ilmî yönelimlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Türklerin yerel ilmî teşkilatlanmasını önce Şam-Kahire, sonrasında İran-Türkistan bölgelerindeki ilmî/kültürel havzayla birleştirmiş, böylece çok katmanlı bir ilmî anlayışın oluşmasına katkı sağlamıştır. Aynı zamanda naklî ilimlere olan hâkimiyeti, onun düşünce sistemini daha bütüncül bir çerçeveye taşımıştır. Davud Kayseri, medrese eğitiminde edindiği birikimi tasavvufi düşünceyle birlikte ele almış; bu iki alanı medrese diliyle yeniden yorumlayarak teorik tasavvufun gelişiminde yeni açılımlar ortaya koymuştur. Akli ve naklî ilimleri tasavvufun açıklanmasında birer araç olarak kullanması, onun düşünce sistemini özgün kılmış; müderrislik görevi sayesinde bu yaklaşımı Osmanlı ilim çevrelerinde uzun süre etkili olmuştur.[31]

Bilgi Görseli 4.1: *Osmanlı düşünürlerinin üzerinde çalıştığı bazı alanlar*

Osmanlı düşüncesinin İslam felsefesindeki farklı eğilimleri bir araya getirmesi bu dönemdeki İslam felsefesi çalışmalarının genel karakterini belirlemiştir. Bu bağlamda Osmanlı düşünürleri; Farabi, İbni Sina, Gazali, Fahreddin Razi, Sühreverdi gibi birçok filozofun görüşlerinden etkilenmiştir. Gazali sonrası

estetik imar

Osmanlı düşüncesinde felsefenin; şiir, hat, tezyinat, mimari ve musikiyle birlikte ortak bir uyum anlayışı içinde geliştiğini bildiren kavram. Düşünce, sanat, siyaset ve mimaride ayrıntıların özenle düzenlenerek uyum ve estetiğin ön planda tutulması.

*(*bk. Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 65*)*

dönemde gelişen bu anlayış, önceki birikimin yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkan özgün bir sentez niteliği taşımaktadır. Osmanlı düşünürleri, felsefi problemleri tamamen terk etmek yerine onları kendi dönemlerinin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden ele almış ve farklı bağlamlarda yorumlamıştır.[32] Bu yaklaşım, değişmeyen sorunları yeni şartlara göre yeniden konumlandırarak güncel çözümler üretme amacına dayanmaktadır.[33] Böylece önceki bilgi birikimi, Osmanlı düşünce sisteminin bir parçası kılınarak süreklilik sağlanmıştır.

Osmanlı düşünürleri, klasik dönemde "sabit mekân (zemin) anlayışı" doğrultusunda fikir geliştirmiştir. Bu anlayış evrende ve toplumda düzenli bir uyum bulunduğunu kabul eder. Sabit mekân anlayışının temelinde mantık disiplini yer almıştır. Mantık, düşüncelerin ve yapılan işlerin düzenli, uyumlu ve tutarlı olmasını sağlayan bir araç olarak görülmüştür. Bu düşünce tarzı felsefe ve kelamın yanı sıra sanatta da etkili olmuştur. Osmanlı düşüncesinde etkili olan bu anlayış güzel, düzenli ve uyumlu eserler ortaya koyma çabası olarak kendini göstermiştir. Bu çaba "estetik imar" kavramıyla ifade edilmektedir. Estetik imar güzellik ve uyuma dayalı eser ve düşünce oluşturma anlayışıdır. Bir hattın yazı düzenindeki uyum, bir şiirin ölçüsündeki ahenk, bir caminin mimarisindeki düzen ve bir musiki eserindeki ritim aynı düşünce anlayışının ürünüdür. Bu nedenle Osmanlının klasik döneminde âlimler, sanatçılar, mimarlar ve siyasetçiler arasında ortak bir uyum, düzen ve güzellik anlayışı bulunmuştur.[34]

3. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Yorumlayalım*
Amaç	*Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterini fark edebilme*

Yönerge: *Uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki soruları tahtaya yazarak sınıf arkadaşlarınızla beyin fırtınası tekniğiyle tartışınız.*

   "Osmanlı medreselerinde metafizik, mantık ve tasavvufun birlikte ele alınması neyi göstermektedir?"

   "Bir düşünürün birden fazla alanla ilgilenmesinin felsefi düşünceye etkileri nelerdir?"

   "Bir felsefi görüşle bir şiirin aynı 'düşünce tarzını' taşıdığı fikrine katılıyor musunuz? Neden?"

   "Osmanlı düşüncesinde 'iç ahenk', 'düzen' ve 'uyum' neden önemli görülmüştür?"

   "Osmanlı düşüncesini anlatan üç temel kavram belirleseniz bunlar neler olurdu?"

2. *Tartışmalardan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin yapısı, önemi, kapsamı ve yöntemi hakkında düşüncelerinizi aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Osmanlı Dönemi'nde İslam felsefesi çalışmalarının gelişiminde vahdetivücut düşüncesi önemli bir etkiye sahiptir. Bu düşünce daha çok mutasavvıflar tarafından benimsenmiştir. Muhyiddin İbnülarabi tarafından sistemli hâle getirilen vahdetivücut anlayışı Sadreddin Konevi ve Davud Kayseri vasıtasıyla Osmanlı

düşüncesine aktarılmıştır. Özellikle Muhyiddin İbnülarabi'nin *Fusûsü'l-Hikem* adlı eserinin okutulması ve üzerine şerhler yazılmasıyla aktarılan bu düşünce, Davud Kayseri aracılığıyla öğretim kurumlarında da temsil imkânı bulmuştur. Onun *Fusûsü'l-Hikem Şerhi* bu konudaki ilk sistematik çalışmadır. *Fusûsü'l-Hikem*'in tercüme edilmesi, şerh edilmesi ve ders olarak okutulması geleneği sonraki dönemlerde de devam etmiştir. İlk Osmanlı şeyhülislamı Molla Fenari başta olmak üzere Kutbüddinzade İzniki ve Kemalpaşazade gibi âlimler bu düşünceyi devam ettirmişlerdir.[35] Osmanlı düşünce geleneği içinde gelişen bu felsefi yaklaşım, Şeyh Bedreddin ile toplum gündemine taşınırken Molla Fenari ile medrese müfredatında yer almıştır. Kutbüddinzade İzniki ve Akşemseddin'in eserleri ile Kemalpaşazade'nin katkıları bu düşüncenin çerçevesini güçlendirmiş, sonraki yüzyıllarda İsmail Ankaravi, Niyazi Mısri ve İsmail Hakkı Bursevi ile tasavvuf alanında zirveye ulaşmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın çalışmalarıyla bu birikim, pozitif bilimlerle ilişkilendirilerek yeni bir boyut kazanmış; İsmail Fenni (Ertuğrul) ile birlikte 20. yüzyılda da etkisini sürdürmüştür.[36]

4. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Tanımlayalım*
Amaç	*Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterini tanımlayabilme*

Yönerge: *Uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

   "Davud Kayseri'nin başmüderris olması vahdetivücut düşüncesinin Osmanlı düşüncesinde sistematik biçimde ele alınmasında nasıl bir rol oynamıştır?"

   "Vahdetivücut anlayışı Osmanlı düşünce dünyasında hangi alanlarda nasıl bir etki oluşturmuştur?"

   "Bir düşüncenin belirli eserler üzerinden sürekli okutulması, tercüme edilmesi, yorumlanması ve konumlandırılması nasıl bir düşünce ortamı oluşturur?"

   "Öğrendiklerinizden hareketle Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin en belirgin özelliklerini açıklayınız?"

   "Osmanlı düşünce geleneğinde vahdetivücut düşüncesinin farklı düşünürler tarafından yeniden yorumlanmasını, Osmanlı düşüncesinin sürekliliği açısından değerlendiriniz."

2. *Cevaplarınızdan ve edindiğiniz bilgilerden hareketle Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterini aşağıdaki noktalı alana tanımlayınız.*

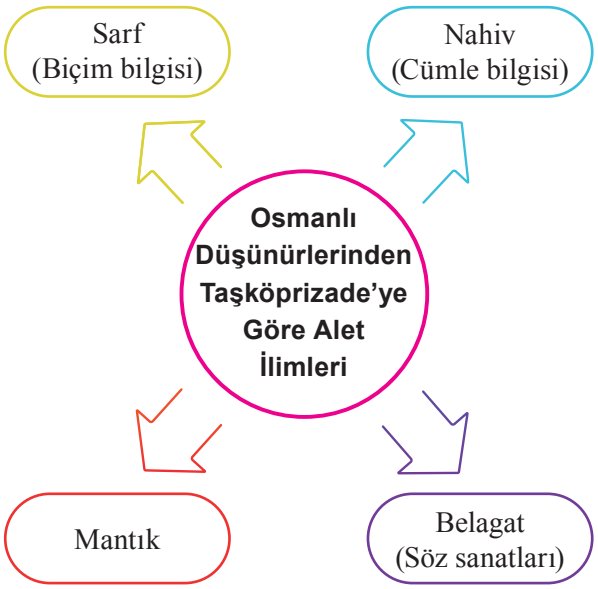
.....

.....

.....

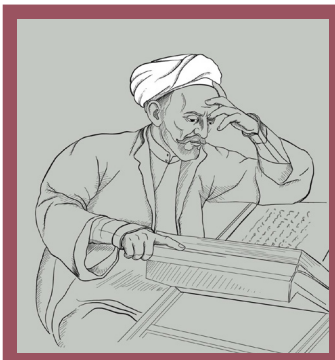
Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Osmanlı Dönemi İslam felsefesi çalışmalarında mantık ilmi öne çıkmaktadır. Mantık, sabit mekân anlayışının bir bileşeni olmasının yanında Allah'ın (cc) varlıkları yaratma tarzı ve âlemdeki düzenliliğin bilinci olarak da ele alınmıştır. Tevhit anlayışı çerçevesinde âlemin düzenli ve anlamlı kabul edilmesi, mantığı bu düzenin kavranmasında başlıca disiplinlerden biri hâline getirmiştir.[37] Mantık, Osmanlı medreselerinde dil bilimi ve dil felsefesinin yanında bütün ilimlerin "alet ilmi" olarak öğretilmiş ve ilim tahsilinin ön şartı kabul edilmiştir.[38]

Bilgi Görseli 4.2: *Taşköprizade'ye göre alet ilimleri*

Alet ilimlerinin hangi alanları kapsadığı, "ilimler tasnifi" meselesi içinde ele alınmıştır. Bu tasniflerde ilimlerin bir kısmı diğerlerine araç olacak şekilde sınıflandırılmış, eğitim öğretim sürecinin düzenlenmesinde bu ilişki dikkate alınmıştır. İlimler tasnifine dair eserlerde dinî ilimler ve felsefi ilimler ya da naklî ilimler ve akli ilimler şeklinde ayrımlar yapılmış; bu alanlar kendi içinde alt dallara ayrılmıştır. Bu genel şema içinde dil ve mantık ilimleri "alet ilimleri" olarak konumlandırılmış; dil ilimleri dinî ilimlere, mantık ise akli ilimlere temel bir zemin oluşturmuştur.[39] Bu yaklaşım eğitimde düzeni sağlamış, böylece öğrenim süreci kolaylaşmıştır. Osmanlı Dönemi İslam felsefesinde mantıkla ilgilenen isimler arasında Molla Fenari, Hızır Bey, Hocazade Muslihuddin Efendi, Hayali Bey, Molla Hüsrev, Taşköprizade Ahmed Efendi, Yanyalı Esat Efendi, Gelenbevi İsmail Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, Ali Sedat ve Salih Zeki yer almaktadır.[40]

doğ. 1495 Bursa (Türkiye)
öl. 1561 İstanbul (Türkiye)

Taşköprizade adıyla tanınır. Çalışma alanları felsefe, kelam, fıkıh, mantık, tarih ve biyografidir. İlimleri sistematik bir şekilde tasnif ederek Osmanlıda ansiklopedik düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. En bilinen eseri *eş-Şakâyıku'n-Nu'mâniyye*'dir.

(bk. Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", 40/151-152)

TAŞKÖPRİZADE AHMED EFENDİ

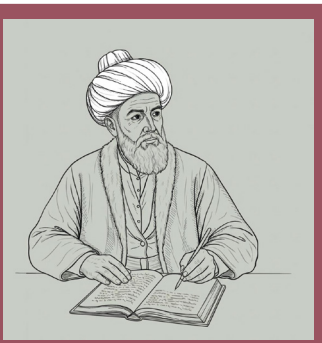
Mantık alanında yazdığı eserlerle Osmanlı düşüncesinin öne çıkan isimlerinden biri olmuştur. Bu çerçevede o, antik dönemden beri tartışılan "Bilgi mümkün müdür?" ve "Bilinmeyen şeyler nasıl öğrenilir?" sorularına *Fethu'l-Emri'l-Muğlak fî Mes'eleti'l-Mechûli'l-Mutlak* adlı eserinde cevap aramıştır. Bir şeyin tam olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı meselesini *Risâletü't-Ta'rîf ve'l-A'lâm fî Halli Müşkilâti'l-Haddi't-Tâmm* adlı eserinde inceleyen Taşköprizade, bilginin kavram ve yargı olarak ikiye ayrılması konusunu da *Gâyetü't-Tahkîk* adlı çalışmasında ele almıştır. Zihindeki kavramların dış dünyadaki nesnelerle ilişkisini ve bu kavramların varlık niteliğini *Risâletü'ş-Şuhûdi'l-Aynî fî Mebâhisi'l-Vücûdi'z-Zihnî* eserinde tartışmıştır. Ayrıca mantık ve bilgi teorisine ilişkin bazı metinleri, onun düşünce sistemini tamamlayan çalışmalar arasında yer almaktadır.[41]

Taşköprizade'nin düşünce dünyası özellikle teorik eserlerinde açık biçimde görülmektedir. Örneğin *Kavâidu'l-Hamliyyât* adlı eserinde tümeller problemine antik dönemden İbni Sina'ya kadar uzanan tartışmalar üzerinden yaklaşmış, konuyu Gazali ve Fahreddin Razi'nin eleştirilerini de dikkate alarak yeniden değerlendirmiştir. İşrakilik ve vahdetivücut geleneğinden gelen kavramları dikkate alarak İbni Sina'nın mahiyet ayrımlarını varlık mertebeleri anlayışıyla ilişkilendirmiştir. Aynı şekilde *Ravzu'd-Dakâyık fî Hazarâti'l-Hakâyık* adlı eserinde de vahdetivücudun varlık katmanlarını, Fahreddin Razi sonrasında olgunlaşan teorik ontolojiyle bağdaştırarak yorumlamıştır.[42]

Osmanlı Dönemi İslam felsefesi çalışmalarının gelişmesinde Fatih Sultan Mehmed'in önemli katkıları vardır. O, felsefeye duyduğu ilgi doğrultusunda Gazali'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseriyle başlayıp İbni Rüşd'ün buna cevap olarak yazdığı *Tehâfütü Tehâfüti'l-Felâsife*'siyle devam eden tartışmalar

etrafında canlı bir entelektüel ortam oluşturmak istemiştir. Bu amaçla Hocazade Muslihuddin Efendi ve Ali Tusi'ye tehafüt türünde eserler yazdırmıştır. Bu eserler arasında Hocazade Muslihuddin Efendi'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri ulema tarafından benimsenmiş ve bu alandaki en kapsamlı çalışmalardan biri kabul edilmiştir. Zamanla tehafüt yazıcılığı Osmanlı düşüncesinde bir gelenek hâline gelmiş, Kemalpaşazade de Hocazade'nin eseri üzerine yazdığı şerhle bu geleneği sürdürmüştür. Böylece Osmanlı düşüncesinde farklı isimlerin katkılarıyla tehafüt geleneğini canlı tutan bir entelektüel ortam oluşmuş ve bu gelenek uzun süre devam etmiştir.[43] **Tehafüt** yere serilme, şiddetli arzu ve heves ile bir şeyin üzerine düşmek ve atılmak, arka arkaya bir şeyin üzerine düşmek, çarpmak anlamlarına gelir. *Tehâfütü'l-Felâsife*'deki "tehafüt" kavramı, filozofların tutarlı bir temele dayanmayan düşüncelerini ifade etmek üzere "tutarsızlık" anlamında kullanılmıştır.[44] Terim olarak ise bir düşünce sisteminin kendi iç dinamikleriyle genel ilkeleri arasındaki çelişkileri ve metodolojik uyumsuzlukları eleştirel bir yaklaşımla ortaya koymayı ifade eder.

Tehafüt geleneğine ait metinler yalnızca felsefi içerikleriyle değil yazıldıkları dönemin entelektüel tartışma ortamını yansıtmaları bakımından da önem taşır. Bu eserler, inanç ve düşünce alanında birlik arayışını güçlendirmiş, İslam düşünce hayatında hareketlilik ve tartışma zenginliği oluşturmuştur. Tehafüt geleneği, felsefe, kelam ve tasavvuf alanlarında eleştirel bir etkileşim alanı oluşturmuş; bu disiplinler arasında kısmi bir sentezin ve yeni düşünsel açılımların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.[45] Osmanlı düşüncesinde ise farklı fikirlerin tartışılmasına imkân veren bir ortam oluşmuş, tehafüt geleneği bu tartışmaları sistemli bir çerçeveye taşıyarak felsefi düşüncenin belirli dönemlerde daha derinlikli ve yoğun bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır.[46] Bu entelektüel zemin, Osmanlı Dönemi'nde tehafüt tartışmalarının yeniden canlanmasını ve özellikle Hocazade Muslihuddin Efendi gibi düşünürler tarafından sürdürülmesini sağlamıştır.

doğ. 1434 Bursa (Türkiye)
öl. 1488 Bursa (Türkiye)

"Hocazade" ünvanıyla anılmıştır. Çalışma alanları felsefe, kelam ve tasavvuftur.

(bk. Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", 18/207-209)

HOCAZADE MUSLİHUDDİN EFENDİ

Tehâfütü'l-Felâsife adlı eseriyle Osmanlıda tehafüt geleneğinin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Hocazade Muslihuddin Efendi'nin bu eseri, İslam dünyasındaki tehafüt tartışmalarının en kapsamlı ve etkili örneklerinden biridir. Gazali'nin yirmi meselelik eleştirilerini yirmi ikiye çıkarmış ancak içerikte büyük oranda onun değindiği konulara bağlı kalmıştır. Bununla birlikte meselelere peşin hükümle yaklaşmamış; felsefe ve kelamın iç içe geçtiği sonraki dönemin bir temsilcisi olarak görüşleri özgürce tartışmıştır. Hocazade, eserinde tarafsız kalacağını söylemiş, Gazali'yi eleştirmekten çekinmemiştir. Yöntem olarak hulfi kıyası (karma kıyas) kullanmıştır. Bu yöntemde meseleler önce "tez" ve "antitez" olarak ikiye ayrılmış, ardından bütün ihtimaller tek tek tartışılmıştır. Hocazade "âlemin kıdemi", "Tanrı'nın bilgisi" ve "cismani haşr" konularında Gazali'ye katılmadığını belirtmiş; filozofların bu konulardaki kanıtlarının kesin olmadığını ve meselelerin başka ihtimallere de açık olduğunu savunmuştur.[47]

doğ. 1469 Tokat (Türkiye)

öl. 1534 İstanbul (Türkiye)

Çalışma alanları felsefe, kelam, hadis, tefsir, fıkıh, tarih, edebiyat ve tıptır. Osmanlıda tehafüt geleneğine katkı sağlamıştır.

(bk. Turan, "Kemalpaşazâde", 25/238; Yıgın, "Kemâlpaşazâde")

KEMALPAŞAZADE

Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Hocazade ile Alaaddin Ali Tusi arasında düzenlenen felsefi tartışmalarda Hocazade'nin çalışması büyük takdir görmüş ve sonraki dönem âlimleri için önemli bir başvuru kaynağı hâline gelmiştir. Osmanlı tehafüt geleneğinin en dikkat çekici adımlarından biri de bu kaynak eser üzerine yazılan *Hâşiye alâ Tehâfüti'l-Felâsife li-Hocazâde* adlı çalışmadır. Kemalpaşazade bu eserinde yalnızca Hocazade'nin görüşlerini açıklamakla yetinmemiş; Tusi'nin *Kitâbu'z-Zuhr* adlı çalışmasına da atıflar yaparak iki düşünürü karşılaştırmıştır. Hocazade'nin ele aldığı yirmi iki meselenin ilk on beşine haşiye yazan Kemalpaşazade, özellikle ilahiyat meseleleri üzerinde durmuş; doğa bilimlerine dair tartışmalara ise girmemiştir. Tanrı'nın niteliği tartışmasında filozofların görüşlerinin inanca aykırı olmadığını savunmuştur. Âlemin ezelîliği ve ebedîliği konularını incelemiş; âlemin sonlu olmasını Tanrı'nın iradesine bağlamıştır. "Birden ancak bir çıkar." ilkesini ve varlığın sudur sürecini tartışmıştır. Tanrı'nın birliği, sıfatları, tümel ve tikel varlıkları bilip bilmediği tartışmalarını da analiz etmiştir. Kemalpaşazade yalnızca bir yorumcu değil aynı zamanda özgün analizler geliştiren bir düşünürdür. Varlık-mahiyet, ruh-beden, akıl gibi konularda bağımsız eserler de yazmıştır. Eserlerinde Aristoteles yöntemini benimsemiş; bir konuyu ele alırken önce biçimsel olarak incelemiş, terimleri analiz etmiş, ardından içerik tartışmasına geçmiştir. Taklitçilikten uzak, rasyonel ve eleştirel bir yöntem izleyerek döneminde durağanlaşan düşünce hayatına canlılık kazandırmıştır. Kemalpaşazade yaptığı çalışmalarla Osmanlı düşünce geleneğinde felsefeye yönelik eleştirel ve üretken yaklaşımın önemli bir örneğini ortaya koymuştur.[48]

5. Etkinlik

35 dk.

Adı	*Açıklayalım*
Amaç	*Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterindeki dönüşümün ortaya çıkış sebeplerini açıklayabilme*

Yönerge: *Uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki metni okuyunuz.*

Osmanlı düşünce dünyası, klasik döneminde büyük ölçüde kendi içine kapalı, tutarlı ve mükemmeliyetçi bir estetik imar kaygısıyla şekillenmiştir. Osmanlı düşünürleri düzenli ve uyumlu eserler ortaya koymaya gayret etmiş; bu süreçte dışarısı, kozmosun (düzenin) dışı, dolayısıyla kaos olarak anlaşılmıştır. Ancak duraklama dönemiyle birlikte dış dünyanın, özellikle Avrupa'daki bilimsel ve hukuki değişimlerin fark edilmesi, bu içe dönük yapının sarsılmasına ve "bilincin kendi içinde bölünmesi" denilen tarihsel bir kırılmaya neden olmuştur. Artık dışarısı bir karmaşa değil hiyerarşik ve dikey örgütlenmiş klasik dünya görüşünün karşısında eski ve yeni şeklinde yatay ve tarihsel olarak konumlanan bir gerçeklik hâlini almıştır. Bu bölünmüş bilinç, ilk aşamada nostaljik bir yaklaşımla klasik kurallara (kanun-i kadim) dönüşü savunsa da zamanla yerini İbrahim Müteferrika gibi isimlerin öncülüğünde, Batı'yla mukayeseli bir perspektife ve "nizam-ı cedit" gibi yeni bir düşünme tarzına bırakmıştır.

Askerî yenilgiler ve toprak kayıpları, klasik döneminin "sabit mekân" algısını yıkarak Osmanlı düşünürlerini derin bir belirsizlik ve kaos sorunuyla yüzleşmek zorunda bırakmıştır. Çöküş dönemine

girildiğinde temel entelektüel sorun, artık estetik bir imar faaliyeti değil siyasetten bilime tüm unsurların "hangi zeminde" konumlandırılacağı meselesine dönüşmüştür. Bu arayış, klasik metafizik çerçevenin çözülmesiyle birlikte farklı modern düşünce akımlarına yönelimi hızlandırmıştır. Materyalizm, pozitivizm, spiritüalizm, sezgicilik gibi farklı felsefi yönelimler yalnızca birer kuramsal yaklaşım olarak değil adeta birer "kurtuluş teolojisi" olarak benimsenmiştir. Bu süreçte Baha Tevfik'ten Filibeli Ahmed Hilmi'ye, Ziya Gökalp'tan Fatma Aliye'ye kadar pek çok isim, sarsılan eski dünya ile yeni gerçeklik arasında farklı zemin arayışları geliştirerek Osmanlı düşüncesinin son tarihsel dönüşümünü temsil etmişlerdir.

(bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 181-191)

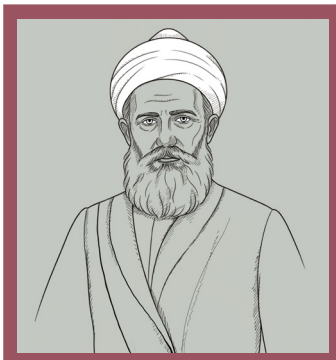
2. *Metinden ve edindiğiniz bilgilerden hareketle aşağıdaki soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*
   - *Osmanlının dünyayı "iç" ve "dış" (kozmos ve kaos) olarak ikiye ayırması, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere karşı neden bir "kendi içine kapalılık" oluşturmuştur?*
   - *"Bilincin kendi içinde bölünmesi", Osmanlı aydınının modernite karşısında yaşadığı kimlik kriziyle nasıl ilişkilendirilebilir?*
   - *Askerî yenilgiler ve toprak kayıpları, Osmanlıdaki "sabit mekân" algısını nasıl etkilemiştir?*
   - *İbrahim Müteferrika'nın "nizam-ı cedit" önerisi, geleneksel "kanun-i kadim" anlayışından hangi yönleriyle ayrılmaktadır?*
   - *Batı'dan ithal edilen felsefi akımların (pozitivizm, materyalizm vb.) birer düşünce okulu yerine "kurtuluş teolojisi" olarak görülmesinin felsefi nedenleri nelerdir?*
3. *Öğrendiklerinizden ve cevaplarınızdan hareketle, Osmanlı Dönemi İslam felsefesindeki dönüşümü ve nedenlerini örnekteki gibi tarihî-siyasi dönemlerle ilişkilendirerek tabloya yazınız.*

Karşılaştırma Alanı	Klasik Dönem (Estetik İmar)	Duraklama Dönemi (Bölünmüş Bilinç)	Çöküş Dönemi (Zemin Arayışı/ Kaos)
Temel Karakteristik	İç-Dış Ayrımı: İçerisi düzen (kozmos), dışarısı karmaşadır (kaos).	Eski-Yeni Ayrımı: Avrupa'daki değişimin etkisiyle zaman algısı yataylaşır.	Değişken Mekân: "Sabit mekân" algısı yıkılır, her şeyin temeli tartışılır.
Dünya Algısı			
Siyasi/Askerî Etken			
Bilinç Yapısı			
Bilgiye Yaklaşım			
Sembol İsimler/Kavramlar			

4. *Öğretmen rehberliğinde yazdıklarınızın doğruluğunu kontrol ediniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI

doğ. 1703 Erzurum (Türkiye)

öl. 1780 Siirt (Türkiye)

Astronomi, matematik, tıp, anatomi, psikoloji, ahlak gibi alanlarda kendisini geliştirmiş, medrese ve tekke geleneği içinde aktif bir rol üstlenmiştir. Çalışma alanları felsefe, tasavvuf, ahlak, astronomi, matematik, fizik ve edebiyattır. En bilinen eseri *Mârifetnâme*'dir.

(bk. Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21/305; Başaran, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî")

Osmanlı düşünce geleneğinde tasavvufi birikim ile ilmî birikimi birleştiren önemli isimlerden biridir. Müderrislik yapmış, ilmî faaliyetlerini sürdürerek öğrenciler yetiştirmiş ve çeşitli eserler kaleme almıştır.[49] *Mârifetnâme* başta olmak üzere eserlerinde dinî ilimlerle astronomi, geometri, anatomi, fizyoloji, psikoloji, ahlak gibi alanları birlikte ele almıştır. Ayrıca klasik felsefe ve tasavvuf düşüncesindeki insanı "küçük âlem" kabul eden anlayışı sürdürerek Allah'ı (cc) tanıma ve bilmenin insanın kendini ve âlemi tanımasından geçtiğini savunmuştur. Gazali, İbni Sina ve meşşai gelenekten etkilenen İbrahim Hakkı, akıl ve duyunun fizik âlemin kavranmasındaki önemini kabul etmiş, dinî ve tasavvufi meselelerde ilhamı üstün görmüştür. Astronomiyle ilgili görüşlere yer verirken bunların Allah'ın (cc) yaratıcı kudretiyle çelişmediğini vurgulamış, bilimin dinle çatışmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dünyanın yuvarlaklığı, gezegen hareketleri, meteorolojik olaylar ve insan anatomisi hakkında dönemine göre ileri sayılabilecek bilgiler aktarmıştır. Aynı zamanda eğitim meseleleriyle ilgilenmiş, Türkçe eserler yazarak ilmin halka ulaşmasını hedeflemiş ve geleneksel dinî ilimlerin yanında matematik, coğrafya, tıp ve astronomiyi de kapsayan bütüncül bir öğretim anlayışı geliştirmiştir. *Tertîbü'l-Ulûm adlı eserinde yeni bir ders programı ortaya koyarak felsefe, matematik, coğrafya, astronomi, anatomi ve tıp alanlarının da öğretim programına dâhil edilmesini gerekli görmüştür.* Eserleri Osmanlı düşünce dünyasında etkili olmuş ve sonraki dönemlerde de ilgiyle okunmuştur.[50]

GELENBEVİ İSMAİL EFENDİ

doğ. 1730 Manisa (Türkiye)

öl. 1791 Yenişehir (Yunanistan)

Şeyhzade ünvanıyla tanınır.

Çalışma alanları felsefe, kelam, mantık, matematik ve dil bilimleridir. En bilinen eseri *el-Burhân fî 'İlmi'l-Mantık* ve *Fenni'l-Mîzân*'dır.

(bk. Gölcük - Yurdagür, "Gelenbevî", 13/552-554; Umut, "Gelenbevî İsmâ'îl Efendi")

Osmanlı düşüncesinde akli ve naklî ilimleri başarıyla birleştiren son dönem âlimlerinden biridir. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, İstihkâm Mektebi gibi kurumlarda matematik hocalığı yapmıştır. 1787'de İstanbul'a gelen bir Fransız mühendisinin getirdiği logaritma cetvellerini açıklamak amacıyla kaleme aldığı *Şerh-i Cedâvili'l-Ensâb* adlı eseriyle dikkat çekmiştir. III. Selim Dönemi'nde humbaracıların atış hesaplarındaki hataları matematiksel yöntemlerle düzeltmesi üzerine Mora'daki Yenişehir kadılığına tayin edilmiştir. Gelenbevi; belagat, mantık, kelam, matematik, astronomi gibi birçok alanda eserler kaleme almıştır. Mantık alanında özellikle *el-Burhân*, *Şerh-i Îsâgūcî* gibi çalışmalarla klasik mantık geleneğine önemli katkılar sunmuştur. Münazara usulüne dair *Risâletü'l-Âdâb* adlı eseri Osmanlı medrese çevrelerinde yaygın biçimde okunmuş, ayrıca çeşitli haşiyeleriyle mantık ve felsefe metinlerine açıklamalar getirmiştir. *el-'Aka'idü'l-'Adudiyye* üzerine yazdığı haşiyeler yanında vahdetivücut, mümkinat, kıdem, zihnî varlık, Allah'ın (cc) ilmi gibi meseleleri ele alan risaleler yazmıştır. Matematik ve astronomiyle ilgili eserleri arasında *Hisâbü'l-Küsûr*, *Şerh-i Cedâvili'l-Ensâb* ve *Dekâ'ikü'l-Beyân* önemli bir yere sahiptir. İbadet vakitlerinin ve kıble yönünün hesaplanmasında kullanılan ilm-i mîkât alanındaki çalışmaları da bu kapsamda değerlendirilir. Bunların yanı sıra rubu tahtası, güneş saatleri, trigonometrik hesaplar, kıble tayini gibi uygulamalı konular üzerine yazdığı eserler, onun teorik matematikle pratik ihtiyaçları bir araya getiren ilmî yaklaşımını göstermektedir.[51]

KOÇİ BEY

17. yüzyılda yaşamıştır. Hayatı hakkındaki sınırlı bilgiler, 19. yüzyılda risalelerinin basılmasıyla ortaya konulmuştur. Saray protokolüne, enderun hayatına ve devlet teşkilatına dair ayrıntılı bilgisi, onun uzun yıllar devlet hizmetinde bulunduğunu gösterir.

(bk. Akün, "Koçi Bey", 26/143)

Osmanlı devlet adamıdır. Hükümdara sunduğu yazılarda, uzun yıllar devlete hizmet ettiğini ve pek çok savaşa katıldığını belirtmiştir. Koçi Bey, Osmanlı Devleti'nde görülen idari ve toplumsal bozulmaları tespit edip bunları padişaha sunan bir ıslahat düşünürü olarak öne çıkmıştır. IV. Murad'a sunduğu risalede tımar ve zeamet sistemindeki çözülmeler, kapıkulu ocaklarındaki düzensizlikler, ilmiye sınıfındaki usulsüz atamalar, rüşvet, kayırma gibi sorunları ele almıştır. Bu sorunların çözümünde "kanun-i kadim" anlayışı çerçevesinde eski düzenin yeniden tesis edilmesini savunmuştur. Meseleleri ele alış biçiminde geçmiş dönemle kendi zamanını karşılaştırması, istatistik veriler, hesaplamalar ve somut örnekler kullanması, onun risalelerini klasik nasihatnamelerden ayırır. Ayrıca bu eserlerdeki tarihî ve sosyolojik bakış açısı onu dönemindeki diğer yazarlardan farklı kılmaktadır. Sultan İbrahim'e sunduğu ikinci risalede ise daha çok devlet teşkilatı, saray düzeni ve bürokratik işleyiş hakkında bilgiler vermiş, genç hükümdara devlet idaresi konusunda rehberlik etmeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle risaleleri yalnızca birer nasihatname değil aynı zamanda 17. yüzyıl Osmanlı devlet yapısını ve idari anlayışını yansıtan önemli kaynaklar hâline gelmiştir. Açık ve sistemli üslubu sayesinde eserleri hem Osmanlı dünyasında hem de Avrupa'da ilgi görmüş, farklı dillere çevrilmiştir.[52]

KÂTİP ÇELEBİ

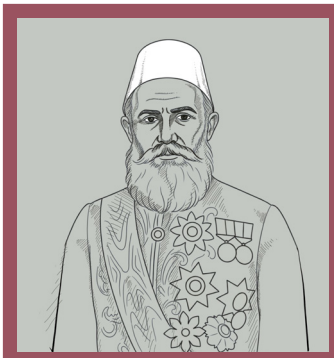
doğ. 1609 İstanbul (Türkiye)

öl. 1657 İstanbul (Türkiye)

Dinî ilimler, mantık, astronomi, edebiyat gibi farklı alanlarda yetişmiş çok yönlü bir Osmanlı âlimidir. İlmi toplum düzeninin temel unsuru saymıştır. Çalışma alanları felsefe, fıkıh, tasavvuf, coğrafya, tarih, biyografi, bibliyografi ve astronomidir.

(bk. Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25/36-40; Altaş, "Kâtip Çelebi")

Batı kaynaklarından yararlanan ilk Osmanlı düşünürlerinden biridir. Coğrafya ve haritacılık alanındaki çalışmalarıyla tanınmış, tarih ve coğrafyanın devlet yönetimi açısından önemini vurgulamıştır. Tarih yazımında taraflığı savunmuş, coğrafya ve astronomi alanlarında İslam dünyasındaki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Kâtip Çelebi tarih, coğrafya, bibliyografya, fikir ve siyaset alanlarında pek çok eser yazmıştır. *Fezleke* adlı eserlerinde genel tarih ve Osmanlı ile ilgili olayları ele almış; *Tuhfetü'l-Kibâr*'da Osmanlı deniz savaşlarını incelemiştir. *Takvîmü't-Tevârîh* kronolojik bir tarih cetveli niteliği taşırken *Cihannümâ* coğrafya alanındaki en önemli çalışmalarından olmuştur. Devletin yaşadığı siyasi, askerî ve ekonomik sorunlarla da yakından ilgilenen Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel li-Islâhi'l-Halel* adlı eserini devlet bütçesindeki açığın sebeplerini araştırmak ve buna çözüm önerileri sunmak amacıyla kaleme almıştır. Bu eserinde ahlak, adalet, zulüm ve yönetim anlayışı üzerine değerlendirmelerde bulunmuş; sorunların sebeplerini ve çözüm yollarını tartışmıştır. Yaşadığı dönemin tarihî ve toplumsal gelişmelerini dikkatle gözlemleyen Kâtip Çelebi, ordunun ve denizciliğin sorunlarıyla ilgilenmiştir. Onun ıslah anlayışı yalnızca askerî ve idari alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal bir zemine de oturmuştur. Toplumda yerleşmiş örf ve âdetler dikkate alınmadan yapılan müdahalelerin toplumsal birliği zedeleyebileceğini savunmuştur. Devlet yönetimindeki bozulmaların yanında ilmiye sınıfındaki durgunluk ve taklitçi anlayışı da eleştirmiş; daha üretken ve eleştirel bir düşünce anlayışını desteklemiştir. Onu diğer ıslahat düşünürlerinden ayıran önemli özelliklerden biri, görüşlerini İslam siyaset felsefesi ve güçlü bir fikrî zemin üzerine temellendirmesidir.[53]

doğ. 1823 Lofça (Bulgaristan)

öl. 1895 İstanbul (Türkiye)

Osmanlı tarihçiliği ile modern tarih anlayışı arasında bir köprü kurmuştur. Tarih, hukuk, eğitim ve düşünce alanlarında Osmanlı modernleşmesinin en etkili isimlerinden biri olmuştur. Dil, mantık ve edebiyat alanında önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Çalışma alanları felsefe, edebiyat, hukuk, eğitim, siyaset, sosyoloji, tarihtir.

(bk. Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/443; Sözen, "Ahmed Cevdet Paşa")

AHMED CEVDET PAŞA

Osmanlı düşünce ve siyaset hayatının 19. yüzyıldaki en etkili isimlerinden biridir. Ahmed Cevdet Paşa, tarihçi ve hukukçu kimliğinin yanı sıra devlet ve fikir adamı yönüyle de öne çıkmıştır. Medrese eğitimini İstanbul'da dönemin önemli âlimlerinden aldığı derslerle tamamlamıştır. Kadılık, vakanüvislik, valilik, nazırlık gibi çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Encümen-i Dâniş üyeliği, Dârülmuallimîn müdürlüğü ve Maarif Nazırlığı sırasında eğitim kurumlarının düzenlenmesine yönelik çalışmalarda önemli rol üstlenmiştir. Türkçenin bilim dili hâline gelebileceğini savunmuş, sade ve anlaşılır bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Bunun yanında *Târîh-i Cevdet*, *Kısas-ı Enbiyâ* gibi eserleriyle Osmanlı tarih yazıcılığına yeni bir yaklaşım kazandırmıştır. Tarih anlayışında olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendirmiş, özellikle kurumların işleyişi ve toplumsal yapılar üzerinde durmuştur. Avrupa tarihi ve modernleşme süreçlerine dair değerlendirmelerinde Doğu ve Batı toplumlarını mukayeseli biçimde ele almış, Osmanlı toplum yapısını kendi tarihî ve kültürel şartları içinde değerlendirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, tarih felsefesi ve metodolojisi bakımından büyük ölçüde İbni Haldun'dan etkilenmiştir. Medeniyeti toplum hayatının doğal bir sonucu olarak görmüş, bu doğrultuda insanın doğası gereği toplumsal bir varlık olduğunu savunmuştur. Toplumların gelişmesinde eğitim ve öğretimi temel unsur kabul etmiş, bu nedenle eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılmasına önem vermiştir. Modernleşme konusunda seçici ve dengeli bir yaklaşım benimseyen Ahmed Cevdet Paşa, Batı'nın bilim, teknik ve idari alanlardaki gelişmelerinden yararlanmayı gerekli görmüş; buna karşılık Osmanlı toplumunun tarihî ve kültürel yapısı dikkate alınmadan gerçekleştirilecek doğrudan taklitçiliğe karşı çıkmıştır. Avrupa kanunlarının aynen alınmasını uygun bulmamış, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasında belirleyici rol üstlenmiştir. Osmanlı kurumlarının bozulma sebeplerini tarihî bir bakış açısıyla incelemiş ve devletlerin gelişim süreçlerini geniş bir medeniyet perspektifi içinde değerlendirmiştir. Osmanlı tarihini Avrupa'daki gelişmelerle birlikte ele almış; Fransız İhtilali, İngiltere'nin siyasal yapısı, Rusya'nın modernleşme süreci gibi meseleleri Osmanlı tecrübesiyle karşılaştırmıştır.[54]

6. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Belirleyelim*
Amaç	*Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin genel karakterinin özelliklerini belirleyebilme*

Yönerge: *Uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki metni okuyunuz.*

ÜÇ OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNÜRÜ

Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerinde idari görevlerde bulunan Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Ahmed Cevdet Paşa; devletin idari, askerî ve toplumsal yapısındaki bozulmaları analiz eden Osmanlı ıslahat geleneğinin temsilcileridir. Bu düşünürlerin devlet mekanizmasındaki yozlaşmaya karşı geliştirdikleri çözüm önerileri, zamanla "kanun-i kadime dönüş" düşüncesinden modernleşme arayışına evrilen bir zihinsel dönüşümü göstermektedir. Koçi Bey, kurumların ihyasını "kanun-i kadime

dönüş" fikriyle klasik düzenin yeniden tesisinde görmüştür. Kâtip Çelebi ise meseleyi bilgi anlayışı çerçevesinde ele almış, akli ilimlerin önemini vurgulayarak Avrupa'daki ilmî gelişmeleri dikkate alan mukayeseli bir yaklaşım benimsemiştir. Ahmed Cevdet Paşa da Osmanlı toplumunun tarihî ve kültürel yapısını korumak şartıyla modern kurumların sisteme uyarlanmasını savunmuştur. Her üç düşünür de geleneksel Osmanlı düşünce mirası ile çağın gereklilikleri arasında denge kurmaya çalışmış; devletin devamlılığını sağlamak için ilmî, idari ve fikrî çözüm arayışlarına yön vermişlerdir.

(Metin, yazar tarafından bu kitap için oluşturulmuştur.)

2. *Metinden ve edindiğiniz bilgilerden hareketle aşağıdaki soruları cevaplayarak düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*
   - *Metindeki bilgilere göre üç düşünür arasında hangi yönlerden süreklilik ve farklılık bulunmaktadır?*
   - *Metinde geçen "zihinsel dönüşüm" ifadesiyle anlatılmak istenen değişim nedir?*
   - *Metinde yer alan bilgilerin güvenilir olup olmadığını anlamak için hangi tarihî kaynaklara veya eser türlerine başvurulabilir?*
   - *Üç düşünürün çözüm önerilerini, tarihsel rolleri ve felsefenin konumu açısından değerlendiriniz.*
3. *Metinden ve cevaplarınızdan hareketle Osmanlı Dönemi İslam felsefesinin öne çıkan özelliklerini, düşünürlerin görüşlerinden ve rollerinden yararlanarak aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

4. *Öğretmen rehberliğinde yazdıklarınızın doğruluğunu kontrol ediniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Osmanlı düşüncesi, klasik döneminde İslam felsefesi birikimini sentezleyerek evren ve sanat anlayışında belirli bir düzen tasavvuru geliştirmiştir. Bu anlayış çerçevesinde Osmanlı düşünürleri, yeni fikir ve eserleri düzen tasavvuru içinde konumlandırarak onları bütünün ahenkli bir parçası hâline getirmişlerdir. Böylece her alanda düzenleyici, inşa edici ve bütünleştirici bir rol üstlenmişlerdir. Ancak zamanla Batı'daki bilimsel, teknolojik ve siyasal gelişmeler ile buna bağlı olarak yaşanan toprak kayıpları, Osmanlının içe dönük ve mükemmeliyetçi yapısını derinden sarsmıştır. Bu durum, düşünürleri mevcut düzeni koruma çabasından çok yeni bir zemin ve düzen arayışına yöneltmiştir. Zaman içinde akli ilimleri öne çıkaran çözüm arayışları ve modern kurumların mevcut sisteme uyarlanması çabaları hız kazanmıştır. Osmanlı düşünürleri, kadim miras ile çağın gerçekleri arasında bir denge kurarak devletin devamlılığını sağlayacak köklü bir zihinsel dönüşüm arayışına girmiştir.

Kontrol Noktası

Aşağıdaki açık uçlu soruları cevaplayınız.

1. *Osmanlı medreselerinde mantık neden "alet ilmi" olarak görülmüştür?*
2. *Osmanlı düşüncesinin tehafüt yazma geleneğinde "tehafüt" kavramı hangi anlamda kullanılmıştır?*
3. *Koçi Bey, yazdığı risalelerde hangi sorunları ele almıştır?*

4.3. Yakın Dönem İslam Felsefesi Çalışmaları

Konuya Başlarken

İslam felsefesi, geniş bir coğrafyada ortaya çıkan ve kesintisiz biçimde varlığını sürdüren köklü bir düşünce geleneğidir. Arap, Türk, İranlı birçok filozof ve düşünürün katkılarıyla şekillenen bu gelenek, zaman içinde özgün eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İslam felsefesi, başta Avrupa düşüncesi olmak üzere farklı kültürlerdeki felsefe ekolleri üzerinde de etkili olmuştur.[55] Günümüzde yapılan çalışmalar da bu geleneğin sürekliliğine ve canlılığına katkı sunmaktadır. Bununla birlikte yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarının yönelimleri konu, problemler ve yöntem bakımından klasik dönem çalışmalarından belirgin biçimde ayrılmaktadır.[56]

1. Yakın dönem İslam felsefesi çalışmaları hakkında neler biliyorsunuz?
2. Yakın dönem İslam felsefesi çalışmaları hakkında merak ettikleriniz nelerdir? Düşüncelerinizi ifade ediniz.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'nın askerî ve siyasi üstünlük kurmasıyla birlikte İslam dünyasının büyük bir kısmı Avrupa devletlerinin sömürgesi hâline gelmiştir. Yakın dönem İslam filozoflarının düşünsel yönelimleri bu tarihsel, siyasi ve toplumsal koşullar çerçevesinde şekillenmiş; felsefi üretim ise kültürel kimliği koruma kaygısı ve toplumsal düzeni sürdürme çabası etrafında gelişmiştir. Bu süreçte bazı İslam filozofları, Batı karşısındaki eksiklikleri sorgulayarak çözüm arayışına yönelmiş; İslam felsefesi mirası ile Batı'dan alınan unsurları karşılaştırarak bir sentez oluşturmayı hedeflemiştir.[57]

7. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Eleştirel Düşünelim*
Amaç	*Yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarının ortak özelliklerini belirleyebilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Aşağıdaki metni okuyunuz.*

BATI HEGEMONYASI KARŞISINDA İSLAM FİLOZOFLARININ TAVRI

Batı'nın siyasi, iktisadi ve kültürel hegemonyası altına giren İslam toplumlarında Müslüman fikir insanlarının Batı karşısındaki tutumu üç temel eğilim etrafında değerlendirilebilir. Bu eğilimlerden ilki, Batılıların İslam düşüncesi ve medeniyetini küçümseyen ya da görmezden gelen yaklaşımlarına karşı İslam felsefesini yeniden canlandırmayı ve onun özgün bir düşünce geleneği olduğunu ortaya koymayı amaçlayan yaklaşımdır. İkinci eğilimi Batı'da ortaya çıkan pozitivizm, materyalizm, liberalizm, sosyalizm gibi düşünce akımlarına açık olan ve bu fikirleri benimseyerek kendi toplumlarına aktaran düşünürler oluşturur. Üçüncü eğilim ise eklektik bir yaklaşım benimseyen düşünürleri kapsamaktadır. Bu yaklaşımda, kendi kültürel ve düşünsel değerleri ile Batı felsefesi arasında benzerlikler ve paralellikler tespit edilmekte; bu doğrultuda yeni sentezler ve yorumlar geliştirilmesi hedeflenmektedir.

(bk. Kaya, "Felsefe", 12/318-319)

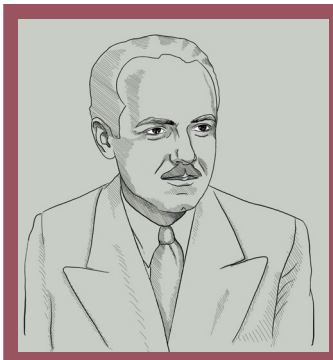
3. *Öğretmen rehberliğinde yakın dönem İslam felsefesi çalışmaları hakkında güvenilir kaynaklardan (https://islamansiklopedisi.org.tr, https://islamdusunceatlasi.org veya öğretmeninizin önereceği kitaplardan) bilgi toplayınız.*
4. *Topladığınız bilgilerden ve okuduğunuz metinden hareketle öğretmen rehberliğinde aşağıdaki soruları grup arkadaşlarınızla tartışınız.*
   - *Müslüman düşünürlerin Batı karşısındaki tutumunu ifade eden üç temel eğilim nelerdir?*
   - *Yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarında hangi sorun öne çıkar?*
   - *Özgünlüğü vurgulamak kültürel kimliği nasıl korur?*
   - *İslam felsefesini yeniden canlandırma çabası neden önemlidir?*
5. *Ulaştığınız sonuçları ortak bir metin hâline getirerek grup sözcüleri aracılığıyla sınıfla paylaşınız.*
6. *Paylaşılan görüşlerden hareketle yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarının ortak özelliklerini belirleyiniz.*
7. *Belirlenen özellikleri kendi cümlelerinizle aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Batı'nın bilim ve sanat alanlarında öne çıkması, yakın dönem İslam filozoflarını bunun sebeplerini araştırmaya yöneltmiştir. Bu süreçte kadim İslam düşünce mirası derinlemesine incelenmiş ve filozofların eserleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Klasik metinler günümüz sorunlarıyla ilişkilendirilerek Batı felsefesiyle karşılaştırmalı biçimde okunmuştur. Böylece kavramlar, yöntemler ve düşünce sistemleri arasındaki benzerlikler ile farklılıklar tartışılmış; İslam felsefesi modern düşünce içinde yeniden konumlandırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar kültürel mirası anlama ve günümüze aktarma çabasını öne çıkarmıştır. Türkiye'de bu doğrultuda yaklaşım geliştiren düşünürlerden biri Hilmi Ziya Ülken olmuştur.[58]

doğ. 1901 İstanbul (Türkiye)
öl. 1974 İstanbul (Türkiye)
Cumhuriyet Dönemi bilim ve fikir insanıdır.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Cumhuriyet Dönemi bilim ve düşünce hayatının önde gelen isimlerinden biridir. İslam felsefesi ve Türk düşünce tarihine yönelik önemli çalışmalar yapmıştır. İstanbul Üniversitesine Türk Medeniyeti doçenti olarak atanmış; üniversitede Türk tefekkür tarihi, mantık, değerler teorisi, İslam felsefesi, ahlak ve sistematik felsefe dersleri vermiştir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine geçmiş ve 1973 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Ülken, özellikle İslam felsefesi ve genel olarak İslam düşüncesi üzerine Batılı kaynaklardan da yararlanarak kapsamlı çalışmalar yapmış ve bu alanın akademik bir disiplin olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. Klasik İslam filozoflarının metinlerini Batı felsefesiyle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Onun *İslam Felsefesi Tarihi, İslam Düşüncesi* gibi eserleri Cumhuriyet Dönemi İslam felsefesi literatürünün temel kaynakları arasında yer almaktadır.[59]

Eserlerinden bazıları; *Türk Tefekkür Tarihi, İslam Düşüncesi I-II, İslam Felsefesi, Mantık Tarihi, Aşk Ahlâkı, Varlık ve Oluş, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'dir.

(bk. Sanay, "Ülken, Hilmi Ziya", 42/291-293)

Hilmi Ziya Ülken'e göre felsefenin temel konusu varlıktır. Hakikat ve düşünce problemleri de bu temelden doğar. Ona göre olaylar tek bir köke indirgenmeden her biri kendi özgünlüğü içinde ele alınmalıdır. Ülken, felsefenin bilmeyle başladığını savunur ancak bilginin sınırları olan bir yapıya sahip olduğunu da kabul eder. Onun sistemindeki bu sınırlılık yöntemsel bir hatadan değil ele alınan problemlerin doğasından kaynaklanır. Bilmenin sona erdiği noktada düşünme eylemi başlar. Düşünmek, varlık âlemine olabildiğince açılmak anlamına gelir. Bununla birlikte varlık âlemi mevcut olanlarla sınırlıdır ve insan ne kadar ilerlerse ilerlesin bu sınırlar içinde kalır.[60]

Okuyalım Tartışalım

Yönerge: *Aşağıdaki metinleri okuyunuz ve soruları metinden hareketle cevaplayınız.*

İslam medeniyeti, Yunan düşüncesinden aldığı unsurları geliştirerek Batı'ya aktarmış ve 8-13. yüzyıllar arasında parlak bir dönem yaşamıştır. Ancak 15. yüzyıldan itibaren önceki canlılığını büyük ölçüde kaybetmiştir. Buna rağmen, günümüz dünya medeniyeti içinde ilim ve düşüncenin ulaştığı en yüksek seviyelerle yeniden temas kurarak İslam medeniyetinin canlanması mümkündür.

(bk. Ülken, *İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, 338)

Hilmi Ziya Ülken, metafiziğe olumsuz bakılan bir dönemde yetişmesine rağmen bu alanda birçok eser yazmış ve metafiziği felsefenin en önemli konusu olarak görmüştür. İlk eseri *Metafizik* ile olgunluk döneminde yazdığı *Varlık ve Oluş*, onun metafiziğe verdiği önemi açıkça ortaya koyar. Ülken, eserleri ve yetiştirdiği öğrencilerle felsefe ve sosyal bilimler alanında köprü kurucu bir rol üstlenmiş, Türk düşüncesine rehberlik etmiştir. 1954'ten vefatına kadar Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde sistematik felsefe ve mantık dersleri vermiş, Türk düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. İlahiyat ve eğitim fakültelerinde felsefe derslerinin okutulması ve felsefeyle ilgili bilim dallarının kurumsallaşması için büyük çaba göstermiştir. Ayrıca yazıları, kongre bildirileri ve üniversite hocalığıyla yüzlerce kişinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.

(bk. Vural, "Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye'de Felsefe Çalışmalarına Katkıları", 531-530)

1. *Hilmi Ziya Ülken'in İslam felsefesiyle ilgili görüşünü değerlendiriniz.*
2. *Hilmi Ziya Ülken'in Cumhuriyet Dönemi'nde İslam felsefesi çalışmalarındaki yerini ve bu çalışmaların felsefi düşüncenin gelişimine etkilerini tartışınız.*
3. *Tartışmadan hareketle öğretmen rehberliğinde Hilmi Ziya Ülken'in İslam felsefesi çalışmalarındaki rolünü sorgulayınız.*
4. *Elde ettiğiniz bilgilerden hareketle aşağıdaki cümleyi tamamlayınız.*

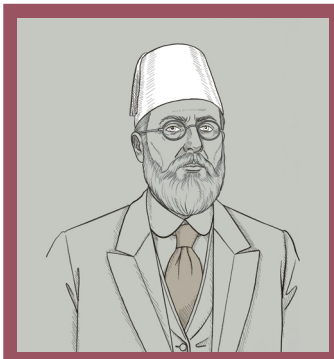
Hilmi Ziya Ülken'in çalışmaları Cumhuriyet Dönemi İslam felsefesi için öncü bir rol ifade eder çünkü

.....

.....

.....

19 ve 20. yüzyıldan itibaren Batı'da pozitivizm, varoluşçuluk gibi felsefi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımlar varlık, bilgi ve değer anlayışlarına ilişkin yeni problem alanları oluşturmuş ve farklı sorular gündeme getirmiştir.[61] Yakın dönem İslam filozofları bu sorunlardan etkilenmiş, onları kendi düşünce dünyalarında yorumlamış ve bu sorunlara özgün çözümler geliştirmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda çalışma yapan İslam filozofu ve düşünürlerden bazıları şunlardır:

doğ. 1869 İzmir (Türkiye)
öl. 1946 Ankara (Türkiye)

Batı düşüncesinde ortaya çıkan ve Müslüman aydınları etkilemeye başlayan felsefi akımlara eleştirel bir tavır geliştirmiştir. Eserlerinden bazıları *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ, Felsefe Dersleri, Felsefe-hikmet, Yeni İlm-i Kelam, Müslüman-Türk Filozofları*'dır.

(bk. Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", 23/530-533)

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Osmanlının son döneminde yetişen ve yeni kelam ilmini temsil eden bilim insanıdır. 1909'dan itibaren Darülfünunda görev yapmaya başlamıştır. İslam felsefesi, kelam ve fıkıh alanlarında yeni yöntemler kullanarak kurucu nitelikte bir tarihçilik anlayışı geliştirmiştir.[62] Türkiye'de İslam felsefesi disiplininin kurumsallaşmasında önemli rol oynamıştır. Ona göre İslam felsefesi, İslam'ın etkisiyle tadil edilen (şekillenen) felsefe demektir. Kur'an-ı Kerim'in bir felsefe kitabı olmadığını ancak felsefenin konusu olan tevhidi bildirdiğini ileri sürer.[63] *Hikmet-i Teşri, İslam Felsefesi Tarihi* gibi ders kitapları yazmıştır.[64] Ayrıca Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde birçok ilmî cemiyet ve komisyonda görev almış, kelam ilmini çağın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemeyi amaçlayan bir komisyona başkanlık yapmıştır. İzmirli, İslam felsefesini özgün bir düşünce geleneği olarak değerlendirir. Kindi, Farabi, İbni Sina, İbni Rüşd gibi Müslüman filozofların Yunan felsefesinin mirasından yararlanarak onu yeniden yorumlayıp geliştirdiklerini savunur. Türk-İslam düşüncesini de farklı sistemlerin basit bir karışımı olarak değil, kendi iç bütünlüğüne sahip bir yapı olarak görür.[65] Ona göre İslam filozofları Aristoteles'in sistemini yeniden yorumlamış, eksik yönlerini tamamlamış ve yeni bir düşünce tarzı geliştirmiştir. Batı'da ortaya çıkan ve Müslüman aydınları etkileyen felsefi akımları da incelemiş, özellikle pozitivizm ve materyalizme karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Ona göre dışarıdan bakıldığında bilimsel görünen materyalizm, dikkatle incelendiğinde ilim ve tecrübeyle uyuşmayan fikir ve görüşlere dayanır. Pozitivizm de insanlığın yüksek düşünce ufkunu daraltır, varlığın başlangıcı ile kaynağı gibi temel soruları göz ardı eder. İzmirli'ye göre bilgiye ulaşmada akıl ile sahih nakil birlikte kullanılmalıdır. Akıl metafizik konularda sınırlı kalırken, vahiy şüpheleri giderir ve düşüncede birlik sağlar.[66]

doğ. 1877 Keşmir
öl. 1938 Lahor (Pakistan)

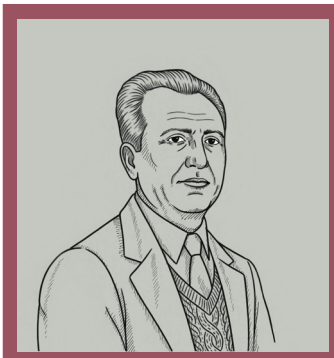
MUHAMMED İKBAL

Hareketli (dinamik) ve canlı (organik) bir felsefe anlayışına sahiptir. İslam düşüncesinin son beş asırda canlılığını kaybettiğini düşünmüş ve bu nedenle dinî düşüncenin günümüzde yeniden inşa edilmesini zorunlu görmüştür. Bu amaçla geleneksel İslam felsefesi, kelam ve tasavvufu eleştirel bir bakışla değerlendirmiştir. Muhammed İkbal'e göre Yunan felsefesinin etkisi, Kur'an'ın tabiatı gözlemlemeyi ve evren üzerinde düşünmeyi teşvik eden yaklaşımını geri plana itmiştir. Oysa modern bilimsel ve deneysel düşüncenin temelinde Kur'an'ın bu yönlendirici ruhu bulunmaktadır. Bununla birlikte İkbal, aklı mutlaklaştırmayı doğru bulmamış, iman ile akıl arasında dengeli bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır.

Hindistanlı filozof ve şairdir. Pakistan'ın fikrî kurucularından kabul edilir. Çalışma alanları; felsefe, şiir, hukuk ve siyasettir. İslam düşüncesini modern felsefeyle yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Eserlerinden bazıları *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, Esrar ve Rumuz* ve *Câvîdnâme'dir.*

(Aydın, "İkbal, Muhammed", 22/17-23)

Düşüncesinin merkezine "benlik" kavramını yerleştirerek insanı özgür bir varlık olarak görmüştür.[67] Ona göre benlik; ego ya da kişilik anlamına gelir. Ezilen, sömürülen, kimliği ve şahsiyeti yok edilen insanın yeniden dirilişi, kimliğini ve kişiliğini kazanmasıyla mümkündür. Bu nedenle İkbal'in düşüncesindeki temel hedef, birey ve toplumun kimlik ve şahsiyetini yeniden kazanmasıdır. Ona göre şahsiyetini kaybeden milletlerin dinlerini, ahlaklarını ve hatta topraklarını korumaları da mümkün değildir.[68] İkbal'e göre İslam, insanı yalnızca bedene veya ruha indirgemez, onu maddi ve manevi boyutlarıyla bir bütün olarak kabul eder. İnsan, aklıyla içinde yaşadığı evreni kavrarken metafizik âleme aşk yoluyla ulaşma eğilimindedir. İkbal, her insanı bağımsız kimliğe sahip bir "ben" olarak görmüş ve benliğin güçlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre insan edilgen bir varlık değil sürekli gelişen, irade sahibi ve sorumluluk taşıyan aktif bir özne konumundadır. Kur'an'ın tarif ettiği mümin de aktif bir kişiliğe sahiptir ancak ilk Müslüman nesillerde açık şekilde görülen bu dinamizm zamanla zayıflamıştır. Dinî tecrübeyi insan varlığının temel unsurlarından biri olarak kabul eden İkbal, bu tecrübenin bilgi alanı içinde yer aldığını ve akılla anlaşılabileceğini savunmuştur. İkbal, İslam hukukunu ve onun temel ilkelerini de eleştirel bir bakışla değerlendirerek Kur'an ve sünnetin yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur. İçtihat faaliyetinin yeniden etkin hâle getirilmesini, İslam düşüncesine ve dinî hayata canlılık kazandırmanın temel şartı olarak görmüştür.[69] İslam düşüncesinin yenilenmesi ve Müslüman toplumların yeniden güçlü ve üretken hâle gelmesi için İslam dünyasına çağrıda bulunmuştur.

NURETTİN TOPÇU

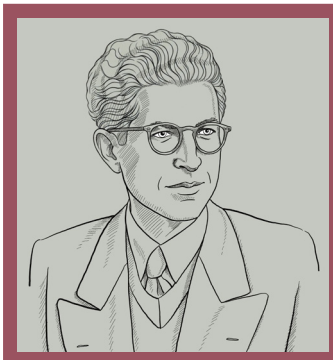
doğ. 1909 İstanbul (Türkiye)
öl. 1975 İstanbul (Türkiye)

Cumhuriyet Dönemi fikir insanıdır. Çalışma alanları felsefe, ahlak felsefesi, eğitim, din ve tasavvuftur. Eserlerinden bazıları *İsyan Ahlakı, Türkiye'nin Maarif Davası ve Yarınki Türkiye*'dir.

(bk. Kara, "Topçu, Nurettin", 41/248-252)

Fransa'da üniversite öğrenimini ve *İsyan Ahlakı* isimli teziyle doktora çalışmasını tamamlamıştır. Fransız metafizikçisi Maurice Blondel'in (Moris Bolondel) kendisine "Şark'ta felsefe olmaz, burada kal." önerisine rağmen Türkiye'ye dönmüş ve Galatasaray Lisesinde felsefe öğretmeni olarak görev yapmıştır.[70] Cumhuriyet Dönemi Türk düşünürleri arasında ahlak üzerine en çok yazan isimlerden biridir. Ahlak felsefecisi ve fikir insanı olarak düşüncelerini Anadolu coğrafyası ile Selçuklu ve Osmanlı Dönemi tarih ve kültürü üzerine temellendirmiş, bu zemin üzerinden İslam'a ve özellikle tasavvufa yönelmiştir. Felsefesini "hareket" ve "isyan ahlakı" kavramları üzerine kurarak bireyin özgür iradesini ve sorumluluğunu vurgulamıştır. Nurettin Topçu'nun fikrî gelişiminde Fransa'da aldığı eğitimin ve özellikle Maurice Blondel'in hareket felsefesinin belirleyici bir etkisi olmuştur. Sorbonne (Sorbon) Üniversitesinde hazırladığı doktora tezinde geliştirdiği isyan ahlakı fikri bu etkiler çerçevesinde şekillenmiştir. Topçu'ya göre isyan kuralsız bir başkaldırı değil insanın hakikate ve mutlak iyiye yönelmesini sağlayan ahlaki bir direniştir. İç ve dış mücadelelerle gelişen bu eylem, mutlak itaatin karşısında yer alarak bireye özgürlük ve kişilik kazandıran bir ahlaki bilince dayanır. Bu doğrultuda isyan; bireyin kendi nefsine, haksızlığa ve ahlaki yozlaşmaya karşı sergilediği bilinçli bir karşı duruşudur. Bu yaklaşım, bireyin içsel özgürlüğünü toplumsal sorumlulukla birleştiren özgün bir ahlak anlayışı ortaya koyar. Topçu, geliştirdiği bu ahlak anlayışıyla determinist

(belirlenimci), rasyonalist (akılcı), sosyolojist (toplumcu) ve pragmatist (faydacı) yaklaşımlara karşı yeni bir tez ortaya koymuştur. Eğitim ve kültür alanındaki çalışmalarıyla da öne çıkmış, ahlakı bireysel bir sorumluluk alanı olmaktan çıkararak toplumsal dönüşümün temeli olarak ele almıştır.[71]

doğ. 1917 Kahire (Mısır)

öl. 1980 Rabat (Fas)

Mısırlı âlim ve fikir insanıdır. Yakın dönem İslam felsefesi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır. Çalışma alanları İslam düşüncesi tarihi, mantık, felsefe, kelam, tasavvuf ve fıkıh usulüdür. İslam düşüncesinin Antik Yunan felsefesinden ayrılan yönlerini ortaya koymuştur. Eserlerinden bazıları *İslam Düşünürlerine Göre Araştırma Metotları* ve *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*'dur.

(bk. Murâd, "Neşşâr, Ali Sâmî", 33/22-24)

ALİ SAMİ EN-NEŞŞAR

İslam düşüncesi tarihini mantık, felsefe, tasavvuf, kelam, tarih, siyaset felsefesi gibi alanlarda incelemiş; Müslüman âlimlerin yöntemlerinin Aristoteles mantığından farklı ve özgün olduğunu vurgulamıştır. Ali Sami en-Neşşar'a göre İslam düşüncesinin özgünlüğü Aristoteles mantığına yöneltilen köklü eleştirilerde açıkça görülmektedir. Bu eleştiriler şu şekilde ifade edilmiştir:

- İmam Şafii ve dilciler Aristoteles mantığının Yunancanın özelliklerine dayandığını, bu nedenle İslami terminoloji ve Arapçayla uyuşmadığını belirtmişlerdir.
- İlk dönem kelamcıları Aristoteles mantığının İslam inancıyla çelişen metafizik görüşlerini reddetmişlerdir.
- Bazı fakihler Aristoteles mantığının insan fıtratını sınırlayan yapay kurallar içerdiğini, ayrıca tecrübeye yeterince yer vermediği için yetersiz kaldığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda Yunan felsefesinin vahiy bilgisinden bağımsız gelişmesi, onun eksik bir düşünce yapısına sahip olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.[72]

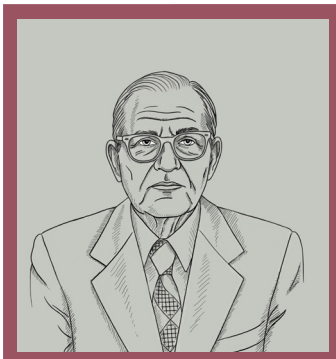
Neşşar'a göre Aristoteles mantığını İslami ilimlerle uzlaştırarak ona İslam dünyasında meşruiyet kazandıran en önemli isim Gazali'dir. İslam düşüncesinin özgünlüğü yalnızca felsefede değil, farklı ilim alanlarında da görülmektedir.

Neşşar'a göre İslam felsefesinin özgün alanları şunlardır:

- Fıkıh usulü ve kelam
- Kur'an ve hadis temelli tasavvuf
- Mâverdî, İbni Haldun, Gazali gibi düşünürlerin katkılarıyla gelişen siyaset ve toplum düşüncesi
- Dilcilerin geliştirdiği nahiv ilmi

Neşşar, İslam dünyasında gelişen felsefi kültürün kaynağını İslam'dan aldığını ve bütün Müslümanlara ait olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Müslüman toplumların dil ve sosyal yapısının Antik Yunan'dan farklı olması, İslam düşüncesinin de özgün bir yapıya sahip olmasını kaçınılmaz kılmaktadır.[73]

Neşşar, Kur'an ve sünnetin İslam'ın iki temel kaynağı olduğunu vurgular. Ona göre İslam'da felsefî düşünceyle ilgilenen herkes araştırmalarını Kur'an'a dayandırmaya çalışmıştır. Böylece Kur'an hakikatleri, İslam düşüncesinin her alanını teorik ve pratik açıdan etkilemiştir.[74]

doğ. 1919 Hazara (Pakistan)

öl. 1988 Chicago (ABD)

Pakistanlı ilim ve fikir insanıdır. Pakistan Eğitim Bakanlığında çalışmış, daha sonra ABD'ye giderek akademik çalışmalarını sürdürmüştür.
Çalışma alanları felsefe, hukuk ve sosyolojidir. Eserlerinden bazıları *Ana Konularıyla Kur'an, İslam ve Çağdaşlık, İslam Felsefesi ve Problemleri*'dir.

(bk. Açıkgenç, "Fazlurrahman", 12/280)

FAZLURRAHMAN

İslam düşünce tarihi üzerine çalışmalar yapmış, günümüz meselelerine yönelik fikri çözümler geliştirmeye çalışmıştır. İslami uyanış ve yenilikçiliği düşüncesinin merkezine yerleştirmiş, bu uyanışın ancak güçlü bir gelenek bilinciyle mümkün olacağını savunmuştur. Ona göre İslam tarihinin erken dönem birikimi göz ardı edildiğinde sağlıklı bir yenilikçilik mümkün değildir.[75] Fazlurrahman başta İbni Sina olmak üzere İslam filozofları üzerine yaptığı incelemelerde İslam düşüncesinin Yunan felsefesiyle etkileşim içinde gelişerek özgün bir yapı kazandığını vurgulamıştır. Onun İslam felsefesine yaptığı önemli katkılardan biri Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik geliştirdiği "çift yönlü hareket" metodudur. Bu metoda göre önce ayetler indirildikleri dönemin sosyokültürel şartları içinde değerlendirilir ve verilmek istenen asıl mesaj kavranmaya çalışılır. Ardından bu tarihî bağlamdan hareketle Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde evrensel ilkeler çıkarılır ve günümüze taşınır. Böylece Kur'an'ın mesajı hem indiği dönemin şartlarında doğru anlaşılır hem de çağımıza rehberlik edecek şekilde canlı ve işlevsel tutulur. Ona göre İslam düşüncesi geleneği, akıl yürütme ve eleştirel düşünceyi dışlamayan bir yapıya sahiptir. Bu nedenle çağdaş problemlerin çözümünde İslam'ın temel kaynaklarına dönülerek bunların tarihsel bağlamı içinde anlaşılması ve evrensel ilkelerinin günümüze uygulanması önem taşır. Toplumsal değişmeyi tarihsel bir gerçeklik olarak değerlendiren Fazlurrahman, Müslüman toplumların geri kalmasının temel sebeplerinden birinin bu değişimi yeterince anlayamamak olduğunu düşünür. Bu nedenle Müslüman düşünürler toplumsal değişmenin doğasını araştırmalı ve bunu İslami ilkelerle uyumlu bir şekilde yeniden yorumlamalıdır. Ona göre toplumların meseleleri, ancak Kur'an'a yeniden yönelmek ve çözüm üretirken onu hareket noktası olarak almakla aşılabilir.[76]

doğ. 1931 Bogor (Endonezya)

öl. 2026 Kuala Lumpur (Malezya)

Malezyalı ilim ve fikir insanıdır. "İslami ilimlerin yeniden inşası" kavramıyla öne çıkmıştır. Çalışma alanları felsefe, kelam, eğitim ve tasavvuftur.

(bk. Aslan, "Seyyid Muhammed Nakib el-Attas")

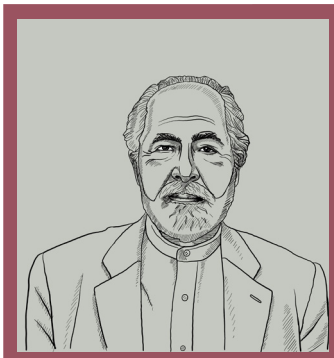
NAKİB EL-ATTAS

Malezyalı mutasavvıf olup yakın dönem İslam bilim düşüncesinin önde gelen temsilcilerindendir. Geleneksel İslam düşüncesini günümüz ihtiyaçlarına uygun biçimde yorumlamayı amaçlamış, bu yaklaşımını "dinamik fakat süreklilik taşıyan gelenek" anlayışı olarak temellendirmiştir. Bu bakımdan Nakib el-Attas, içtihada tamamen karşı değildir ancak özellikle toplumsal ve hukuki bazı temel meselelerde İslam dünyasına yaptığı çağrıda temkinli bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre Müslüman toplumların küresel düzende belirleyici konumda olmaması, kontrolsüz içtihatların Batı merkezli düşünce kalıplarına göre şekillenmesine yol açabilir. Bu durumun da İslam'ın anlam dünyasında bozulmaya neden olabileceğini ileri sürer. Ona göre İslam düşüncesinin özgünlüğünün korunması ancak geleneğin muhafaza edilmesiyle mümkün olabilir.[77]

Attas'ın bilgi, bilim ve eğitim anlayışının merkezinde İslam metafiziği yer alır. Savunduğu İslam metafiziği kelamcıların, filozofların ve sufilerin geleneksel düşüncelerinin birleşimidir. Attas, seküler aklı ve indirgemeci deneyciliği eleştirmiş; buna karşılık güvenilir duyular, aklıselim, sezgi ve doğru haberi temel bilgi kaynakları olarak kabul etmiştir. İnsanın özünden hareketle evrendeki kozmik düzenin Allah'tan (cc) gelen bilgiye işaret ettiğini vurgulayan Attas, tevhit merkezli bilgi anlayışı geliştirmiştir. Bu

doğrultuda tasavvufi düşünceyle desteklenen bir bilim anlayışı ortaya koymuş ve doğru bilginin mümkün olduğunu savunmuştur. Bilimleri fiziki ve metafizik yönleriyle sınıflandırarak Batı merkezli bilgi anlayışının etkisini sınırlandırmayı hedeflemiştir. Bilginin Batılılaştırılmaktan arındırılması (İslamileştirme düşüncesi) olarak ortaya çıkan bu çaba, modern bilim anlayışının eğitim kurumlarında ve toplumsal-siyasal alanlarda yol açtığı bilgi tahribatını gidermeyi amaçlamaktadır. Attas'a göre bilgi, onu üreten kültürün dinî ve felsefi dünya görüşünü taşır. Bu nedenle o, tevhit merkezli bir dünya görüşünü merkeze alarak seküler düşüncenin dil ve mantık üzerindeki hâkimiyetini sınırlamayı amaçlamıştır.[78]

SEYYİD HÜSEYİN NASR

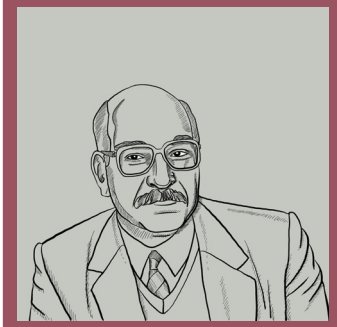
doğ. 1933 Tahran (İran)

İranlı fikir insanı ve akademisyendir. Çalışma alanları İslam düşüncesi, bilim tarihi, felsefe ve tasavvuftur. Dünyadaki krizleri aşmak için İslami hikmeti ve "gelenekselci" felsefeyi yeniden merkeze almak gerektiğini savunur.

(bk. Güler, "Seyyid Hüseyin Nasr")

ABD'de fizik eğitimi aldıktan sonra Harvard Üniversitesinde bilim tarihi alanında doktora yapmıştır. Felsefe ile bilimin birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini savunarak İslam bilim insanlarının bilim tarihine katkılarını ortaya koymuştur. Seyyid Hüseyin Nasr'ın bilgi anlayışı vahiy ve ezelî hikmet anlayışına dayanır. İnsan, vahiyle öğretilen din olmadan Allah'a (cc) kendi aklıyla ulaşamaz. Ona göre gerçek bilgi yalnızca akıl ve deneyden değil vahiyden ve bütün dinlerde ortak olan değişmez hakikatten beslenir. Bu nedenle gelenek, dinî metinlerin yanı sıra bilim, sanat, düşünce gibi alanlarda vahyin yansımalarını kapsayan bütüncül bir yapıyı ifade eder. Nasr'a göre bu bütünlük, metafizik bir bilgi zeminine dayanır ve ilahi dinlerin özünde değişmez bir hakikat bulunur. O, Müslüman bilim insanı için bilimin kutsal bir uğraşı olduğunu vurgular. Buna karşılık modern bilim anlayışının rasyonalizm ve bireycilik temelinde geliştiğini, bu yönüyle dinle hatta insanın metafizik boyutuyla bağını kopardığını ileri sürer. Ona göre modern bilimi geleneksel bilimden ayıran en belirgin fark, onun kutsal olmayan bir karakter taşımasıdır. Batılı bilim anlayışında bir bilim insanı mistik, deist ya da teist inançlara sahip olsa da bilimsel faaliyetini yürütürken bu inançları metodolojik olarak dışlamak zorundadır. Nasr'a göre modern bilimsel yaklaşımların dayandığı ilkeler dikkatli bir şekilde tespit edilmeli ve eleştiriye tabi tutulmalıdır. Bu eleştiri sayesinde geleneksel bilimlerin dayandığı metafizik temeller yeniden görünür hâle gelecek, bilgi ile kutsal arasındaki bağ yeniden kurulabilecektir. Nasr, İslam düşünce geleneklerinde filozofların ardından başlayan telif ve şerh geleneğini de sürdürmüştür. Ayrıca çevre sorunlarını ele almış ve bunu manevi bir kriz olarak temellendirmiştir. Seyyid Hüseyin Nasr'a göre İslam felsefesi, diğer İslami ilimler gibi Kur'an ve hadisişeriflere dayanır. Ona göre bu felsefe yalnızca Müslüman düşünürler tarafından ortaya konduğu için değil aynı zamanda ilkelerini, ilhamını ve ele aldığı meselelerin büyük kısmını İslam vahyinden aldığı için de İslami felsefedir. İslam felsefesinin yaklaşık on iki asırlık tarihi üzerine yapılacak kapsamlı bir araştırma, bu büyük düşünce geleneğinin oluşumunda, sistemleşmesinde ve temel meselelerinin şekillenmesinde Kur'an ve hadisişeriflerin oynadığı merkezi rolü açık biçimde ortaya koyacaktır.[79]

MUHAMMED ÂBİD EL-CABİRİ

doğ. 1936 Fecîc (Fas)

öl. 2010 Dârülbeyzâ (Fas)

Faslı fikir insanı ve müfessirdir. Çalışma alanları; felsefe, fıkıh, kelam ve tefsirdir. İslam düşüncesini *Arap Aklının Eleştirisi* adlı dört ciltlik eserinde beyan, irfan ve burhan sistemleri üzerinden incelemiştir. Eserlerinden bazıları, *Felsefî Mirasımız ve Biz, Arap Aklının Oluşumu, Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, İslâm'da Siyasal Akıl, Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma'dır.*

(bk. Coşkun, "Câbirî, Muhammed Âbid", Ek-1/235-238)

İslam düşüncesi üzerine yaptığı zihniyet analizleri, eleştirileri ve önerileriyle uluslararası alanda tanınan bir düşünürdür. Cabiri'ye göre İslam düşüncesi günümüzde bir kriz içerisindedir. Bu kriz sosyal, siyasal ve kültürel sorunların çözümsüz kalmasına ve düşüncenin yeniden inşa edilememesine yol açmaktadır. O, bu durumun temel sebebini İslami ilimlerin teşekkülü döneminde oluşan geleneksel düşünce yapısının her çağda kendini tekrar etmesine bağlamıştır. Bu yapı, modern çağın başlangıcına kadar sorun oluşturmamış ancak Aydınlanma Dönemi sonrası ortaya çıkan dönüşümlere uyum sağlayamamıştır. Cabiri'ye göre 20. yüzyıldan itibaren Batı medeniyeti karşısında yaşanan yenilgiler, İslam düşüncesine ilişkin tartışmaları farklı yönlere sevk etmiş ve düşünce hayatına önemli bir canlılık kazandırmıştır. Bu dönemde ele alınan meselelerin önemli bir kısmı daha önceki dönemlerde de tartışılmış olmakla birlikte, değişen şartlar ve yeni yorum ihtiyacı nedeniyle yeniden gündeme gelmiştir. Tartışmalarda ağırlıklı olarak modern dönemde ortaya çıkan sorunlara geleneği esas alarak çözüm üretme çabası öne çıkmıştır. Başka bir ifadeyle modern problemlere geleneği dönüştürmek suretiyle çözüm aranmıştır. Cabiri'ye göre bu tartışmaların merkezinde, geleneksel İslam düşüncesinin eleştirisi ve İslam'ın çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek biçimde yeniden yorumlanması yer almaktadır.[80]

Cabiri, aklı oluşturucu (mükevvin) ve oluşturulmuş (mükevven) olmak üzere ikiye ayırmıştır.

- Oluşturucu akıl değişmez özelliklere sahip evrensel insani melekedir.
- Oluşturulmuş akıl ise tarihî ve kültürel şartlar içerisinde şekillenir ve toplumların kendilerine özgü yönünü ortaya çıkarır.[81]

Cabiri'ye göre geleneksel düşüncenin sunduğu epistemolojik sistem tarihsel şartlarda oluşmuş ve zamanla işlevini yitirmiştir. Lafız merkezli yorum Kur'an ve sünnette bulunan akla ve düşünmeye dayalı anlam yapısını geri plana itimiş, böylece aklı rasyonel olmayan alana hapsetmiştir. Günümüzde Müslüman düşünürlerin yapması gereken şey bu akıl yapısını tahlil ederek sorunun kaynağını tespit etmek, böylece hayatı, kültürü ve toplumsal alanları yeniden inşa edecek bir akıl anlayışı geliştirmektir. Ona göre geleneksel akıl beyani, irfani ve burhani olmak üzere üç farklı bilgi sisteminden oluşur.

- Beyan sistemi, kıyas mantığına dayanır ve dil kuralları ile kelam tartışmaları üzerinden Kur'an'ın anlaşılmasını hedefler.
- İrfan sistemi, Hermesçi-gnostik geleneğe dayanır; keşif ve işrak yoluyla görünür olanın ötesindeki hakikati açığa çıkarmayı amaçlar.
- Burhan sistemi ise mantıksal akıl yürütmeye dayanır ve bilgiyi aklın verileriyle inşa ederek kültürün rasyonel zeminini kurmaya çalışır.[82]

8. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Önermede Bulunalım*
Amaç	*Elde ettiği örüntülerden hareketle yakın dönem İslam felsefesi çalışmaları hakkında önermede bulunabilme*

Yönerge: *Uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Aşağıdaki metinleri okuyunuz.*

> Milletimizin üç asırdan beri yaşadığı buhranların sebebi kültür ve maarif alanlarında aranmalıdır. Eskiden âlimlerin en küçük katkısından bile pay çıkaran yönetim anlayışının hâkim olduğu "mutlu dönem" sona erdikten sonra, devletin yapısında bozulmalar ve sarsıntılar ortaya çıkmıştır.
>
> (bk. Topçu, *Türkiyenin Maarif Davası*, 11)

> Herkesin bildiği üzere İslam dünyası son birkaç yüzyıldır ciddi bir kırılma ve altüst oluşla karşı karşıyadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin dağılmasının ardından ortaya çıkan siyasal ve düşünsel boşluk, İslam dünyasında merkez-çevre ilişkilerinin zayıflamasına ve derinleşen bir krize yol açmıştır. Batı'nın siyasal, toplumsal, kültürel ve ahlaki alanlardaki meydan okuması karşısında öncelikle yapılması gereken, bulunulan durumun doğru biçimde analiz edilmesidir. Bu süreç, hem tarihî birikimin hem de günümüz dünyasındaki hâkim medeniyet ve kültürlerin dikkatle incelenmesini zorunlu kılar. Kavramlarımızı, düşünce ekollerimizi ve şahsiyetlerimizi sözlü aktarımların ötesine taşıyarak daha derinlikli incelemelere ihtiyaç vardır. Tarihi ve dünyayı okurken "Bugüne nasıl bir katkı yapabilirim?" sorusunu akılda tutmak, bu sürecin temel yaklaşımı olmalıdır.
>
> (bk. Nasr - Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi,* 12)

2. *Okuduğunuz metinlerin ana fikri nedir? Düşüncelerinizi sınıf arkadaşlarınızla paylaşınız.*
3. *Öğretmen rehberliğinde okuduğunuz metinlerden ve öğrendiklerinizden hareketle yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarının özelliklerini belirleyiniz.*

.....

.....

4. *Yakın dönem İslam filozoflarının çalışmalarında ortak olmayan özelliklerin neler olabileceğini tartışınız.*
5. *Elde ettiğiniz örüntülerden hareketle yakın dönem İslam felsefesi çalışmaları hakkında önerme geliştiriniz ve bunu kendi cümlelerinizle aşağıdaki noktalı alana yazınız.*

.....

.....

.....

.....

.....

6. *Önermelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

Aşağıdaki tabloda filozof isimleri verilmiştir. Soruları kutucukların yanındaki harfleri kullanarak cevaplayınız. Aynı harfi birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

A	Ali Sami en-Neşşar	**B**	Erzurumlu İbrahim Hakkı	**C**	Farabi
Ç	Fazlurrahman	**D**	Gazali	**E**	Hilmi Ziya Ülken
F	İsmail Hakkı İzmirli	**G**	Muhammed Âbid el-Cabiri	**Ğ**	Muhammed İkbal
H	Nakib el-Attas	**I**	Nurettin Topçu	**İ**	Seyyid Hüseyin Nasr

1. *Hangileri yakın dönem İslam filozoflarındandır?*

.....

2. *Hangileri Cumhuriyet Dönemi filozoflarındandır?*

.....

3. *Hangileri geleneksel hikmet vurgusuyla çevre sorunlarına çözüm aramıştır?*

.....

4. *Hangileri "isyan ahlakı" kavramıyla Türk düşüncesine özgün bir katkı sağlamıştır?*

.....

5. *Hangileri Türk düşünce tarihini sistematik biçimde incelemiştir?*

.....

6. *Hangileri "Arap Aklının Eleştirisi" çalışmasıyla kültürel kimlik tartışmasına yön vermeye çalışmıştır?*

.....

7. *Hangileri "İslamlaşma" kavramını öne çıkarmıştır?*

.....

8. *Hangileri Hindistan doğumlu filozof ve şairdir?*

.....

9. *Hangileri Türkiye'de İslam felsefesinin kurumsallaşmasında rol oynamıştır?*

.....

10. *Hangileri İslam düşüncesinin özgünlüğünün korunmasının geleneğin muhafaza edilmesiyle mümkün olabileceğini savunmuştur?*

.....

Yandaki karekodu kullanarak cevaplara ulaşabilirsiniz.

Performans Görevi

Görev	*Hilmi Ziya Ülken'i ve onun İslam felsefesi çalışmalarını tanıtan bir fanzin hazırlama*
Amaç	*Yakın dönem İslam filozoflarından Hilmi Ziya Ülken'in çalışmalarını genelleyebilme*
Beceri	*Bilgi toplama, araştırma, genelleme*
Süre	*Hazırlık/2 Hafta, Sınıf İçi Uygulama/1 Ders Saati*
Ürün	*Fanzin*
Ölçütler ve Değerlendirme	*Bu çalışmada ortaya koyduğunuz ürün aşağıdaki ölçütlere göre Dereceli Puanlama Anahtarı ve Öz Değerlendirme Formu'yla değerlendirilecektir.*

Kapsam: Konunun bütün yönleriyle ele alınıp alınmadığı

Dil ve Anlatım: Kullanılan dilin akıcılığı, anlaşılır olması, dil bilgisi kurallarına uygunluğu

İçeriğin Doğruluğu: Bilgilerin güvenilir, doğru ve bilimsel kaynaklarla desteklenmiş olması

Özgünlük: Sunumun başka eser veya araçlardan bire bir/doğrudan alınmaması, hazırlayanın yorumunu içermesi

Kaynakların Çeşitliliği: Tek bir kaynağa bağlı kalınmaması, çeşitli kaynaklardan yararlanılması

Görsel ve Yazılı Materyal Kullanımı: Metni destekleyen işitsel içeriklerin veya ek belgelerin uygun ve yerinde kullanılması

Yönerge: *Performans görevine başlamadan önce "Hazırlık Aşaması" ve "Sınıf İçi Uygulama Aşaması" bölümlerini okuyunuz. Uygulama adımlarını takip ederek görevinizi tamamlayınız.*

Hazırlık Aşaması

1. *Hilmi Ziya Ülken'i ve onun İslam felsefesi çalışmalarını araştırmak için öğretmen rehberliğinde güvenilir kaynakları (https://islamansiklopedisi. org. tr/, https://islamdusunceatlasi.org/, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/, edu.tr ve gov.tr uzantılı genel ağ, TDV İslâm Ansiklopedisi ve öğretmenin önereceği basılı eserler) belirleyiniz.*
2. *Belirlediğiniz güvenilir kaynaklardan konu hakkında bilgi toplayınız.*

Sınıf İçi Uygulama Aşaması

3. *Edindiğiniz bilgilerden yararlanarak kapsam, dil ve anlatım, içeriğin doğruluğu, özgünlük, kaynakların çeşitliliği, görsel ve yazılı materyal kullanımı gibi ölçütlere uygun fanzin hazırlayınız.*
4. *Hazırladığınız fanzini görsellerle destekleyiniz.*
5. *Faydalandığınız kaynaklara fanzinde yer veriniz.*
6. *Hazırladığınız fanzini öğretmen rehberliğinde sınıfta sergileyiniz.*

Not: *Yandaki karekodda verilen Dereceli Puanlama Anahtarı'nı inceleyiniz ve Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

4.4. İslam Felsefesinin Batı'ya Etkileri

Konuya Başlarken

İslam filozofları felsefi ve bilimsel alanlarda birçok özgün eser ortaya koymuşlardır. Bu eserler yalnızca İslam dünyasında değil Batı'da da etkili olmuş, farklı düşünürler bu birikimden doğrudan veya dolaylı olarak yararlanmışlardır. Bu bağlamda İslam felsefesi Batı felsefesinin gelişiminde önemli kaynaklardan biri olmuştur.

1. İslam felsefesinin, Batı düşüncesine etkileriyle ilgili neler biliyorsunuz?
2. İslam felsefesinin, Batı düşüncesine etkileriyle ilgili merak ettikleriniz nelerdir? Arkadaşlarınızla paylaşınız.

Görsel 4.2: *12. yüzyılda tercüme merkezi olarak kullanılan Toledo Katedrali (Toledo/İspanya)*

İslam filozofları, kendilerinden önceki düşünsel birikimi özgün katkılarla geliştirerek felsefi ve bilimsel ilerleyişe yön vermiştir. Onların eserleri Latince ve İbranice başta olmak üzere pek çok dile çevrilmiş, bu çeviriler sayesinde Batı felsefesi üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Erken dönemde başlayan tercüme süreci Yeni Çağ'a kadar kesintisiz devam etmiştir. Orta Çağ ve Rönesans'ta yaşayan Hristiyan ve Yahudi düşünürler, İslam filozoflarının isimlerine ve görüşlerine kendi eserlerinde yer vermiş, onların kavram ve yöntemlerini benimsemiştir.[83] Başlangıçta bazı bilim dallarıyla sınırlı kalan bu felsefi aktarım, 12. yüzyılda İslam felsefesinin temel eserlerinin çevrilmesiyle genişlemiş ve özellikle 10-13. yüzyıllar arasında yoğunlaşmıştır *(Görsel 4.2)*. Böylece İslam filozoflarının ortaya koyduğu özgün miras; kavramlar, yöntemler ve felsefi tartışmalar aracılığıyla Batı düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.[84]

İslam felsefesinin Batı'ya aktarım yolları üç aşamada ele alınabilir.

1. Batılılar, Müslümanların Sicilya ve Endülüs'ü fethetmesinin ardından İslam felsefesinin eserleriyle tanışmış, Haçlı Saldırıları sırasında da bu felsefi birikimi Avrupa'ya aktarmaya başlamışlardır.

2. İtalya, İspanya ve Güney Fransa'dan gelen öğrenciler İslam ülkelerinde eğitim görmüşlerdir. Felsefe ve bilim alanlarında uzmanlaşan bu öğrenciler, daha sonra Batı'da kurulan üniversitelerde görev alarak edindikleri bilgileri aktarmışlardır.

3. Birçok Batılı düşünür İslam ülkelerinde dil öğrenerek kendi ülkelerinde tercüme merkezleri kurmuşlardır. Bu faaliyetler sonucunda İslam felsefesinin temel eserleri Arapçadan Latinceye çevrilerek Batı düşünce dünyasına kazandırılmıştır.

Bilgi Görseli 4.1: *İslam Felsefesinin Batı'ya aktarım yolları*[85]

9. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Sorgulayalım*
Amaç	*İslam felsefesinin Batı'ya etkisini sorgulayabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *Üye sayısı eşit gruplar oluşturunuz ve her grup için bir sözcü seçiniz.*
2. *Grupça İslam felsefesinin Batı'ya aktarımı ve etkileriyle ilgili merak ettiğiniz konularda sorular hazırlayınız.*
3. *Hazırladığınız soruları grup sözcüleriniz aracılığıyla soru kutusuna atınız.*
4. *Öğretmen rehberliğinde kutudan rastgele seçilen on soruyu cevaplayınız.*
5. *Cevaplarınızdan hareketle İslam felsefesinin Batı'ya aktarım yollarını belirleyiniz. Bunlardan birini seçerek aşağıdaki noktalı alana yazınız ve arkadaşlarınızla paylaşınız.*

.....

.....

.....

6. *Ulaştığınız sonuçları aşağıdaki sorular doğrultusunda beyin fırtınası yöntemiyle değerlendiriniz.*
   - *Neden bu aktarım yolunu seçtiniz?*
   - *Bu yolun diğer aktarım yollarına göre imkânları ve sınırlılıkları nelerdir?*
   - *Bu aktarım sürecinin Batı düşüncesi üzerindeki somut etkileri nelerdir?*
   - *Bu aktarım gerçekleşmeseydi Batı düşüncesi nasıl gelişirdi?*
7. *Değerlendirmenizin sonucunu grup sözcüleri aracılığıyla arkadaşlarınızla paylaşınız.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Grup Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

İslam felsefesinin Batı'ya aktarılması; varlık, kozmoloji, ahlak, akıl-iman, din-felsefe ilişkisi gibi temel alanlarda Batı düşüncesini derinden etkilemiştir. Bu süreçte Batı'da yürütülen felsefi tartışmalarda İslam filozoflarının görüşleri belirleyici bir rol oynamış, böylece o dönemde tartışılan pek çok mesele, bu yeni bakış açısıyla değerlendirilme imkânı bulmuştur.[86]

İslam felsefesinin Batı düşüncesi üzerindeki etkisi, özellikle bazı filozofların eserleri etrafında şekillenen tartışmalarda daha belirgin hâle gelmiştir. 13 ve 14. yüzyıllarda Gazali'nin bazı düşünceleri Batı'da ilgi görmüş ve tartışmalara konu edilmiştir. 15. yüzyıldan itibaren ise İbni Rüşd'ün eserleri ve yorumları Batı felsefesinde etkili olmuştur. Bu düşünsel etki Rönesans ve reform hareketlerinde hissedilmiştir. Gazali ve İbni Rüşd'ün temsil ettiği felsefi yaklaşımlar sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca Descartes'ın öncülüğünde şekillenen kartezyen düşüncenin bu felsefi tutumların bir uzantısı veya onlarla etkileşim içinde gelişen bir yapı olduğu kabul edilmiştir. Özellikle 17. yüzyılda İbni Tufeyl'in görüşlerinin Batı'da yaygınlaşması, Aydınlanma Çağı'nın düşünsel başlangıcında ve Batılı düşünürlerin insan doğasına yönelik yorumlarında merkezî bir rol oynamıştır.[87]

Görsel 4.3: *1967 yılında yapılan Averroes Heykeli (Kurtuba/İspanya)*

Heykeltıraş: Pablo Yusti Conejo

İslam filozoflarının düşünceleri Batı'da önemli etkiler oluşturmuş, onların isimleri de Latince biçimleriyle birçok eserde yer almıştır. Kindi, Alkindus; Farabi, Alfarabius; Gazali ise Algazelus adıyla anılmıştır. İbni Sina, Avicenna adıyla tanınmış, onun düşünceleri Batı'daki felsefi akımlarda Avicennisim olarak etkili olmuştur. İbni Rüşd'ün felsefesi ise Averroizm adıyla yayılmış, ismi de Averroes şeklinde Latinceleştirilmiştir. Batılı bilim insanları ve filozoflar, İslam filozoflarının eserlerinden yararlanmış; bu eserlerde ortaya konan düşünceleri kendi yaklaşımlarıyla sentezleyerek yeni yorumlar geliştirmiştir. Bazı düşünürler ise İslam filozoflarının görüşlerini doğrudan eserlerinde ele almış ve tartışmıştır. Aşağıda bu etkiye örnekler verilmiştir[88] *(Görsel 4.3)*.

İSLAM FİLOZOFLARININ BATI DÜŞÜNCESİNE ETKİLERİ

KİNDİ

Kindi'nin *Risâle fî Mâhiyyeti'l-Akl*, *Fî'l-Cevâhiri'l-Hamse* ve *Kitâbu't-Tuffâha* gibi eserlerinin Latince ve İbraniceye tercüme edilmesi onun Orta Çağ Avrupa'sında tanınmasını sağlamış ve Albertus Magnus (Albertus Magnus) gibi Batılı filozofları etkilemiştir.[89]

McCarthy'nin (Mekkarti) tespit ettiğine göre onun eserlerinden on yedisi Latinceye, dördü İbraniceye; modern dönemde ise beşi Almancaya, dördü İtalyancaya, ikişer tanesi de İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiştir. Tercüme edilen bu eserlerin konuları genel olarak matematik, astronomi, tıp, kimya, optik, meteoroloji gibi pozitif bilimlerdir.[90]

FARABİ

Batı'nın Orta Çağ'daki iki büyük düşünürü Albertus Magnus ve St. Thomas Aquinas (Sen Tomas Akvinas), Farabi'nin özellikle ontoloji üzerine olan düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Farabi'nin varlık tanımı ile Allah'ın (cc) sıfatları ve varlığının delillerine ilişkin düşüncelerinin izleri veya bu düşüncelere benzer yorumlar, St. Thomas Aquinas'ın *Summa Theologiae* adlı eserinde görülmektedir. Ayrıca Farabi'nin bilgi teorisi ile St. Thomas Aquinas'ın bilgi anlayışı arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Bunlar; duyuların bilgiyi oluşturmadaki rolü, akıl ve ruhun bilgi üretimindeki işlevleri ve insanın Allah (cc) hakkında bilgiye ulaşma yolları olarak sıralanabilir.[91]

İBNİ SİNA

İbni Sina, Batı'da Latin Avicennismi (Latin İbni Sinacılığı) olarak adlandırılan bir düşünce geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu geleneğin takipçileri arasında Toledo başmütercimi ve meşhur İbni Sina tercümanı Dominicus Gundissalinius (Dominikus Gundisalinus) da bulunmaktadır. Aynı zamanda Roger Bacon'ın (Rocır Bekın), tabiat görüşü de İbni Sina'dan etkilenerek şekillenmiştir. Ancak Bacon, İbni Sina'nın görüşlerini Hristiyan düşüncesiyle bütünleştirmeye çalışmıştır.[92] İbni Sina'nın etkisi modern dönemde Descartes'ta da görülür. Descartes, ruhun varlığını ve bedenden ayrı oluşunu temellendirmek için onun "Uçan Adam Delili"nden yararlanmıştır.[93]

İBNİ TUFEYL

Hay bin Yakzan adlı eseri, Batı düşüncesinde dikkat çeken ve etkileri tartışılan önemli metinlerden biri olmuştur. Spinoza bu ünlü felsefi romanı bizzat kendisi Hollandacaya çevirmiştir. Spinoza'nın Descartes rasyonalizminden uzaklaşarak sezgici bir mistisizme geçmesinde İbni Tufeyl'in etkisi görülmektedir.[94] Aynı zamanda *Hay bin Yakzan* Edward Pococke (Edvırt Pokok) tarafından Latinceye çevrilmiştir. Leibniz (Laybnits) bu tercümeden etkilenerek İbni Tufeyl'in teolojik fikirlerinin güçlü bir felsefi derinliğe sahip olduğunu söylemiştir. Bunların yanı sıra İbni Tufeyl; John Locke (Con Lok), David Hume (Devit Hüm), Voltaire (Volter), Jean-Jacques Rousseau (Jan Jak Ruso) gibi Aydınlanma Çağı filozoflarını da etkilemiştir.[95]

GAZALİ

Batı düşüncesine etkisi, özellikle dinî ve ahlaki alanlarda kendini göstermiştir. İslam dünyasında Ebu'l Ferec diye bilinen Süryani-Yakubi kilisesinin rahibi tarihçi filozof Bar Hebraeus (Bar Hebrayus), Gazali'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinden birçok bölümünü kopya etmiştir. Ayrıca eserlerinde Gazali'nin erdemler, düşüklükler, manevi yetkinliklerin derecelerine ilişkin görüşlerinden izler görülür. İspanyol Dominiken rahibi Ramon da Gazali'nin dogmatik kelama dair metinlerinden yararlanmıştır. Bunun yanı sıra Gazali'nin ahiret inancına dair görüşleri ile Blaise Pascal (Bleys Paskal) düşünceleri arasında benzerlik olduğu kabul edilmektedir. Bu benzerlik "bahse girişme" diye bilinen ve Gazali'nin din savunusunda sıkça kullandığı kanıtın Blaise Pascal tarafından yeniden ele alınmasında görülür. Ahiretin varlığı kesin olarak bilinmese de inanç ve dinî yükümlülüklerin tercih edilmesi gerektiğini savunan bu düşünce "Kazanırsan her şeyi kazanacaksın, kaybedersen hiçbir şey kaybetmeyeceksin." şeklinde özetlenebilir.[96] Bununla birlikte Pascal, Gazali'nin kalp gözü teorisi ve sezgici bilgi anlayışından da etkilenmiştir. Diğer yandan 14. yüzyılda Gazali'nin etkilediği filozoflardan biri de Ockhamlı William'dır (Okamlı Vilyım). Gazali'nin etkisi yalnızca Orta Çağ'la sınırlı kalmamış, modern düşünürlere kadar ulaşmıştır. Descartes, Gazali'nin metodik şüphesinden etkilenmiş; onun "Şüphe Hakk'a götürür." düşüncesi, Descartes'ın şüpheciliğinin temelini oluşturmuştur.[97]

İBNİ RÜŞD

Batı düşüncesine etkisi, öncelikle eserlerinin Arapçadan Latinceye çevrilmesiyle başlamıştır. Bu çeviri faaliyetleri Michael Scot (Maykıl Sıkot) ile başlamış, daha sonra Hermannus Alemannus (Hermanus Alemanus), William of Luna (Vilyam of Luna) ve Pierre Calego (Piyer Kalego) tarafından sürdürülmüştür. Bu çeviriler sayesinde İbni Rüşd'ün düşünceleri Batı'nın entelektüel çevrelerinde geniş bir etki alanı bulmuştur. Örneğin Adam de Buckfield (Edım dı Bakfild) ve Albertus Magnus, onun faal aklı insan zihninin bir gücü olarak ele alan yaklaşımını benimsemişlerdir. Ayrıca Siger of Brabant (Sijer of Bırabant), İbni Rüşd'ün entelektüel mutluluğu en yüksek insani amaç olarak gören ve bunun faal akılla ilişki kurularak gerçekleştiğini savunan görüşlerinden etkilenmiş, bu düşünceleri derslerinde de dile getirmiştir. Dante Alighieri (Dante Aligiyeri) de İbni Rüşd'ün özellikle entelektüel mutluluk anlayışına önem vermiş ve bazı politik-felsefi görüşlerini eserlerine yansıtmıştır. Rönesans Dönemi'nde de İbni Rüşd'ün etkisi sanatta dolaylı biçimde görülmektedir. Örneğin *The School of Athens* adlı eserde İbni Rüşd, Antik ve Orta Çağ düşünürleri arasında temsilî bir figür olarak yer almaktadır.[98]

İslam Filozofu	Etkilenen Batılı Filozof	Etkilendiği Alan
Kindi	Albertus Magnus	Kindi'nin metafizik anlayışı
Farabi	Albertus Magnus-St. Thomas Aquinas	Farabi'nin ontolojisi
İbni Sina	Descartes	Allah'ın (cc) varlığının delilleri
Gazali	Blaise Pascal	Gazali'nin ahiret üzerine düşünceleri
İbni Rüşd	Dante	İbni Rüşd'ün politikayla ilgili görüşleri

Bilgi Görseli 4.3: *İslam filozoflarından etkilenen Batılı filozoflar ve etkilendikleri konular*

10. Etkinlik

30 dk.

Adı	*Yazalım*
Amaç	*İslam felsefesinin Batı'ya etkisiyle ilgili akıl yürütme sonucu ulaştığı çıkarımları yansıtabilme*

Yönerge: *Aşağıdaki uygulama adımlarını takip ederek etkinliği gerçekleştiriniz.*

1. *İslam felsefesinin Batı'ya etkisiyle ilgili edindiğiniz bilgilerden ve çıkarımlarınızdan hareketle özgün bir öğrenme günlüğü yazınız. (Günlüğünüzü; "Ne biliyordum?", "Ne öğrendim?", "Merak ettiklerim?", "Sormak istediklerim?" sorularını kullanarak oluşturabilirsiniz.)*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. *Etkinlik sonunda yazdıklarınızı öğretmen rehberliğinde değerlendiriniz.*

Değerlendirme: *Yandaki karekodu kullanarak Öz Değerlendirme Formu'nu doldurunuz.*

Kontrol Noktası

A) *Aşağıda İslam filozoflarının önde gelen isimleri ve bu isimlerin Batı'daki karşılıkları verilmiştir. Tablodaki harfleri kullanarak isimleri eşleştiriniz.*

Kindi	
Farabi	
İbni Sina	
İbni Rüşd	
Gazali	

A	Algazelus
B	Alkindus
C	Avicenna
Ç	Alfarabius
D	Averroes
E	Algoritmi
F	Alboron

Yandaki karekodu kullanarak eşleştirme tablosunun cevaplarına ulaşabilirsiniz.

B) *Aşağıdaki soruları cevaplayınız.*

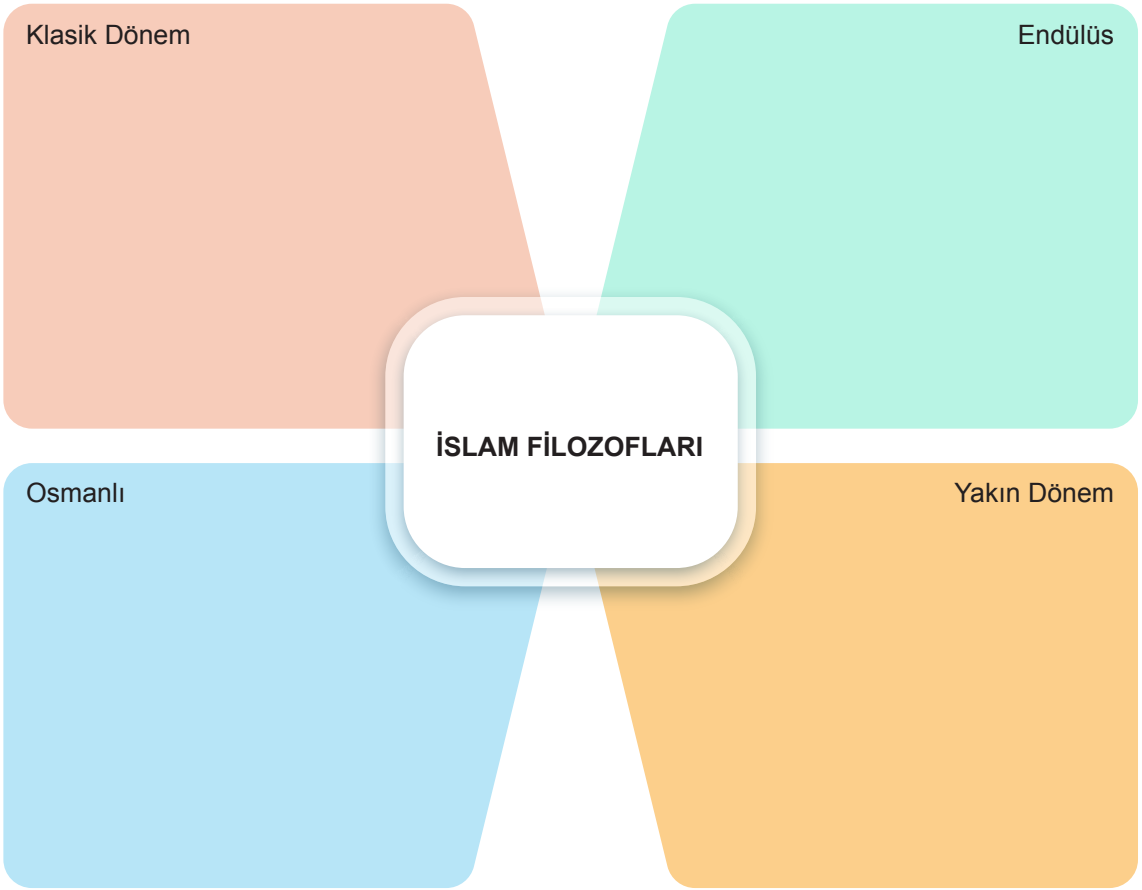
1. *İslam filozoflarının görüşleri, 15. yüzyılda Batı'da hangi düşünce hareketleri üzerinde etkili olmuştur?*
2. *Farabi'nin varlık anlayışı ve Allah'ın (cc) sıfatlarına ilişkin görüşleri St. Thomas Aquinas'ın hangi eserinde yer almaktadır?*
3. *İbni Sina'nın ruh-beden ayrımını açıklamak için kullandığı ve Descartes tarafından da kullanılan düşünce delilinin adı nedir?*
4. *İbni Tufeyl'in Hay bin Yakzan adlı eserini Hollandacaya çeviren Batılı düşünür kimdir?*

Farklı Kaydet

Ünitede öğrendiğiniz temel bilgileri kısaca bu alana not edebilirsiniz.

Ölçme ve Değerlendirme Soruları

1. Aşağıdaki diyagramı doldurunuz.

Aşağıdaki soruları cevaplayınız.

2. Endülüs'te İslam felsefesinin gelişim aşamalarını ve bu aşamaların felsefi düşüncenin gelişimine katkılarını örneklerle açıklayınız.

.....

.....

3. Osmanlıda felsefe çalışmalarının erken dönemden Tanzimat ve sonrasına uzanan süreçte geçirdiği tarihsel dönüşümü, örnek düşünürler üzerinden açıklayınız.

.....

.....

4. Hilmi Ziya Ülken ve İsmail Hakkı İzmirli'nin çalışmaları, İslam felsefesinin modern akademik disiplinlerle buluşmasına nasıl zemin hazırlamıştır?

.....

.....

5. Batı'nın siyasal ve kültürel etkisi karşısında yakın dönem İslam filozoflarının kültürel kimliği hangi yöntemlerle ortaya çıkmıştır? Düşünürlerden örnekler vererek açıklayınız.

.....

.....

6. İslam felsefesinin Batı düşüncesi üzerindeki etkisinde tercüme hareketleri hangi düşünürlerin eserlerini öne çıkarmıştır? Filozoflarla ilişkilendirerek açıklayınız.

.....

.....

Aşağıdaki yay ayraçların içine cümlelerde verilen bilgiler doğru ise "D", yanlış ise "Y" yazınız.

7. ( ) Müslümanların Endülüs'te ortaya koyduğu çalışmalar, bu coğrafyada felsefi düşüncenin gelişmesini sağlamıştır.

8. ( ) Ahmed Cevdet Paşa, Batı hukuk sisteminin tamamının doğrudan alınmasını savunmuştur.

9. ( ) Osmanlı düşüncesi, kendinden önceki İslam düşünce geleneğinin doğal bir devamı olarak gelişmiştir.

10. ( ) Yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarında klasik kaynaklar dikkate alınmamıştır.

11. ( ) Nurettin Topçu, ahlak ve hareket felsefesi üzerine çalışmalar yapmıştır.

12. ( ) Fazlurrahman, İslam düşüncesinin çağın koşullarına göre yeniden yorumlanmasını savunmuştur.

13. ( ) Seyyid Hüseyin Nasr, İslamileştirme fikrini savunmuştur.

14. ( ) Yakın dönem İslam filozofları Batı'daki düşünsel akımlardan etkilenmemiştir.

15. ( ) İslam filozoflarının eserlerinin yabancı dillere çevrilmesi Batılı düşünürler açısından önemli görülmemiştir.

16. ( ) Koçi Bey, Osmanlıdaki bozulmaların nedenlerini incelemiş ve çözüm önerileri sunmuştur.

17. ( ) Gelenbevi İsmail Efendi, mantık ve matematik alanlarında çalışmalar yapmıştır.

18. ( ) Osmanlı düşüncesinde mantık ilmi gereksiz görülmüş ve eğitimden çıkarılmıştır.

19. ( ) Osmanlı düşüncesinde "ilim" kavramı yalnızca kelam ve fıkıh için kullanılmıştır.

20. ( ) Estetik imar anlayışı mimari alanla ilişkilidir.

Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri verilen ifadelerden doğru olanlarla tamamlayınız.

anlama	Cavidname	eleştirel	sabit mekân	Gazali
İbni Haldun	İbni Rüşd	İbni Sina	Mârifetnâme	mecelle
metafizik	nizam-ı cedit	tehafüt	vicdan	

21. Endülüs İslam filozoflarından ....., felsefe-din ilişkisini sistemli bir şekilde ele almıştır.

22. Endülüs filozofları arasında yer alan ....., *Mukaddime* adlı eseriyle tanınır.

23. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde yeniden canlandırılan tartışma geleneğine ..... geleneği denilmektedir.

24. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın en bilinen eseri ....., İslam düşünce tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

25. Osmanlı düşüncesinde sanat, mimari ve şiirde gözetilen iç uyum anlayışı ..... kavramıyla açıklanmıştır.

26. Yakın dönem İslam felsefesi çalışmalarının temel karakteri ..... aktarma ve yeniden konumlandırmadır.

27. Nurettin Topçu'nun "isyan ahlakı" anlayışında bireyin ..... ve sorumluluğu ön plandadır.

28. Seyyid Hüseyin Nasr, çevre sorunlarını yalnızca ekolojik değil aynı zamanda ..... bir mesele olarak görür.

29. Muhammed Âbid el-Cabiri, İslam düşüncesini ..... biçimde incelemiştir.

30. İkbal'in en önemli eserlerinden biri olan ..... ümmetin yeniden dirilişini şiirsel bir dille anlatır.

31. Descartes, metodik şüphe konusunda ..... düşüncesinden etkilenmiştir.

32. Batı'da Latin Avicennismi olarak adlandırılan düşünce geleneğinin oluşmasında İslam filozoflarından ..... etkili olmuştur.

Aşağıdaki çoktan seçmeli soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

33. Felsefe öğretmeni Aylin Hanım, tahtaya Endülüs felsefesinin tarihsel yükselişini simgeleyen bir basamak grafiği çizer. Grafiğin ilk basamağına "Felsefeyle Tanışma" notunu düşer. Ardından grafiğin en tepe noktasını işaretleyerek öğrencilerine şöyle der: "Gençler, bu zirve noktası Endülüs düşüncesinin artık Doğu'nun bir kopyası olmaktan çıktığı, Aristoteles şerhleriyle felsefenin aslına döndüğü ve düşüncenin kendi ayakları üzerinde durduğu 'altın çağı' temsil eder."

Aylin Öğretmen'in bahsettiği bu altın çağın ve zirve noktasının temsilcisi olan öncü filozoflar aşağıdakilerden hangisinde birlikte verilmiştir?

A) Farabi - İbni Sina - Gazali
B) İbni Bacce - Farabi - Gazali
C) İbni Tufeyl - İbni Rüşd - Gazali
D) İbni Bacce - İbni Rüşd - Farabi
E) İbni Bacce - İbni Tufeyl - İbni Rüşd

34. 20. yüzyılın başlarında İslam coğrafyası askerî ve siyasi olarak Batı'nın hegemonyası altına girmiştir. Bu dönemde yaşayan bir İslam filozofu günlüğüne şu notu düşer: "Batı'yı yalnızca maddi gücü ve teknik üstünlüğüyle değil onu bu güce ulaştıran düşünce sistemiyle birlikte tanımalıyız. Ancak bu tanıma kendi düşünsel kimliğimizi yok sayarak değil kadim hakikatlerimizin bu yeni dil içinde nerede konumlandığını belirleyerek, İslam düşüncesini bu yeni zemin üzerinde yeniden anlamlandırarak olmalıdır.

Bu durum göz önüne alındığında yakın dönem İslam filozoflarının Batı felsefesine ilgi duymalarındaki temel amaç aşağıdakilerden hangisidir?

A) Felsefeyi dinî düşünceden bağımsız, salt akademik bir alan olarak değerlendirmek.
B) Klasik İslam felsefesini terk ederek modern bilimsel düşünceyi merkeze almak.
C) Batı'nın teknik üstünlüğünü sadece bilimsel transfer yoluyla telafi etmeye çalışmak.
D) Batı felsefesini tüm yönleriyle benimseyerek İslam düşüncesini ona göre yeniden şekillendirmek
E) Batı düşüncesinin arka planındaki felsefi yapıyı kavrayarak İslam düşüncesini yeniden konumlandırmak.

Üniteyle ilgili daha fazla soruya yandaki karekod üzerinden ulaşabilirsiniz.

Sonnot

1 bk. Çuhadar, "Mağrip (Endülüs)'de Felsefe-I", 245.
2 bk. Çuhadar, "Mağrip (Endülüs)'de Felsefe-I", 244-245.
3 bk. Ülken, Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri, 331.
4 bk. Bozkurt, "Endülüs'te Felsefe: Teşekkül, Gelişim ve Temsilciler-Endülüs'te Felsefi Düşüncenin Panoraması", 81-82.
5 bk. Çuhadar, "Mağrip (Endülüs)'de Felsefe-I", 248.
6 bk. Şensoy, "Şerh", 38/555.
7 bk. Aydınlı, "İbn Bâcce", 19/349-350.
8 bk. Aydınlı, "İbn Bâcce", 19/349-350.
9 bk. Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 237.
10 bk. Aydınlı, "İbn Bâcce", 19/350.
11 bk. Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257.
12 bk. Karlığa, "İbn Rüşd", 20/259.
13 bk. Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, 237-238.
14 bk. Karlığa, "İbn Rüşd", 20/263.
15 bk. Sarıoğlu, "Tehâfütü Tehâfüti'l-Felâsife", 40/314.
16 bk. Uludağ, "İbn Haldûn", 19/538.
17 bk. Kubbealtı Lugatı, "ümran".
18 bk. Görgün, "İbn Haldûn", 19/543-544.
19 bk. Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 252.
20 bk. Görgün, "İbn Haldûn", 19/546.
21 bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, 271-272.
22 bk. Kutluer ve Katipoğlu, "Hayy b. Yâkzan", 16/552.
23 bk.Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 237-239.
24 bk. Fazlıoğlu, "Osmanlılar", 33/550-551.
25 bk. Fazlıoğlu, "Osmanlılar", 33/549.
26 bk. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 6.
27 bk. Bolay, *Alparslan'dan Günümüze Kuşbakışı Türk Düşüncesi 1*, 110.
28 bk. Demir, *Philosophia Ottomanica Osmanlı Felsefesi*, 20.
29 bk. Öktem, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", 275.
30 bk. Taşkın, "Osmanlı Entelektüel Düşüncesinin Bileşenleri: Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf: Kemalpaşazâde ve Risaleleri Üzerinden Bir İnceleme", 106; Pattabanoğlu, "16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri", 109-112.
31 bk. Kılıç, "Dâvûd-ı Kayserî".
32 bk. Kalın, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", 44-45; Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, 24.
33 bk. Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, 24.
34 bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 182.
35 bk. Öngören, "Osmanlılar", 33/546.
36 bk. Bolay, *Alparslan'dan Günümüze Kuşbakışı Türk Düşüncesi 1*, 150.
37 bk. Tatar vd., *101 Soruda İslam Felsefesi*, 182.
38 bk. Bolay, "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe", 27.
39 bk. Demir, "Alet Dersleri/Alet İlimleri".
40 bk. Ülken, *Mantık Tarihi*, 117-118; Bolay, *Alparslan'dan Günümüze Kuşbakışı Türk Düşüncesi 1*, 145.
41 bk. Üçer, "Taşköprülüzâde".
42 bk. Üçer, "Taşköprülüzâde".
43 bk. Altaş, "İbn Sînâ Sonrası Felsefî Gelenekler"; Erdoğan, "Osmanlı'da Kelâm-Felsefe ilişkisi ve Tehâfüt Geleneği", 281-283.
44 bk. Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, 10-11.
45 bk. Sarıoğlu, "Tehâfüt Geleneği".
46 bk. Sözen, "İbn Kemal'in Tehâfüt Geleneğindeki Yeri ve Önemi", 119.
47 bk. Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", 18/208; Gökdağ, "Hocazâde".
48 bk. Sözen, "İbn Kemal'in Tehâfüt Geleneğindeki Yeri ve Önemi", 119-123.
49 bk. Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21/305-306.
50 bk. Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21/306-310; Başaran, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî".
51 bk. Gölcük - Yurdagür, "Gelenbevî", 13/552-554; Umut, "Gelenbevî İsmâ'îl Efendi".
52 bk. Akün, "Koçi Bey", 26/143-148.
53 bk. Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25/36-40; Altaş, "Kâtip Çelebi"; Ocak, "Siyaset/Toplum Felsefesi/Ahlakı Açısından Kâtip Çelebi'de Ulema ve Ümeranın Yeri", 86-100.
54 bk. Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/443-449; Sözen, "Ahmed Cevdet Paşa".
55 bk. Anay, "Felsefe", 12/311.
56 bk. Vural, "İslam Felsefesinde Modern Temayüller", 7.
57 bk. Görgün, "Arayışlar Dönemi".
58 bk. Sanay, "Ülken, Hilmi Ziya", 42/292-293.
59 bk. Vural, "Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Bibliyografik Bir Monografi Denemesi", 51-59; Sanay, "Ülken, Hilmi Ziya" 42/291-293.
60 bk. Sanay, "Ülken, Hilmi Ziya", 42/291-293; Bakır, "Ülken, Hilmi Ziya".
61 bk. Alkayış, "Felsefi Akımlar Üzerine Bazı Değerlendirmeler (20. Yüzyıl Örneği)", 68-70.
62 bk. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 282.
63 bk. Çetinkaya, "Darulfünün'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı", 625.
64 bk. Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri*, 134-187.
65 bk. Utku - Kaya, "Türkiye'de Modern Felsefe Yazımının Serencamı", 29.
66 bk. Özervarlı, "İzmirli, İsmail Hakkı", 23/533-535.
67 bk. İğdi - Kavak, "Muhammed İkbal".
68 bk. Kılıç,"Muhammed İkbal", 504.
69 bk. İğdi - Kavak, "Muhammed İkbal"; Aydın, "İkbal, Muhammed", 22/17-23.
70 Karaman, "Nurettin Topçu", 227.
71 bk. Kara, "Topçu, Nurettin", 41/248-252; Özdemir, "Nurettin Topçu"; Kara, "Topçu, Nurettin".
72 bk. Murâd, "Neşşâr, Ali Sâmî" 33/22-24.
73 bk. Murâd, "Neşşâr, Ali Sâmî" 33/22-24.
74 bk. Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I*, 30.
75 bk. Açıkgenç, "Fazlur Rahman", 507.
76 bk. Açıkgenç, "Fazlurrahman" 12/280-285; Ulukütük, "Fazlurrahman".
77 Açıkgenç, "Seyyid Muhammad Naquib Al-Attas", 711.
78 bk. Aslan, "Seyyid Muhammed Nakib el-Attas"; Nor, "Al-Attas'ın Eğitim Felsefesi ve Metodolojisinin Genel Hatları", 35-72.
79 bk. Güler, "Seyyid Hüseyin Nasr"; Demirkol, "Seyyid Hüseyin Nasr'a Göre Ezelî Hikmet ve Geleneksel İslam", 281-289; Nasr - Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi*, 50-61.
80 bk. Keskin, "Muhammed Abid El-Cabiri, Arap/İslam Düşüncesinin Yapısal Analizi ve Yeniden Yapılanma Projesi", 650.
81 bk. Coşkun, "Câbirî, Muhammed Âbid", Ek-1/235-238.
82 bk. Coşkun, "Câbirî, Muhammed Âbid", Ek-1/235-238; Ulukütük, "Câbirî".
83 bk. Kaya, "Felsefe", 12/316.
84 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 246.
85 bk. Demirpolat, "İslam Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi", 436-437.
86 bk. Ilgaroğlu, "İslâm Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi", 488-493; Demirpolat, "İslam Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi", 7-10.

87 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 244; Ilgaroğlu, "İslâm Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi", 488-493.
88 bk. Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 308.
89 bk. Kılıç, *İslam Felsefesi Tarihi*, 262.
90 bk. Kaya, "Ya'kūb b. İshak", 26/54.
91 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 251.
92 bk. Bakar, *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*, 158.
93 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 253.
94 bk. Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 259.
95 bk. Kutluer, "İbn Tufeyl", 20/424.
96 bk. Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 348-350.
97 bk. Kılıç, *İslam Felsefesi Tarihi*, 263-264.
98 bk. Karlığa, "İbn Rüşd", 20/269-272.

Sözlük

A

aşkın: Benzerlerinden üstün, tecrübe sınırlarını aşan, deney üstü, müteal, transandantal.

Aydınlanma Çağı: 17 ve 18. yüzyılda aydınlanma felsefesinin ortaya çıktığı ve yaygınlık kazandığı dönem.

B

beha: Güzellik, güzel olan şeyin niteliği, göze, kulağa hoş gelen veya taşıdığı üstün niteliklerle insanda iyi etki bırakan, takdir uyandıran şey veya hâlin durumu, hüsn, cemal, behçet.

bibliyografi: Kitapları konu edinen ilim dalı, kitap bilgisi.

burhan: Mantıksal ispat, kanıt.

C-Ç

cebir: Artı ve eksi gerçek sayılarla, bunların yerini tutan harfler yardımıyla nicelikler arasında genel bağlantılar kuran matematik kolu; matematik.

cemal: 1. Yüz güzelliği, güzel yüz. 2. Allah'ın (cc) lütfedici sıfatlarının bütünü ve bu sıfatlarının gereği olarak güzellik ve rahmetle tecellisi.

cevher: Varlıklarda değişikliğe uğrayan taraf dışında değişmeden kalan şey, maddenin değişmeyen tarafı, kendi nefsiyle kaim olan, gerçekleşmesi için başka bir nesneye ihtiyacı olmayan varlık, töz, öz.

D

Darülfünun: Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda kurulan yüksek öğretim müessesesi.

deizm: Tanrı'yı yalnızca ilk sebep olarak kabul eden, evreni bir Tanrı'nın yarattığına inanmakla beraber yaratıcının evrene hiçbir müdahalesi olmadığını ve olmayacağını savunan, vahyi reddeden görüş.

ders halkası: Bir hocanın etrafında halka düzeninde ders işlenmesi.

didaktik: Öğretici, öğretme, yetiştirme ve açıklama niteliğinde olan.

disiplin: Öğretim konusu olan veya olabilecek bilgilerin bütünü; bilim dalı.

dogmatizm: Öne sürülen öğreti ve ilkeleri eleştirmeden doğru olarak benimseyen ve benimsediği varsayımlardan katı bir yöntemle önermeler türeten anlayış; inakçılık.

E

Ehlisünnet: İslam dininin temel konularında Hz. Muhammed'in (sav) sünnetini, sahabilerin izlediği yolu ve yöntemi benimseyen kimse; sünnet ehli.

Enderun: Klasik dönem Osmanlı saraylarında sultanın hayatını geçirdiği, harem ve hazine dairelerinin bulunduğu iç bölüm.

ezelî: Başlangıcı olmayan, öncesiz.

F

fıtrat: Yaradılış, insanın doğuştan sahip olduğu fiziksel ve manevi özelliklerin bütünü, karakter.

G-Ğ

gelenek: Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen; yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar; anane, örf.

H

hafıza: Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü; an, dağar, dağarcık, akıl, yâd, zihin.

halife: 1. Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun yerine devlet başkanlığına geçen yöneticilerin ortak adı. 2. Allah'ın (cc) emir ve yasaklarının muhatabı olan üstün varlık, insan.

hayal: İslam düşüncesinde insani nefsin idrak güçlerinden biri; âlemdeki bir varlık mertebesinin adı.

hegemonya: 1. Bir devletin başka bir devlet üzerindeki siyasal üstünlüğü ve baskısı. 2. Bir kişinin başka bir kişi üzerindeki üstünlüğü ve baskısı.

hiyerarşi: Önem ve değer bakımından gitgide yükselen basamaklar dizisi; aşama sırası.

I

ıslah: İyi duruma koyma, düzeltme, iyileştirme.

ıslahat: Bir şeydeki aksaklık ve eksiklikleri düzeltmek için yapılan işler, yenilikler, reform.

İ

içtihat: 1. Dinî konularda kıyas yoluyla yeni sonuçlar elde etme, hüküm çıkarma. 2. Kur'an-ı Kerim ve hadislerden delil ve hüküm çıkarabilecek seviyedeki İslam fıkıh bilginlerinin, hakkında bir emir veya yasak olmayan konularda Kur'an-ı Kerim ve sünnetten yeni hükümler çıkarmaları.

idrak: Obje hakkında ilk ve düzensiz veriler olan duyumlardan farklı fakat onlara bağlı olarak o objeyi bize mana kazanmış bir bütün şeklinde bildiren, onun şuuruna vardıran zihin işlemi, ben'in kendi içinde, iç dünyasında cereyan eden hâllerin şuuruna varması, algı.

ihya: 1.Yeniden canlandırma, diriltme. 2. Çok iyi duruma getirme, geliştirme, güçlendirme.

ilmiye: Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilatını oluşturan medrese menşeli ulema sınıfı.

inayet: Önem verilen, sayılan birinden gelen iyilik, lütuf.

insanıkâmil: 1. Olgun, ideal, örnek insan. 2. Hz. Muhammed (sav) ve onun ahlaki özelliklerine sahip olan kimse. 3. Kur'an-ı Kerim'deki ahlaki ilkelerle ahlaklanarak Hz. Peygamber gibi İslam'ı yaşama kararlılığında olan, öğrendiklerini ve kalbine doğan ilhamları halkla paylaşmaya çalışan ve insanlara Allah'ı (cc) sevdiren üstün nitelikli insan.

J-K

kadı: Tanzimat'a kadar her türlü davaya, Tanzimat ile Medeni Kanun arasındaki dönemde ise yalnızca evlenme, boşanma, nafaka, miras davalarına bakan mahkemelerin başkanları.

kanun-i kadim: Osmanlıda eskiden beri geçerliliğini koruyan geleneksel örfi hukuk düzeni ve uygulamalar.

Kartezyen: Dekart felsefesini benimseyen, Dekartçı.

kıraat: Kur'an'ı belli kural ve işaretlere göre okuma.

L

lafız: Söz, kelime, bir anlamı karşılan ses veya ses birliği.

M

materyalizm: Dünyada yalnızca maddenin varlığını kabul eden, Tanrı, ruh vb. manevi kavramları ret ve inkâr eden felsefi görüş; özdekçilik.

medrese: Kendine has bir mimarisi olan, üstü açık veya kapalı geniş bir avlu çevresinde talebelerin yatıp kalkması ve ders çalışması için inşa edilmiş odalardan meydana gelen yapı; fakülte.

mertebe: Kendi içinde derecelendirilmiş bir bütünün basamaklarından her biri; aşama.

metafizik: Akıl ve sezgiyle elde edilen ilk ilkeleri veya mutlak bilgiyi konu alan felsefe; fizikötesi, doğaötesi.

metodoloji: Özellikle felsefe ve bilim alanında yöntem araştırmak ve yeni yöntemler yaratmak için ilkeler geliştiren bilim, yöntem bilimi.

mikat: Hac ve umre yolculuğuna çıkanların Mekke çevresinde ihrama girmek zorunda oldukları sınırlar, yerler. Mikat yerlerini Hz. Peygamber belirlemiştir. Hac ve umre için Mekke'ye girmek isteyenlerin ihram giyecekleri mikat yerleri Zülhuleyfe, Zatu Irk, Cuhfe, Karn ve Yelemlem'dir.

mistik: Gizemcilik yanlısı olan, ilahiyat veya gizemsel yaşamla uğraşan; gizemci.

modernite: Avrupa'da 17. yüzyıldan sonra ortaya çıkan, gelenek karşıtı, bireysel, toplumsal ve politik yaşam alanlarındaki dönüşüm veya değişime dayalı toplumsal düzen veya anlayış.

modernleşme: Çağdaşlaşmak işi; çağcıllaşma, asrileşme, muasırlaşma, modernizasyon.

muhteva: Bir şeyin içinde bulunanların bütünü; içerik.

musikişinas: Müziği bilen, müzikle uğraşan kimse.

Mutezile: Vasıl b. Ata (öl. 131/748) tarafından kurulan ve inanç konularında aklı ön plana çıkaran itikadi mezhep.

N-O-Ö

nasihatname: Fert ve toplumu eğitmek, devlette dirlik ve düzenliği sağlamak amacıyla yazılan eserlerin genel adı.

nefis: 1. Kişi, zat, varlığın kendisi. 2. Can. 3. Ruh. 4. Kötü huy ve çirkin davranışların kaynağı.

nizam-ı cedit: III. Selim zamanında yenilenme ve yeniden yapılanma dönemi (1792-1807).

nübüvvet: 1. Peygamberlik, nebilik, elçilik, risalet. 2. Allah'ın (cc) gönderdiği vahiyleri, emir ve yasakları alıp insanlara dinin gerçeklerini duyurma; söz, tutum ve davranışlarıyla açıklama makamı olan peygamberlik.

P

potansiyel: Var olan fakat henüz gizli olup ortaya çıkmamış durumda bulunan, kuvve hâlinde emre hazır (güç vb.).

pozitivizm: Olguculuk, araştırmalarını olgulara, deneylere, gerçeklere dayayan, fizikötesi açıklamaları kuramsal olarak olanaksız ve yararsız gören Auguste Comte'un (Ogüst Kompt) açtığı felsefe çığırı.

R

rasyonalizm: Akılcılık, doğru bilginin kaynağının yalnızca akıl olduğunu ileri süren felsefi öğreti.

rasyonel: Akla uygun, aklın kurallarına dayanan; ölçülü, ussal, hesaplı.

refah: Gönenç, bolluk, geçim sıkıntısının olmadığı rahat huzurlu yaşam ortamı.

risale: Belirli konularda özellikle felsefe, edebiyat gibi alanlarla ilgili yazılan küçük kitap.

rivayet: Bir olay, bir haber veya sözü nakletme.

ruhçuluk: Allah'ın (cc) varlığına ve insanda bedenden bağımsız olarak bir ruhun var olduğuna inanan, bütün gerçekliğin özünün ruh olduğunu, her gerçek olanın manevi olduğunu ve maddi olanın yalnızca manevi gerçekliğin bir görünüşü olduğunu ileri süren öğreti; tinselcilik, spiritüalizm.

S

sentez: Yalından karmaşık olana, külliden cüziye, zorunludan olasıya, ilkeden onun uygulanmasına, genel yasadan bireysel duruma, nedenden etkiye, öncülden varılan sonuca giden düşünme biçimi; bireşim.

sezgicilik: Bilginin sezgiyle elde edilebileceğini savunan öğretilerin genel adı.

sömürge: Bir devletin kendi ülkesinin sınırları dışında egemenlik kurarak yönettiği, ekonomik veya siyasal çıkarlar sağladığı ülke; sömürülen ülke, müstemleke, koloni.

suret: İslam felsefesinde, varlığın görünen yanı; beş duyu ile algılanan yönü, siret karşıtı.

Ş

şeyhülislam: Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmut Dönemi'nden önce fetva verme yetkisine sahip, sonrasında ise kabinede sadrazamdan sonra yer alan ve genellikle din işlerinden sorumlu olan kimse.

T

tasavvur: Göz önüne getirme, hayal etme, zihinde canlandırma.

tasdik: 1. Doğrulamak işi; teyit, tasdik, konfirmasyon. 2. Bir varsayımın doğruluğunu denetlemek için deney ve mantıksal tanıtlama yoluyla yapılan işlemlerin bütünü.

teizm: Evreni yaratan ve yöneten, vahiy yoluyla insanlara buyruklar veren bir Tanrı'nın varlığına inanma; tanrıcılık.

tekabül: Birbirinin karşısında bulunan, birbirini karşılıklı olarak dışta bırakan kavram veya yargı arasındaki bağlantı.

tekke: Tarikattan olanların barındıkları, ibadet ve tören yaptıkları yer; dergâh.

telif: Kitap yazma; yazarın kendisinin kaleme aldığı eser.

teori: Kuram; sistemli bir biçimde düzenlenmiş birçok olayı açıklayan ve bir bilime temel olan kurallar, yasalar bütünü; nazariyat, nazariye.

tevhit: Allah'ın (cc) birliğine inanma; bir sayma, bir olarak bakma, birleşme.

tezyinat: Bezekleme, süslemek işi; bezeme, donama.

tımar: Osmanlılarda devlete ait toprakların askerî ve idari amaçla tahsisine dayalı sistem.

tikel: Bir türün bütün bireylerine değil de bir veya birkaç bireyine ilişkin olan; cüzi, tümel karşıtı.

tümel: Belli bir sınıfa bağlı bireylerin hepsini içine alan; külli.

U-Ü

unsur: Bir bütünü oluşturan, bütünden ayrıştırıldığında da kendi başına anlam taşıyan parça; öge.

V

vakanüvis: Osmanlı Devleti'nde zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisi.

veciz: Kısa ve etkili ifade, söz.

vehim: İki önermeden tercihe uzak ve iki kanaatin daha zayıf olanı, gelecekle ilgili zan, tahmin ve hayal.

Y

yeti: İnsanda bulunan, bir şey yapabilme yeteneği; kuvve, meleke.

Z

zaviye: Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde genellikle yerleşim merkezleri dışındaki yollar üzerinde, derbentlerde kurulan ve dinî-tasavvufi inanç ve fikirleri yaymak, bölgenin güvenlik ve asayişini sağlamak, gelip geçenleri barındırmak, yedirip içirmek gibi işleri üstlenen, Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamış olan dinî ve sosyal kurum.

ziynet: İnsanı dünyada ve ahirette çirkinliklerden koruyan süs.

Kaynakça

Açıkgenç, Alparslan. “Fazlurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/280-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Açıkgenç, Alparslan. “Fazlur Rahman”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 10/507-525. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Açıkgenç, Alparslan. “Molla Sadrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/259-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Açıkgenç, Alparslan. “Syed Muhammad Naquib Al-Attas”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 10/709-722. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı, 1982.

Ahmed bin Hanbel. *el-Müsned*. Ürdün: Beytü’l-Efkari’d-Düveliyye, 2005.

Aka, İsmail. “Timurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/177-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Akkan, Erdoğan. “Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Aksoy, Hasan. “Kınalızâde Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Aktaş, Yusuf İzzet. *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

Akün, Ömer Faruk. “Koçi Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/143-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Alkayış, Ahmet. “Felsefi Akımlar Üzerine Bazı Değerlendirmeler (20. Yüzyıl Örneği)”. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2020), 53-71.

Alper, Ömer Mahir. “Gazzâlî’nin Felsefî Geleneğe Bakışı: O Gerçekten Bir Felsefe Karşıtı mıydı?”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 87-107.

Alper, Ömer Mahir. “İslâm Felsefesinde ‘Altın Çağ’ın Başlangıcı: İbn Sînâ ve Felsefesi”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Abdullah Kahraman. 5/877-902. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Anay, Harun. “Felsefe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/319-330. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aristoteles. *Nikomakhos’a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1988.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 16. Basım, 2012.

Aydın, İbrahim Hakkı. *Fârâbî’de Bilgi Teorisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

Aydın, İbrahim Hakkı. “Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 57-74.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 3. Basım, 1992.

Aydın, Mehmet S. “İkbal, Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/17-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aydınlı, Yaşar. "İbn Bâcce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/348-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bakar, Orhan. *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi.* çev. Işık Yanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Başoğlu, Tuncay. "Muhkem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/42-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/201-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: TDV Yayınları, 8. Baskı, 2011.

Bekiryazıcı, Eyüp. "İslam Düşüncesinde Felsefi Ekoller". *İslam Felsefesi Tarihi.* ed. Bayram Ali Çetinkaya. 77-90. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Birışık, Abdulhamit. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/333-338. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Birinci, Ali. "İzmirli, İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Bolay, Süleyman Hayri. *Alparslan'dan Günümüze Kuşbakışı Türk Düşüncesi 1: Alparslan'dan Cumhuriyet'e*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2024.

Bolay, Süleyman Hayri. *Osmanlı Düşünce Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Bolay, Süleyman Hayri. "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*. ed. Ahmet Hamdi Furat. 8/13-59. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Bozkurt, Birgül. "Endülüs'te Felsefe: Teşekkül, Gelişim ve Temsilciler -Endülüs'te Felsefî Düşüncenin Panoraması-". *Endülüs İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri.* İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2022.

Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nebi - Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nebi - Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. "Sahîh-i Buhârî". *el-Kütübü's-Sitte*. haz. Sâlih b. Abdülazîz. 1-631. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Şam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/315-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Celal, Vahit. "İslam Felsefesinin Doğuşu". *İslam Felsefesi*. ed. İrfan Görkaş - Kamil Sarıtaş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.

Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.

Cihan, A. Kamil. "Sühreverdî ve İşrakîlik". *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 397-426. Ankara: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.

Coşkun, Muhammed. "Câbirî, Muhammed Âbid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Çağrıcı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Çağrıcı, Mustafa. “Fazilet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Çağrıcı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Çağrıcı, Mustafa. “Hakikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çağrıcı, Mustafa. “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Dârulfünûn’da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 9/637-708. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Çubukçu, İbrahim Agâh. “Türk Filozofu Farabi ve Düşüncesi”. *BELLETEN* 49/194 (1985), 273-286.

Çuhadar, Cengiz. “Mağrib (Endülüs)’de Felsefe-I”. *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat. 244-275. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.

Çitil, Ayhan. “İslâm Düşünce Geleneğinde Bilimlerin Birliği ve Tasnifi”. *İslam Düşüncesinde Bilimlerin Birliği*. ed. Veysel Eliş. 269-282. Ankara: İslam Düşünce Enstitüsü, 2026.

Çüçen, A. Kadir vd. *Varlık Felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2009.

Demir, Remzi. *Philosophia Ottomanica Osmanlı Felsefesi*. İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018.

Demirkol, Murat. “Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezelî Hikmet ve Geleneksel İslam”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 271-290.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Demirpolat, Enver. “İslam Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 429-439.

Deniz, Gürbüz. “İslam Düşüncesi İlkeler ve Kazanımlar”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 235-272.

Deylemî, Ebû Şücâ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *Firdevsü’l-Ahbâr*. nşr. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1406/1986.

Durusoy, Ali. “İbn Sînâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/322-331. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dûrî, Abdülazîz. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erdoğan, İsmail. “İşrakîlik’in İslam Felsefesi İçerisindeki Yeri ve Kaynakları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 159-177.

Erdoğan, Ömer Faruk. “Osmanlı’da Kelâm-Felsefe ilişkisi ve Tehâfüt Geleneği”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 273-326.

Fahri, Macid. *İslam Ahlâk Teorileri*. çev. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

Fârâbî. *Harfler Kitabı*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Farabî. *İdeal Devlet*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, 2017.

Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/548-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Gerviyani, Muhsin. *İslam Felsefesine Giriş*. çev. Hasan Almas. İstanbul: Birey Yayıncılık, 1998.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 23. Basım, 2012.

Gökyay, Orhan Şaik. "Kâtib Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/36-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Gölcük, Şerafeddin - Yurdagür, Metin. "Gelenbevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Görgün, Tahsin. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Görgün, Tahsin. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/543-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Halaçoğlu, Yusuf. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/433-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Halaçoğlu, Yusuf - Aydın, Mehmet Âkif. "Cevdet Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/443-450. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Basım, 1989.

Harekât, İbrahim. "Fas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Harekât, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2. Basım, 2011.

Ilgaroğlu, Muhammet Caner. "İslam Felsefesinin Batı Düşüncesine Etkisi". *İslam Felsefesi.* ed. İrfan Görkaş - Kamil Sarıtaş. 479-496. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.

İbn Haldun. *Mukaddime.* haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.

İbn Sînâ. *En-Necât Felsefenin Temel Konuları*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Muhittin Macit vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.

Kalın, İbrahim. "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu". *Yeni Türkiye Dergisi* 33 (2000), 41-46.

Kalın, İbrahim. Varlık ve İdrak: *Molla Sadra'nın Bilgi Tasavvuru*. çev. Nurullah Koltaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kara, İsmail. "Topçu, Nurettin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/248-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karagöz, İsmail. *esma-i hüsna*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.

Karaman, Hüseyin. "Nurettin Topçu". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 10/227-261. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Karlığa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Karlığa, H. Bekir. "Faslü'l-Makâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/217-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Karlığa, H. Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karlığa, H. Bekir. "İbn Sina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/345-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kavas, Ahmet. "Libya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/184-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Mahmut. "Aristo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/375-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kaya, Mahmut. "el-Medînetü'l-Fâzıla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/318-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kaya, Mahmut. "Felsefe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/311-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kaya, Mahmut. "İşrâkıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/435-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kaya, Mahmut. "Kindî, Ya'kūb b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/41-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kaya, Mahmut. "Tehâfütü'l-Felâsife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Keskin, İbrahim. "Muhammed Âbid el-Câbirî: Arap/İslam Düşüncesinin Yapısal Analizi ve Yeniden Yapılanma Projesi". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 10/645-672. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Kılıç, Cevdet. *İslam Felsefesi Tarihi.* Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.

Kılıç, Cevdet. “Muhammed İkbâl”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*. ed. Selim Eren - Ali Öztürk. 9/485-533. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Kılıç, Cevdet. *Varlık ve Mertebeleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.

Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Korkut, Şenol. “Meşşai Felsefenin Kurucu Filozofu: Fârâbî”. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 124-168. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Köse, Saffet. “Hocazâde Muslihuddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kubat, Mehmet. “İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2011), 71-118.

Kucur, Sadi S. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/384-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kutluer, İlhan. “Düşünme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/53-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutluer, İlhan. “Hikmetü’l-İşrâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/521-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutluer, İlhan. “İbn Tufeyl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/418-425. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kutluer, İlhan. “İslam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/23-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kutluer, İlhan. *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Kutluer, İlhan. “Sühreverdî, Maktûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/36-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Hicaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Macit, Muhittin. “Tercüme Hareketleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Meçin, Mahmut. “İslâm Felsefesini Tanımlama Yaklaşımları Üzerine” *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56/2 (Aralık 2021), 259-282.

Murâd, Saîd. “Neşşâr, Ali Sâmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/22-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Neşşâr, Ali Sami. *İslam’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-I*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

Ocak, Hasan. “Siyaset/Toplum Felsefesi/Ahlakı Açısından Kâtip Çelebi’de Ulema ve Ümeranın Yeri”. *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 1 (2015), 83-100.

Oktay, Ayşe Sıdıka. “İbn Sînâ’nın İlim, Felsefe Anlayışı ve Din Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2012/1), 287-316.

Öktem, Ülker. “Osmanlı Medreselerinde Felsefe”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15/15 (2004), 271-288.

Öngören, Reşat. “Osmanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/541-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özafşar, Mehmet Emin vd. *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Özaydın, Abdülkerim. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/437-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdülkerim. “Hârizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. “Karahanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özervarlı, M. Sait. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/395-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özturan, Hümeyra. *Akıl ve Ahlâk: Aristoteles ve Fârâbi’de Ahlâk’ın Kaynağı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2017.

Pattabanoğlu, Fatma Zehra. “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015), 109-137.

Saîdûnî, Nâsırüddin. “Cezayir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/485-486, 494-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Samar, Mahmut. İslami İlimlere Giriş. ed. Mahmut Samar. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.

Sanay, Eyyüp. “Ülken, Hilmi Ziya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Sarıçam, İbrahim. “Nihâvend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sarıoğlu, Hüseyin. “Tehâfütü Tehâfüti’l-Felâsife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/314-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Seyyid, Eymen Fuâd. “Kahire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Sözen, Kemal. “İbn Kemal’in Tehâfüt Geleneğindeki Yeri ve Önemi”. *Dört Öge* 5 (2014), 115-125.

Sunar, Cavit. *İslam Felsefesi Dersleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.

Sunar, Cavit. “İslam Meşşâî Felsefesinde İlk Adım (el-Kindî)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969), 29-49.

Sühreverdî, Şihâbüddîn. *Hikmetü’l-İşrâk: İşrak Felsefesi*. çev. Eyüp Bekiryazıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Sürmeli, Mehmet vd. *Dinî Terimler Sözlüğü*. ed. Ahmet Nedim Serinsu. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.

Şensoy, Sedat. “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Tanrıverdi, Hasan. “Kur’ân’da Tefekkür Üzerine Bir Deneme”. *Journal of Islamic Research* 29/3 (2018), 593-610.

Taşkın, Bilal. “Osmanlı Entelektüel Düşüncesinin Bileşenleri: Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf: Kemalpaşazâde ve Risaleleri Üzerinden Bir İnceleme”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (2021), 103-138.

Taşkent, Ayşe. *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’de Estetik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Tatar, Burhanettin. *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Tatar, Burhanettin. *Sonsuzun Sınırında Kur’an ve Tefekkür İlişkisi Üzerine*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2025.

Tatar, Burhanettin vd. *101 Soruda İslam Felsefesi*. İstanbul: Duruş Yayınları, 2026.

Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Baskı, 1985.

Taylan, Necip. “Bilgi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/157-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2013.

Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları, 5. Basım, 2004.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed bin İsa. *Sünenu Tirmizi*. thk. Halid Abdülğani Mahfuz. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 7. Basım, 2017.

Toktaş, Fatih. *Meşşai Felsefe.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Tomar, Cengiz. “Mısır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/559-563, 575-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Topaloğlu, Bekir. “Sâni‘”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. haz. Ezel Erverdi - İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.

Tuncel, Metin. "Anadolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/106-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Turhan, Kasım. "Kevn ve Fesad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Türker, Mübahat. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri Kelam Felsefe Tasavvuf*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 533-556.

Türker, Ömer. *Varlık Nedir? İslam Filozoflarının Varlık Tasavvuru.* İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Uludağ, Süleyman. "Ârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Uludağ, Süleyman. "Kevn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Uludağ, Süleyman. "Mârifet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54-56. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Unat, Yavuz. "Uluğ Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Uslu, Recep. "Cündişâpur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Usta, Aydın. "Sâmânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Utku, Ali - Kaya, M. Cüneyt. "Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 11-48.

Ülken, Hilmi Ziya. *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri,* Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi: Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Basım, 1981.

Ülken, Hilmi Ziya. *Mantık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1942.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 3. Basım. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

Vural, Mehmet. "Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye'de Felsefe Çalışmalarına Katkıları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 521-537.

Vural, Mehmet. "İslam Felsefesinde Modern Temayüller". *Eskiyeni* 30 (2015), 7-21.

Vural, Mehmet. “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Bibliyografik Bir Monografi Denemesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21/41 (2023), 51-131.

Yalın, Salih. “İbn Sînâcı Açılım II: Sühreverdî ve İşrâkîlik”. *İslam Felsefesi*. ed. İrfan Görkaş - Kamil Sarıtaş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.

Yaran, Cafer. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Taşköprizâde Ahmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kaynakça, İsnad sonnot yazım kuralları ve kaynak gösterme biçimine göre düzenlenmiştir. Karekoddan yararlanarak İsnad Atıf Sistemi Kılavuzu’na ulaşabilirsiniz.

Cevap Anahtarları

Görsel ve Genel Ağ Kaynakçası

25°D
30°D
35°D
40°D
45°D
50°D
40°K
35°K
ROMANYA
Bükreş
UKRAYNA
RUSYA FEDERASYONU
HAZAR DENİZİ
Sofya
BULGARİSTAN
K A R A D E N İ Z
GÜRCİSTAN
Tiflis
Edirne
Kırklareli
Sinop
Bartın
Zonguldak
Kastamonu
AĞARA Ö.C.
Artvin
Ardahan
ERMENİSTAN
AZERBAYCAN
YUNANİSTAN
Tekirdağ
İstanbul
Samsun
Ordu
Giresun
Trabzon
Rize
Kars
Erivan
Kocaeli
Düzce
Karabük
Sakarya
Bolu
Çankırı
Amasya
Çorum
Tokat
Gümüşhane
Bayburt
Iğdır
Gökçeada
Yalova
Çanakkale
Bozcaada
Bursa
Bilecik
Ankara
Erzincan
Erzurum
Ağrı
NAHÇIVAN Ö.C. (AZERBAYCAN)
Balıkesir
Eskişehir
Kırıkkale
Yozgat
Sivas
Tunceli
Bingöl
Muş
Kütahya
Kırşehir
Manisa
Afyonkarahisar
Elâzığ
Van
Atina
İzmir
Uşak
Kayseri
Nevşehir
Malatya
Bitlis
Aksaray
Diyarbakır
Siirt
Aydın
Konya
Adıyaman
Batman
Hakkâri
Denizli
Isparta
Niğde
Kahramanmaraş
Şırnak
İ R A N
Muğla
Burdur
Mardin
Karaman
Osmaniye
Gaziantep
Şanlıurfa
Antalya
Adana
Mersin
Kilis
Hatay
KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ
Erenköy
Lefkoşa
S U R İ Y E
I R A K
GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ
LÜBNAN
Beyrut
Bağdat
Şam
A K D E N İ Z
L İ B Y A
Tel Aviv
FİLİSTİN
Batı Şeria
Doğu Kudüs
FİLİSTİN
Gazze Şeridi
İSRAİL
M I S I R
TÜRKİYE'NİN MÜLKİ İDARE BÖLÜMLERİ İLE KARA VE DENİZ KOMŞULARI HARİTASI
BAŞKENT
Ankara
İL MERKEZİ
Elâzığ
GÖL
ÜLKE SINIRI
ÖZERK BÖLGE SINIRI
AKARSU
0 50 100 200 300 400
km
Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir.

TÜRK DÜNYASI HARİTASI
Bağımsız Türk Devletleri
Türk Cumhuriyetleri, Türk Bölgeleri
Türk Toplulukları
0 250 500 1.000 1.500 2.000 km
TÜRK CUMHURİYETLERİ, TÜRK BÖLGELERİ
1 GAGAVUZ YERİ
2 KARAÇAY-ÇERKESYA
3 KABARDİN-BALKARYA C.
4 DAĞISTAN C.
5 ÇUVAŞİSTAN C.
6 TATARİSTAN C.
7 BAŞKURT C.
8 KARAKALPAKİSTAN C.
9 ALTAY C.
10 HAKASYA C.
TÜRK TOPLULUKLARI
a Avrupa'daki Türkler
b Kosova Türkleri
c Yunanistan Türkleri
ç Bulgaristan Türkleri
d Romanya Türkleri
e Suriye Türkmenleri
f Irak Türkmenleri
g İran Türkleri
h Afganistan Türkmenleri
ı Pakistan Türkmenleri
i Hindistan Türkmenleri
j Çin H. C. Türkleri
k Moğolistan Türkleri
l Rusya Federasyonu Türkleri
ÜLKE KISALTMALARI
ARNAVUTLUK ARN
BELÇİKA BEL
BOSNA - HERSEK BH
GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ GKRY
HIRVATİSTAN HRV
İSVİÇRE İSV
KARADAĞ KRD
KOSOVA KSV
KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ KKTC
KUZEY MAKEDONYA KMKD
LİHTENŞTAYN LİH
SIRBİSTAN SRB
TÜRKİYE
KAZAKİSTAN
RUSYA FEDERASYONU
SAHA (YAKUT) C.
TUVA C.
MOĞOLİSTAN
ÇİN HALK CUMHURİYETİ
SİNCAN UYGUR ÖZERK BÖLGESİ
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
IRAK
SURİYE
SUUDİ ARABİSTAN
UKRAYNA
POLONYA
ALMANYA
FRANSA
İSPANYA
İTALYA
YUNANİSTAN
ROMANYA
BULGARİSTAN
MACARİSTAN
BELARUS
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
KIRGIZİSTAN
TACİKİSTAN
AZERBAYCAN
GÜRCİSTAN
Norveç Denizi
Barents Denizi
Kara Denizi
Ohotsk Denizi
Bering Denizi
Akdeniz
Karadeniz
Hazar Denizi
Umman Denizi
Yemen Denizi
Kızıldeniz
30°B 20°B 10°B 0° 10°D 20°D 30°D 40°D 50°D 60°D 80°D 100°D 120°D 130°D 140°D 150°D 160°D 170°D 180°
40°K 30°K 20°K 10°K
30°D 40°D 50°D 60°D 70°D 80°D 90°D 100°D 110°D 120°D